

1651
5

۴۸۶

حقایق البلاغہ

تصحیح

جناب مولانا مولوی نصیر الدین صاحب فاضل
مدرس اول السنہ شرقیہ اسلامیہ ہائی سکول لاہور

بقرائش

شیخ مبارک علی تاج کتب

لوہاری ورداڑہ لاہور

۱۹۲۳ء

در مطبع کریبی لاہور باہتمام امین بخش طبع شد

فہرست مضامین

کتاب صدیق البلاغۃ

صفحہ	مضامین	صفحہ	مضامین	صفحہ	مضامین
۷۱	اوراج	۲۲	تقسیم ششہ محل باسم حاشی	۷	الحمد لہ الاولی فی علم البیان
۷۲	توجیہ	۷	تقسیم ششہ شویہ اسم آراکن شے	۸	شجرہ اول دبیران ششہ
۷۳	الذیل الذی یراد بہ الحمد	۱۱	شجرہ ہمارم دبیران ششہ	۹	ذرع اول دبیران و طرف ششہ
۷۴	شمال طاعت	۱۲	الحمد لہ الشاہ فی علم البیان و حاشی	۱۲	ذرع دوم دبیران و طرف ششہ
۷۵	قول بالوجب	۱۳	تقسیم ششہ و ذکر البی کہ بعضی کا یرود	۱۳	ذرع سوم دبیران و طرف ششہ
۷۶	اطراد	۱۴	طریق و آئین تعداد و مطابقت زکوئید	۱۴	ذرع چہارم دبیران و طرف ششہ
۷۷	تعجب	۱۵	مقالہ	۱۵	تقسیم اول و تقسیم ششہ باعتبار
۷۸	اعتراض	۱۶	مراعات التظہیر	۱۶	ششہ و ششہ
۷۹	چین دوم دبیران صنایع کہ	۱۷	مشاکلہ	۱۷	ششہ دوم دبیران و تقسیم ششہ
۸۰	در الفاظ و کلامی رود	۱۸	مزاج	۱۸	ششہ سوم و تقسیم ششہ باعتبار عرض
۸۱	تکلیب کل و قلب بعض	۱۹	ارصاد	۱۹	ذرع چہارم دبیران و طرف ششہ
۸۲	اشتقاق	۲۰	فکس	۲۰	شجرہ دوم دبیران و تعداد
۸۳	رد العجز علی النقص	۲۱	رجوع	۲۱	شجرہ اول و تقسیم استعداد باعتبار طرفین
۸۴	رقط	۲۲	تقسیم	۲۲	شجرہ دوم و تقسیم استعداد باعتبار تمام
۸۵	تخف	۲۳	استخدام و لف و شہ	۲۳	شجرہ سوم دبیران و تقسیم استعداد
۸۶	مقطع و وصل	۲۴	جمع	۲۴	باعتبار اس پر سچیز
۸۷	سبح	۲۵	تفریق	۲۵	شجرہ چہارم و تقسیم استعداد باعتبار مراتب
۸۸	ذوالواقیتین	۲۶	جمع و تفریق	۲۶	شجرہ سوم دبیران و جازر سل
۸۹	مثلون	۲۷	جمع و تقسیم	۲۷	ذرع اول و تقسیم کل باسم جزئی
۹۰	میلح	۲۸	جمع و تفریق و تقسیم	۲۸	ذرع دوم و تقسیم جزو باسم کلش
۹۱	سباق الاعداد	۲۹	تجزیہ	۲۹	ذرع سوم و تقسیم سبب باسم سبب
۹۲	الحمد لہ الشاہ فی علم العروض	۳۰	مبادیہ و مقبول	۳۰	ذرع چہارم و تقسیم سبب باسم سبب
۹۳	توشیح	۳۱	حسن تعلیل	۳۱	ذرع پنجم و تقسیم شویہ بھی ردندان یعنی جزو
۹۴	منشیق الصفات	۳۲	تاکید المدح بمایہ الذم	۳۲	ذرع ششم و تقسیم شویہ بھی کہ مستقبل
۹۵	نجاتی اول	۳۳	تاکید الذم بمایہ المدح	۳۳	ذرع ہفتم و تقسیم شویہ بھی کہ مستقبل
۹۶	نجاتی دوم دبیران و تقسیم	۳۴	استنباط	۳۴	ذرع ہفتم و تقسیم شویہ بھی کہ مستقبل

صفحہ	مضامین	صفحہ	مضامین	صفحہ	مضامین
۱۳۳۱	الحقیقۃ الخائضۃ فی فن المعانی	۱۰۲	اشرم	۱۰۰	کردار انسان بکبر واقع ہوتا ہے
۱۳۵	جدول اول عمل انتقاد	۱۰۱	اعصاب	۱۰۱	اعصاب و عصب
۱۳۹	عمل تبیل	۱۰۰	اقصم	۱۰۱	وقف
۱۴۰	جدول دوم	۱۰۱	اجم	۱۰۱	خبر
۱۴۳	عمل تلخیص	۱۰۱	اختم	۱۰۱	طے
۱۴۴	عمل تراویف	۱۰۱	اشتر	۱۰۱	کف
۱۴۵	عمل اشتراک	۱۰۱	انوب	۱۰۱	قبض
۱۴۶	عمل کنایہ	۱۰۱	اتبر	۱۰۱	تشیث
۱۴۸	عمل تصحیف	۱۰۱	معاذہ	۱۰۱	تصر
۱۵۱	عمل حساب	۱۰۱	مراقبہ	۱۰۱	قطع
۱۵۱	اسلوب اسمی	۱۰۲	خیابان سوم	۱۰۲	وتص
۱۵۱	اسلوب حرفی	۱۰۶	خیابان چہارم	۱۰۲	عقل
۱۵۱	اسلوب احصائی	۱۰۸	بحر مزج	۱۰۲	نقص
۱۵۲	اسلوب انحصاری	۱۱۰	بحر مزج	۱۰۲	کشف
۱۵۲	اسلوب رقمی	۱۱۱	بحر مل	۱۰۲	شکل
۱۵۳	جدول سوم اعمال تکمیلی	۱۱۲	بحر سترج	۱۰۲	حذف
۱۵۳	عمل تالیف	۱۱۳	بحر منسرح	۱۰۲	احذ
۱۵۵	عمل استقلاط	۱۱۵	بحر مضارع	۱۰۲	صلم
۱۵۶	عمل قلب	۱۱۶	بحر محبت	۱۰۳	تطف
۱۵۹	جدول چہارم	۱۱۷	بحر خفیف	۱۰۳	تسبیح
۱۵۹	عمل تحریک و تسکین	۱۱۸	بحر مقضب	۱۰۳	ازالہ
۱۵۹	عمل تشدید و تخفیف	۱۱۹	بحر کامل	۱۰۳	ترخیل
۱۶۰	عمل موقوفہ	۱۱۹	بحر تقارب	۱۰۳	جدع
۱۶۰	عمل اظہار و اسرار	۱۱۹	بحر متضاد	۱۰۳	جب
۱۶۱	عمل تعریب و تعجیم	۱۲۰	خیابان پنجم	۱۰۳	حزم
۱۶۱	جدول پنجم	۱۲۳	الحقیقۃ الربوبیۃ فی علم اللہ تعالیٰ	۱۰۳	انتم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمیدی کہ رخسار شاہد بیان را غازہ پیرائی نماید۔ و ستایشی کہ قامت و لفریب معشوقہ سخن را بجلل بدلّ آرائد۔ مشکلی را در خور است کہ مشاطہ قدّش عروس معنی یکہ را در حجلہ فکر جلوہ ظهور بخشیدہ۔ و نقشبند حکمتش سواد لفظ را از فروغ مضمون چوں مردم چشم حیرت چہ نور گردانیدہ۔ عالم تنزیہ و روحیت پیرای و آتش حلقہ بیرون در است۔ و جہان تشبیہ با وسعت آبا و صفہ صفا مختصر۔ زبان نطق پرداز را از افاضہ نیسان مکرش گوہر پادشاں۔ و فکر معنی طراز را از فیض بہار موتش گل گریبان۔ و ست خیال در انداز نگارہ کاخ جلالش بیگانہ رسائی۔ و پائے و ہم در پیوند ساحت کمالش سرگرم آید فرسائی لمّو لفظ ہر جزئی و کلی کہ بود و را خواہ بہ بران خداست نزد مرد آگاہ بہ ترتیب مقدمات جسم و جان را بہ در منطق ما نتیجہ باشد اللہ بہ و در و وے کہ حسن معنی را پیرائی قبول نمشد۔ و خجستی کہ عروس سخن را بر لور کمال آرائش دہد۔ افصحی را سزاوارست کہ آیہ ہدایت پیرائی و ما یطق عن الہوے چاشنی خوان فصاحت اوست و مصدقہ بلغ ما زیل

۱۵ مشاطہ فتح اول و تشبہ ثلثین مجہ ذی کرعوس را آرایہ شانہ زند و سرمہ کند از منتخب و کشف اللغات و خیابان نفائس اللغات و بہت تکریم و باغضم خطا است ۱۲

۱۳ یعنی قید تنزیہ نقطہ و عنوان مست و الامعون خارج ۱۲ ک

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ۔ سرسری حدائق بلاغت بتحمید بہار آفرینی است کہ چہستان کن فکان را بہوب نسیم الطاف خود آراستہ و شادابی ریاض فصاحت بہت چمن پیرائی است کہ گلستان بہان را بہ آبجاری ہدایت خویش پیراستہ صلی اللہ علیہ و علی آلہ و اصحابہ وسلم

ایک نمک ماندہ بلاغت اور رسوائی کہ اشارت سرگشت مرشح فاش قفل ولہائے بستہ را
 کلید است۔ و ہوائی کہ فروغ جمال بینش گم کردہ را ہان ظلمت جاہلیت را صبح عبیدی۔
 و آتش نتیجہ ترتیب مقدمات ملک و ملکوت است۔ و ظہور نش واسطہ التیام ناسوت و لاہوت۔
 لمؤلّفہ شاہی کہ انویافت دو عالم تر تین شد نور نبوتش چراغ رہ دیں۔ دوران خاتم
 بود نگینش احمد۔ اللہ بود بران نگین نقش مبین۔ و صلواتی کہ شمیم روح افزایش مشام
 جان ارباب ایمان را معطر سازد۔ و سلامی کہ طیب غبر آگینش و بلغ ہوش صاحب دلاں
 را معطر نماید۔ ہدیہ خلفائے سخی و چانشینان با استحقاق او کہ بروج سپہر ہدایت و حروف
 کلمہ شہادت اند خصوصاً آن سرور قراوصیا کہ کریمہ الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم
 نعمتی شاہد عدل و کمال و تمنا می دوست۔ و بمودای خبر متواتر من کنت مولاه فقد اعلیٰ مولاه
 ناصیہ خلائق ربین داغ غلامی او لمؤلّفہ در ملک وجود پادشاہت علی۔ جان دین و عقل را
 پناہ ست علی۔ چشم ہمہ کائنات ختم سل است۔ و مرموم آل چشم نگاہ است علی۔

اما بعد بر ضمیر صفا تحمیر ہوشمندان خمیر مہربن است کہ فن شعر از نفائس فنون و لطائف
 علوم است و در ہر جزو زمانی پیرایہ افتخار حکمائے نامدار و سرمایہ مہابات فضلای عالی مقام
 بودہ و پیوستہ فضلالی بلاغت آئین و بلغائے فصاحت آفرین بوسیلہ این فن شریف و پیشہ
 لطیف زینت بخش و سادہ عزت و اقبال و صدر آرای الیوان حشمت و اجلال بودہ اند و ہر بے کمال
 یا راسی آن نداشت کہ بحر و موزونی طبع قدم در عرصہ شعر و شاعری گذارد و رقم تصدی این اثر طیر

لہ قولہ ناسوت آہ چوں عالم ناسوت بالوات حدوث ملوث و ذات اسبحانہ تعالیٰ در کمال تشریف بود لہذا حضرت کریم جل شانہ حبیب

خود را کہ صاحب زیب این ہر دو صفت است واسطہ ارتباط فیما بین ساختہ ۱۲ ک

لہ مہربن بضم میم و فتح او سکون را و ہجر بر ہان آوردہ شدہ و بیگون با و فتح چاہا کہ شہرت دارد و خطاست چہ صیغہ اسم مفعول است
 از باب رباعی مجوز کہ بر وزن شیعہ زبانی گوید سہ یک عذر با کسی بلغظ گریاں کنم۔ صلافاً صیغہ نہ مہربن در آمد ۱۲

لہ کہ این مختصر حاشیہ است بر بعض مواقع اکتساب کامل الصنائہ اعنی حدائق البلاغت تا لطف لطیف ہمدان بے نظیر میر
 شمس الدین فقیر رح کہ ہنگام درس بعض تلامذہ بحیث نہ تحریر و نگاہ دوم و نہ ترا لا فاضلہ لحدائق البلاغت موسوم کردم

و اسئل العزیز الوہاب ان یجعلہ مقبولاً بین ادلی الالباب ۱۲

را بر تاصیہ حال خود نگار و دریں عصر که از علم و حکمت نامی و از فضل و بہر نشانی بر جانماندہ جمعے کہ
 از دشت و زیبا فرق نمی کنند و لعل از خارا با زنی دانند بعضی تالیف الفاظ پرورنے کہ دست
 فکر تیشان از دامن میزنش کوتاہ است قلم دعوی این فن برمی افرازند و کلاہ نخوت و غرور
 بر آسمان می اندازند شیشہ بقیہ را خود را ہم سنگ گوہر شاہوار می شمارند و سفال نیرہ بے قدر
 خوشن را در برابر لعل آبدار بجلوہ مے آرند سخن بشومی این سیدہ در فغان از سواد لفظ سخاک
 سیما بکیمان است و معنی را بہ بیدادی این انصاف و ثمنان از بیاض بین السطور چاک
 درگیر بیان لمؤلّفہ۔ جاہل آنجا کہ نکتہ گیر بودہ شعر را قیمت شعیر بودہ رسم سخن دانی از عالم بر افتادہ
 و بنیاد نکتہ رانی از پاد پیر آمدہ۔ لمؤلّفہ را انسان امروز آنچہ پیدا است فضلش رفتہ است و جنس
 بر خاستہ راقم حروف شمس الدین فقیر کہ تہنائے ظل ہمائے سعادت افزائے معنی عمرے
 وریں فن استخوان شکستہ و در زوایہ مخول منتظر لطیفہ غیبی نشستہ غیر از سخن ہمدی و بحر کتاب
 انیسوی وار و فوائدے کہ دریں مدت از فیض صحبت این دو انیس ہمد اند و نکتہ قبل ازین متفرق
 بزبان قلم دادہ و محفلے از علم بیان و بدیع و عروض نگاشتہ کلک سخن طراز گردیدہ و چوں از دیر
 یاز کمون خاطر بود کہ اگر فرصت وقت دست و ہد و توفیق مساعدت نماید مجموع فنونے کہ در
 شعر و شاعری از ان گزیر نمی باشد در یک کتاب سمت اندرج یا بدنا طالبان فضل و بہر را واسطہ
 حرق و تکمیل باشد و مدعیان بے سراہہ را موجب تنبہ و آگاہی گرد و درین کہ هجوم ہجوم و انبوه اند
 بر دل شکستہ استیلا یافته چارہ جز این ندیدم کہ در حصہ از سخن گریزم و در کنگرہ قصر معنی و ادب و بزم باشد
 کہ دست حزن و دلال از دامن دل کوتاہ گرد و وزہر جانگزاے غصہ روزگار را این تریاق کبیر چارہ
 سازی نماید چوں صورت این معنی در آئینہ خاطر قسم گردید با تمام این امر جلیل القدر کمر اہتمام بستم
 و بتوفیق باری عز اسمہ باندک فرصتے مرکوز ضمیر را در نیکوترین صورتی جلوه طہر بخشیدم کہ حرفے از ان
 مرغوب صاحب دے افتد و مؤلف را در حالت ذوق بدعا تجر یا داور شود و این کتاب چون مشت ملہر

لے ثبہ تحقیق و آتالے آگینہ و ہندی پوت نامند ۱۲

لے لنگرہ بضم اول و ثالث آنچہ بر سر دیوار حصہ و غیرہ سازند از کشف اللغات و برہان قاطع و ہفت تلامذہ و غیرہ بالحق

چنانکہ شہرت وار و درست نیست ۱۲

فنون بلاغت است به حدائق البلاغت موسوم گردید متنبی بر پنج حدیقه و خاتمه شد حدیقه
اول در علم بیان به حدیقه دوم در علم بدیع حدیقه سوم در علم عروض حدیقه چهارم در
علم قوافی حدیقه پنجم در فن معانی و در سرفراز شعریه و ما یخلق بها و پوشیده نماند که معانی اگر چه
قسمی از صنایع لفظی است و داخل فن بدیع است اما چون حصول اسم از و با انواع اشارات و
اصناف و حالات صورت می پذیرد و قواعد و قوانین اعمال آن منصب و فروع متکثره دارد و بر ابر
فنی شده و تحصیل علوم مذکوره طالب صناعت شعر را از واجبات است حال اوقات آنست که
خوش و در مطلب نمائیم و نقاب خفا از روی مقصود برکشائیم و التوفیق من الله العلی الاعلی
و بهیچوسی و نعم الوکیل الحدیقه الاولی فی علم البیان علم البیان عبارت از اصول قواعدی
چند است که چون آن را مستحضر دارند یک معنی را بچند طریق ایراد می توان نمود بخوبی که
بعضی از آن طرق در دلالت واضح و بعضی اوضح باشد و دلالت بر سه گونه است اول وضعی
و آن دلالت کردن لفظ است بر تمام معنی موضوع له مثل دلالت انسان بر حیوان مطلق دوم
تضمنی و آن دلالت لفظ است بر جز و موضوع له مثل دلالت انسان بر حیوان تنها سوم
التزامی و آن دلالت لفظ است بر معنی که خارج از حقیقت موضوع له و لازم او بود چنانچه
دلالت انسان بر ضاحک و اول را دلالت مطابقه و آخرین را دلالت عقلیه نیز گویند و ظاهر است
که ایراد یک معنی بچند طریق بخوبی گفته شد بل دلالت وضعی صورت نمی تواند بدست زیرا که دلالت الفاظ بر
معانی در دلالت وضعی بیک و تیره است و بسبب اتم و نقص نیست مثلاً لفظ آسم و لیت و غنچه
و حارث که موضوع است بر آن تیره نمی تواند بود که دلالت بعضی از این الفاظ بر غیر واضح تر از بعضی دیگر
باشد اما بدلالت تضمنی و التزام این معنی صورت پذیر می تواند شد زیرا که ممکن است که
یک لازم را چند لوازم باشد که بعضی از آن بسبب قلت و سائط قریب بلو باشد و بعضی
بسبب کثرت و سائط بعید و این قرب و بعد موجب وضوح و خفا می او گرد و مثلاً طویل
النجا و اگر دراز قدر اگوستی و هم چنین همان دست را کثیر الرما و خوانی در مثال اول میان لازم و لازم
واسط نیست - و در مثال دوم و سائط است چه کثرت رما و لازم کثرت همیشه بوختن است
و آن لازم کثرت طبع و آن لازم کثرت همانی و آن لازم همان دوست بودن و همچنین ممکن

ست که یک لازم را چند ملزوم باشد مثل سفیدی و براف و عالج و شیره و مانند آن و ایضا ممکن است که یک چیز را چند چیز جزو باشد و چند چیز و مجز و باشد پس دلالت جزو بر آن چیز واضح تر از دلالت جزو جزویش خواهد بود و چنانچه دلالت حیوان بر جسم واضح تر است از دلالت انسان بر و از اینجا ظاهر می شود که مرجع علم بیان اعتبار نمودن ملازمات در معانی است و پوشیده نماند که لزوم از دو طرف می باشد مثل لزومی که در امام و مقتدی است یا از یک طرف مانند لزومی که در علم و حیات و در جراحت و اسهال است و لفظیکه لازم معنی او را داده نمایند اگر قریبه برهم اراده معنی موضوع را قائل باشد آن لفظ را مجاز خوانند و اگر اراده معنی موضوع را نیز مجاز نباشد کنایه نامند و نسبت مجاز را کنایه نسبت مفروض است با مرکب زیرا که در مجاز اراده لازم با عدم اراده ملزوم شرط است و در کنایه جزو اراده هر دو قریبه پس مجاز بمنزله جزو است کنایه مشابه کل و ذکر جزو یا یک مقدم باشد بر ذکر کل و مجاز باید که میان معنی حقیقی و معنی مجازی علاقه باشد پس اگر علاقه تشبیه است آنرا استعاره گویند و اگر سوای تشبیه چیز دیگر است مجاز مرسل نامند و از اینجا معلوم شد که در علم بیان بر چهار اصل است تشبیه و استعاره و مجاز مرسل و کنایه و با هر اصل را در شجره و انما نیم - شجره اول در بیان تشبیه بدانکه تشبیه در لغت دلالت است بر مشارکت دو چیز در یک معنی و آن دو

اول قول و ایضا ممکن است الخ اگرچه ممکن است لیکن این مقام تعلقی ندارد چنانچه از حاشیه قول آئینه صورت وضوح خواهد گرفت و پس مقام جنس تحریر کرده است که ایضا ممکن است که یک شئی جزو چیزی باشد و جزو چیز دیگر پس دلالت چیز اول بر آن شئی واضح تر خواهد بود از دلالت چیز دیگر بر آن شئی مثلاً جسم کبر و حیوان و جزو جزو انسان است پس دلالت حیوان بر جسم واضح تر است از دلالت انسان بر و ۱۲

ثانی قول پس دلالت جزو الخ دلالت جزو من حیث الجزایه بر کل من حیث الکلیه نه من قبیل دلالت تفصیلی است نه التزامی - پس این تفریع محض بی اصل است علاوه بر این جزو اندو حال خالی نبود مساوی خواهد بود با عام صورت اول این عبارت مستفاد نیست و صورت ثانی و دلالت محال است ۱۲

ثالث این مثال درست است لیکن از قاعده تا درست مطابقت نمی کند کما لا یخفی عن من لا ادنی و در تفسیر قول چنانچه دلالت حیوان بر جسم الخ اقول از عبارت مثل که بهیچ طور و اکثر نسخ مطبوعه نقلی است دلالت جزو بر کل و از مثال دلالت در جزو مستفاد می شود و برین تقدیر عدم تطبیق میان مثل و مثال و در دو اعتراضات دیگر ظاهر کن بعضی نسخ نقلی عبارت با دنی تفسیر چنین یافته شده که ایضا ممکن است که یک چیز را چند چیز جزو باشد چنانچه جزو باشد پس دلالت آن چیز بر جزو واضح تر از دلالت آن جزو جزویش خواهد بود و انتهی - پس برین تقدیر مطابقت در میان مثل و مثال و دفع اعتراضات پیدا است ۱۲

چیز را مشبه و مشبه به گویند و آل معنی مشترک را وجه تشبیه نامند و ناگزیر است که در مشبه و
 مشبه به از وجهی اشتراک باشد و از وجه افتراق آنکه در حقیقت مختلف باشند و در صفت مشترک یا
 بالعکس و اگر افتراق در هر دو هیچ وجه یافته نشود تعدد بر خیزد و تشبیه باطل شود و ایضا تشبیه را
 گزیر نیست از غرض چه تکلم را حاجت به تشبیه نمی افتد مگر از برای غرضی و همچنین حال تشبیه
 در قرب و بعد و رد و قبول متفاوت می باشد و ناچار است تشبیه از ادواتش و درین مقام حاجت
 می افتد به بیان چند چیز اول بیان مشبه و مشبه به دوم بیان وجه تشبیه سوم ذکر غرض تشبیه
 چهارم شرح اقسام تشبیه پنجم بیان ادوات تشبیه و هر یک از این پنج در فرعی شرح داده شود
فروع اول - ذکر بیان دو طرف تشبیه که آل را مشبه و مشبه به خوانند باید دانست که تشبه و
 مشبه به یا مدرک بیکه انجواس نموده ظاهر می شود و یا مدرک بقول اما آنچه مدرک بحواس است
 از مبصرات چنانچه درین بیت حکیم اسدی طوسی میست

غذاری چو گل خاطر انس روز دید فروزنده چو صبح نور روز دید

و از مشهورات چنانچه درین بیت حکیم خاقانی شروانی میست

گاه چو حال عاشقان صبح کند تلوی که چو حلّی دلبران مرغ کند لنگری

مقصود درین جات تشبیه آواز مرغ است با دوازده خلیال و لبران و از مشهورات چنانچه درین بیت
 وله زان می گلگون که بی سوخت پرورده بوسه گل مشک بید خام برآمده و از موقوفات
 چنانچه درین بیت مولفه شرابی داشت ساقی و دوش در جام که برده لذت نسیم از کام
 و از موقوفات چنانچه درین بیت خاقانی بر چو پرنده لیک دشت گونه پلاس من بر پلاس
 صبر کنم از پرنده او اما درین بیت حکیم مختار می آثار آفتاب شده جریه قدح منتقار عیب
 شده زخمه رباب اگر منتقار را منبشه و زخمه را مشبه به اعتبار نمائیم از قسم مبصرات است

۱۵ غذا - بلکه رخصه از بهانه جمیع را منتفی الارب و بالضم خطا است ۱۲

۱۶ پرنده - نیت اینشیمی و حریر ساه و پرنیان منش ۱۲

۱۷ عندییب با فتح بدل از منتخب و تاج اللغات و صوری الفضلاء و سائیکه با کسر خوانند غلط کنند و نیز بای فارسی
 نوشتن و خواندن خط است چنانچه لفظ عربی است و در عربی بای عجیب نامه ۱۱ از خط الامامیه

اگر آواز منقار را مشبه با آواز زخم را مشبه به اعتبار کنیم از قبیل سموعات می شود و نوع دیگر از حیثیات است که خیال آن را فراهم می آورد و در خارج وجود ندارد و در محال از محسوسات بیرون نیست این قسم را از انواع تشبیه می شمردند چنانچه درین بیت ۵

وَكَاَنَّ نَحْمَرَ الشَّقِيقِ إِذَا تَصَوَّبَ وَتَصَدَّ
أَعْلَامُ يَاقُوتٍ تُشْرِقُ عَلَى رَاحِ مَنْ بَرَجَدَ

ترجمه اش اینست که شقایق سرخ وقتی که از سحر یک باو میل پیاپی می کند و بالا میرود و گو یا علم هائے یاقوت است که بر نیزه هائے زمرودین کرده نموده پوشیده نماید که علم یاقوت و نیزه زمرود اگر چه در خارج وجود ندارد اما اجزای آن که یاقوت و زمرود علم و رماح باشد از محسوسات بصیرت و در فارسی این بیت حکیم عنصری صبح را بنگر پس پرورین بدان ماند درست که کز پس سیمین تدر و سیمین غنقا سبزی سیمین تدر و سیمین غنقا از عالم علام یاقوت است که مذکور شد و این بیت الفوری ساغر شرب را با دانه رنگین چنان آید ششم که در میان آب روشن بر فروزی آذری که آتش میان آب افروختن خیال محض است و در خارج امکان وجود ندارد و ازین قبیل است این بیت فقیر بود گلین که دار و نخچه پر باره زمرود بال مرغی منقار اما مشبه و مشبه عقلی آنست که مدرک عقل شود نه بحسب تشبیه علم بحیثیات و چنانچه درین بیت از رقی ذکا می طبع تو گوئی که لوح محفوظ است که ذره نبود جائز اندرون بیان و درین بیت حکیم سنائی مردی جاهل و زندقی نیست که هر چه گفتند مغز آن نیست و در شعر اول ذکا مشبه و لوح محفوظ مشبه به واقع شده و در شعر ثانی مردکی و زندقی مشبه و جاهل و دین مشبه آمده و اینها همه مدرک عقل میشوند نه بحسب تشبیه و در آن تعلیق بوجود آن دارد مثل لذت و الم و جوع و تشبع و نظائر آن از قسم عقلی فی شمارند چنانچه درین بیت فقیر الم عشق لذت و اگر است که ریح عشاق راحت و اگر است که و آنچه درهم صورت میدهد نیز از نوع عقلی حساب می کنند و فرق دروهمی و خیالی آنست که خیال آنچه از حس مشترک اقتباس

۱۵ تصوب فرود آمدن از بالا به شیب ۱۶ تصعب بالا رفتن ۱۷ ای پریش از زمرود است منقارش از اصل انیکه پرش برود منقارش سرخ باشد فافهم ۱۸ حس مشترک وقتی است که آن قبول میکنند جمیع بدون تشبیه اگر قسم و منقارش در حواس خمسۀ باطن پس حس مشترک منقارش است پنج حواس ظاهری مثال پنج ذره که آب بحسب میرساند و محل آن جوف پیتا نیست ۱۹ غیاث

می نماید قوت متخیله آن را ترکیب می دهد مثل علم یا قوت و عنقای بشیدین که در ابیات صد
 مذکور شد و هم از حسن مشترک اقتباس نمی کنند بل از پیش خود اختراع صورت می نمایند و متخیله
 آنرا ترکیب می بخشد مثل تصور انسانی که ده سر داشته باشد یا تصور غول بصورت سباع و اختراع
 دندان از برای او چنانچه سبع را می باشد و ازین قبیل است این شعر امر و انقیاس
 انقلبنه و المشرنی مضاجعی و مسنونه نرتق کانیاب اغوال چه ترجمه اش اینست که آیا ما
 می کشد رقیب و حال آنکه شمشیری که منسوب بمشارف یمن است هم بهتر است بامن و
 سنانهای کبود یعنی فولاد که مانند دندانهای غول است و در فارسی این بیت حکیم
 فخرامی در ملک خنجر ملک و نیم چرخ او بحریت پر جواهر و چه خبیت پر شهاب و پیشه
 نماد که علامه نقاشانی در مطول فرق میان تشبیه واهی و خیالی بخوبی که مذکور شد بیان
 نموده اما در بادی النظر فرقی درین هر دو قسم یافته نمی شود زیرا که تصور انسانی که ده سر یا ده
 بال داشته باشد و تصور غول بشکل سبع و اختراع دندان از برای او بعینه مثل علم یا قوت
 در ماح و زمر و امثال آنست که در تشبیه خیالی گذشت و اجزای این هر دو قسم از محسوسات
 است که خیال بواسطه حسن مشترک آن را اقتباس نموده و متخیله ترکیب داده اما حق واقع اینست
 که در هم چیزهای نا دیده را کسوت صورت می پوشاند و دلخواه گویند که واهمه خلایق است در خیال
 آنچه از حسن مشترک اقتباس نموده همان را دارد و پس و بهم بر چیزهای غائب حاکم است

له قوله مثل تصور انسانی غیر از مثل از اختراعات مصنف است و همین حال دارد بیت حکیم فخرامی که آینه می آید
 در مطول و غیر ذلک نیست مظهر است که در انسان که ده سر داشته باشد بعینه مثل علم یا قوت و زمر و تشبیه
 خیالی گذشت و تصور غول اختراع دندان از برای آن کار خیال نسبت به کفر و یوم دارد پس آنچه نزد مصنف حق است بوجه علامه
 نقاشانی اینست اختراع دندان از برای سباع و اختراع سباع از برای انسان که ده سر داشته باشد بعینه مثل علم یا قوت و زمر و تشبیه
 به هم حقیقت است و اینهاست که در ماح و زمر و امثال آنست که در تشبیه خیالی گذشت و اجزای این هر دو قسم از محسوسات
 است که خیال بواسطه حسن مشترک آن را اقتباس نموده و متخیله ترکیب داده اما حق واقع اینست که در هم چیزهای نا دیده را کسوت صورت می پوشاند و دلخواه گویند که واهمه خلایق است در خیال
 آنچه از حسن مشترک اقتباس نموده همان را دارد و پس و بهم بر چیزهای غائب حاکم است

تخلات خیال که آن از مدرکات حسی متجاوز نمی نماید و تصور غول یا ملک و مانند آن کار دوم است و خیال از امثال این تصورات عاجز و اینست فرق در وهی و خیالی پس ازین قرار بیت حکیم مختاری که در مثال مذکور شد باید که از تم تشبیه خیالی باشد و مثال تشبیه وهی این بیت فقیر بروی گل نه نشتم ساخته جا به گسته چرخ تسبیح ملک را به تسبیح ملک از عالم ایناب اغوال است که در شعر امرء القیس گذشت قتال و میبزد اند بود که یک از دو طرف تشبیه حسی باشد و یکی عقلی مانند تشبیه عدل به میزان و تشبیه عطر بخلق کریم و ازین قبیل است این ابیات خاقانی عمری است رخنه سر حادثه سیل بل شکن به کوش که نارسیده سیل از بل رخنه بگذری حکیم عنصری شورا است چو دریا بمثل ظاهرتنزل به تاویل چو لولو است سومی مردم و انا ابوالفرج رونی روی چو حاصل نکو کاراں به زلف چو نامه گندکاران به از رقی یک بر که شرف در صحن بستان به چو جان خردمند و طبع سخور در دو بیت اول مشبیه عقلی و مشبه به حسی آمده در دو بیت اخیر بالعکس و حاصل این بحث که مشبه و مشبه به در تشبیه چهار گونه می آید یک آنکه هر دو حسی باشند دوم آنکه هر دو عقلی باشند سوم آنکه مشبه حسی و مشبه عقلی باشد و چهارم عکس سوم.

فروع دوم - در بیان وجه مشبه و آن عبارت از معنی است که مشبه و مشبه به در آن اشتراک داشته باشند باید دانست که مشبه و مشبه به یا در حقیقت اشتراک و صفت اشتراک دارند مانند وجیم که یک سیه و یک سفید باشد یا بالعکس مانند و طویل که یک خط و یک جسم باشد و صفت یا مستند جسم است مثل کیفیات جسمانی از قبیل الوان و اشکال تقادیر و حرکات و اصوات و طعوم و روانج و شونت و ملاست و صلابت و لینت و ثقل و خفت و حرارت و برودت و رطوبت و بیوسرت و نظائر آن که اوراکش بجواسی خسته ظاهری تعلیق وارد یا مستند عقل است مانند کیفیات نفسانی از قبیل ذکا و معرفت و کرم و شجاعت و حلم و غضب

بنا بر قول وجه و شبه آن عبارت از معنی است الخ این تعریف جامع نیست بر امور عامه که قابلیت وجه مشبه شدن ندارند صادق آید پس چنین باید گفت وجه مشبه عبارت از معنی است که مشبه و مشبه به در آن خصوصیت دارند - و شرکت آن هر دو در آن معنی مفصود باشد ۱۲

و شبهه آن که مدرک بعقل می شود و یا صفت اعتباری و اضافی است مثل اتصاف چیزی باینکه وجودش یا عدمش مطلوب است یا اینکه مطوع فیبه است یا دور از طمع است یا اتصاف چیزی که محض تصویری و وهمی باشد مثل انیاب اغوال که در شعراء الفقیس مذکور شد و ایضا مرجع صفت یا یک چیز است یا چند چیز و تمیز حقایق یا بسیط اند یا مرکب از اجزای مختلفه پس وجه شبهه متنوع می گردد بحسب این انواع که مذکور کردیم و چون این معنی را در بیانی بدانکه وجه شبهه یا واحد است یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد است بسبب آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته یا در حکم واحد نیست اما وجه شبهه واحد یا حسی است یا عقلی و وحسی لازم است که شبهه و شبهه به نیز حسی باشد زیرا که وجه شبهه امریست ماخوذ از شبهه و شبهه به و ماخوذ از عقلی و غیر عقلی نخواهد بود اما در وجه شبهه عقلی لازم نیست که شبهه و شبهه به نیز عقلی باشد بجهت آنکه عقل او را محسوسات می تواند اندک و وحس از او را محمولات عاجز است و اینچنان است که علمائے فن بلاغت گفته اند التشبیہ بالوجه العقلي اعم من التشبیہ بالوجه الحسی اما وجه شبهه واحد حسی مثل حرمت و تشبیہ رخسار گل و خفای آواز و تشبیہ صوت ضعیف بهمس و بلوی خوش و تشبیہ زلف بعبه و ملاوت و تشبیہ آب بشراب و لینت و تشبیہ جلد با حریر و ابیات امثال این اقسام در بحث مشبه و مشبه به گذشت و اما وجه شبهه واحد عقلی مثل جرأت و تشبیہ شجاع به اسد و زنده ساختن و تشبیہ علم به حیات و هدایت و تشبیہ علم بنور و استطابت نفس و تشبیہ عطر بخلق کریم و اما وجه شبهه متعدد که در حکم واحد باشد و آن را وجه شبهه مرکب نیز گویند عبارت است از هیئاتی معین مرکب از چند چیز و این نیز با حسی می باشد یا عقلی و حسی بر چند قسم می آید یکی آنکه مشبه و مشبه به مفرد باشند و وجه شبهه مرکب حسی

اولی سبب آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته از همین است مذهب سکاکی که متعدد و حکم واحد را دو قسم کرده مرکب حقیقی و مرکب اعتباری و لکن نزد اکثرین از علمائے فن بلاغت مرکب حقیقت را در مرکب بودن شبهه و شبهه به و وجه شبهه دخلی نیست و از چهره نظایر از هر سه مفرد نخواهد شد و تشبیہ رخسار گل به سر را مفرد حسی گفتن باطل خواهد گردید پس درین مقام چنین باید گفت وجه شبهه واحد است یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد است بسبب آنکه عقل از اجتماع چند امور یک بهیئت انشراح کرده یا در حکم واحد نیست ۱۲

باشد مثل تشبیه اخگر بچشم خروش در اسمیت و حشرت و مقدار مخصوص و چنانچه درین
 بیت الوالفرج باره در زیر آن چوبک چرخ و خنجر افزای سرچرخین ماه و وجه شب در
 تشبیه اسب با آسمان عظمت و جسامت و سرعت میراست و در تشبیه خنجر به ماه ماه
 تدبیر و درخشندگی است و اینها همه از محسوسات است دوم آنکه هر سه مرکب حسی باشند
 چنانچه درین بیت که در صفت رزم گفته بشمارگان غنای القع فوق رؤسنا و ایسا فانی
 تهاوی کو اکبه و ترجمه اش اینست که گویا آثار غبار و گرد بالای سرهای ماه و شمیرهای ماه
 در آن غبار می درخشند مانند شبنمی که شهاب پنی در پی در آن ساقط می شود و مراد شاعر درین جا
 تشبیه غبار و برق و شمیری که در دمی درخشند با شبنمی است که شهاب متواتر در آن ساقط می
 شود و این مجموع یک هیات است نه اینکه غبار را بشب و شمیر را با شهاب جدا تشبیه کرده
 باشد و وجه شب درین بیت هیات است که از حرکت اجرام روشن مستطیل متفرق در جوانب
 چیزی سیاه حاصل آمده و ازین قبیل است این بیت خاقانی ابراز هوا بر گل چکان ماند
 بزنگی و ایگان و در کام رومی بچکان پستان کوز انداخته و مقصود در اینجا تشبیه مجموع چکیدن
 باران از ابر سیاه بر گل است بزنگی و ایه که رومی بچهره را شیر می دهد نه اینکه گل را بر روی
 بچهره و ابر را بزنگی و ایه و باران را بشیر جدا گانه تشبیه کرده باشد و وجه شب در اینجا هیاتی است
 که از احاطت چیزی سیاه بر چیزی سرخ و ترشح چیزی سفید از آن سیاه بر سرخ حاصل آمد
 و ازین قبیل است این ابیات خاقانی سمیت بچکان و ایگان طفل نالان در بغل و طفل
 را از خواب دست و ایگان انگشته و و لکه گوی شمره که جرت زانگشت و زنگی بهو اسنان
 بر انگند و سمنان ساوچی خیال سبز و جوس روان بدان ماند که خضر بر سر آب انگند
 مصلی را و امیر مغری بیت یقتم که حسیت خون عدد بر حرام او و گفتا که بنفشه پر آنگده
 اغوا و و شیخ نظامی در غسل کردن شیرین گوید بهیت جو به فرق آب می انداخت از دست و
 خلک بر ماه مرواید نه نیست و دالری بهیت در آب دیده می گشت زلف مشکیش و
 چو شارخ سنبیل به آب در سینه احمده و بچهره از رفتی بهیت سرخ و دال سنان بود سز سناک ایه

زنگیاں راست برستان خفته بران لالهستان و مرکب بودن مشبه و مشبه به و وجه شبهه درین
 ابیات بر مثال ظاهر است سوم آنکه مشبه مفروضی و مشبه به و وجه شبهه مرکب حسی باشند گفتوالم
 و الشمس کالم آة فی کف الاشل و آفتاب را تشبیه داده بآئینه که در دست شل باشد و وجه
 شبهه در اینجا بیانی است که از استندارت و اشراق و حرکت سرنخ متصل حاصل آمده و
 ازین قبیل است این بیت خاقانی که در خطاب آفتاب گفته است ای بجزایان اشقر
 نیزه بکف برهنه بیکره و این بیت عبدالوسح جبلی بهیت زلفین تو قیری است بر آنکس از علاج
 زخار تو شیرینی است بر آنمخته باطل و مقصود درین جا تشبیه زخار است با شیرینی که در شراب
 آمیخته باشد و وجه شبهه انتراج سرخی با سفیدی چهارم آنکه مشبه به مفروض مشبه و وجه شبهه مرکب
 باشد چنانچه درین بیت خاقانی بهیت چون ریم آهن زخم آهن و صد چشمه کنند چشم دشمن
 پوشیده نماید مشبه درین جا صد چشمه نمودن چشم دشمن زخم سنان است و مشبه به ریم آهن اول
 مرکب و ثانی مفروض است و وجه شبهه بیانی است که شکل زنبور خان باشد و این نیز مرکب است
 اما وجه شبهه مرکب عقلی چنانچه درین بیت انوری بهیت در جهان میثی و همچو
 معنی در بیان باشد و وجه در اینجا راجع بودن مخاطب بر محیط است و درین بیت خاقانی
 نظم ای شده بدست تو حله دل شاخ شاخ هم تو مظر اکتان پوشش ارکان او
 یوسفی آورده در تن زندان و پس قفل ز را فکند بر ویر زندان او
 و وجه شبهه در اینجا ذلیل و خوار داشتن چیز خوب و عزیز داشتن چیز بدست و مقصود از مجموع
 یک بیانات است تقدیر بد آنکه هرگاه وجه شبهه بیانی باشد مرکب از چند چیز نعم ازینکه اجزای

لستان بر پشت خوابیده ۱۲ عرب اسپان نازی ۳ اشقر اسپ مال و دم سرخ ۴ تو در پوشیده
 نامه الخ اگر چه مصنف این کتاب و دیگر مصنفین درین مقام همین مثال آورده اند و نزدیک از تکلف خالی نیست
 چه اگر تشبیه اسم بفعل راست نمی آید مگر آنکه گفته شود که چشم دشمن صد چشمه کرده شد و مشبه مرکب است تا هم از تاویل
 خالی نیست علاوه برین اینجائی را که شکل زنبور خان باشد و وجه شبهه مرکب گفتن عجب است و وجه شبهه مرکب چنانکه گویند که از جنای چند
 چیز حاصل آید مثال مناسب این است لعل لفسه آفتاب صبح در گلشن بهر گام بهار می نماید برین ناسیمه چو فرش و تمام بهر تو خورشید
 چنانچه در گلشن برین بهر گام بهار مشبه بهر تو خورشید است که از اجتماع رطوبت و برودت غیره بهر بهر آید و وجه شبهه مرکب است

۱۲ وجه شبهه مرکب عقلی چنانچه درین بیت انوری بهیت در جهان میثی و همچو معنی در بیان باشد و وجه در اینجا راجع بودن مخاطب بر محیط است و درین بیت خاقانی نظم ای شده بدست تو حله دل شاخ شاخ هم تو مظر اکتان پوشش ارکان او یوسفی آورده در تن زندان و پس قفل ز را فکند بر ویر زندان او و وجه شبهه در اینجا ذلیل و خوار داشتن چیز خوب و عزیز داشتن چیز بدست و مقصود از مجموع یک بیانات است تقدیر بد آنکه هرگاه وجه شبهه بیانی باشد مرکب از چند چیز نعم ازینکه اجزای

آن حسی باشد یا عقلی اگر بعضی ائمان ابرار اخذ کنند و بعضی دیگر را ترک نمایند و تشبیه غلطی واقع شود و موضوع این معنی از ابیات امثال صدریه است اما وجه شبهه غیر واحد که آن را متعدد نامند چنان است که چند چیز را وجه شبهه سازند و هر یک از آن نفس خود مستقل بود بخلاف مرکب که در اینجا از مجموع یک بیئات مقصودی باشد و وجه شبهه متعدد از سه قسم بیرون نیست قسم اول آنکه آن چیزها همه حسی باشند چنانچه درین بیت خاقانی شعر
این آیین الکلوس والاقدرح • این آیین الشمس والاقمار • وجه شبهه و تشبیه کاسه و قدح با قباب و مآه تدویر و درخشندگی و گردش است قسم دوم آنکه عقلی باشند مثل تشبیه بعضی از مرغان بزلغ در تیزی نظر و کمال حذر و اخفای جماع - قسم سوم آنکه بعضی از آن حسی و بعضی عقلی باشند چنانچه درین بیت نظامی بیت گهی خورون می چون خون بدخواه • گهی تکیه زدن بر سندان شاه • وجه شبهه و تشبیه می با خون بدخواه حرمت و مرغوب بودن است و اول حسی و دوم عقلی است و بد آنکه گاهی وجه شبهه را از نفس تضاد انتزاع می نمایند و طریقش چنان است که دو ضد را با هم تشبیه میدهند و آن معنی متضاد را که در هر دو مشترک است وجه شبهه اعتبار می نمایند و ضدیت را بمنزله تناسب می شمارند و مقصود از چنین تشبیه خوش طبعی و ظرافت یا استهزا و نخریت است - مثل آنکه جهان را گویند که شیر است و بخیل را گویند که حاتم است چنانچه درین بیت
نظم درین موسم که باغ از فرط نزهت بود خوانی پُر از الزان نعت
کلید در بدست باغبان است عجب حاتم سالار خوان است

و باید دانست که حتی وجه شبهه آنست که شامل هر دو طرف باشد یعنی بر شبهه و تشبیه صادق آید و اگر بر یکی از دو طرف صادق نیاید تشبیه فاسد شود مثلاً درین قول که النوفی الکلام کالمالح فی الطعام اگر وجه شبهه این باشد که صلاح در استعمال و فساد در اهمال درست بر هر دو صادق آید و تشبیه صحیح شود زیرا که اصلاح طعام در استعمال نیک است و فسادش در اهمال آن و همچنین اصلاح کلام در استعمال قواعد نحوی است و فسادش در اهمال آن و اگر وجه شبهه چنین باشد که بسیا س نیک فساد طعام است و کمی نیک اصلاح آنست

این معنی بر نحو صادق نمی آید و تشبیه خلل پذیر می گردد که در کلام اگر بعضی از قواعد نحو استعمال کنند
و بعضی را اہمال نمایند کلام مہمل و نامر لوط نفوذ ۵

فروع سوم در بیان غرض تشبیه پوشیده نماید که غرض تشبیه در اکثر ارجح بمشبه می
گردد و آن بر چند قسم است اول اینکه غرض از تشبیه بیان امکان وجود مشبه باشد و جایی که ادعا
اتناعتش نیز ممکن بود چنانچه درین بیت البوطیب بیت فان تفرق الانام و انت منہم
فان المسک بعض و المخرال ترجمہ اش اینست کہ اگر تو فایق شوی بر خلق و حال آنکہ از
جنس ایشان این معنی ممکن است ویرا کہ مشک پارہ از خون آہوست مراد شاعر درین شعر فوقیت
ممدوح است بر سایر نوع انسانی بحدیکہ گوئی اصلا مناسبت باینہا ندارد و براسہ اصل جدائی
است و این ادعا در ظاہر متنحی می نماید چہ محال است کہ یک فرد از نوع خود سجدی ممتاز گردد
کہ از ان نوع برآید لہذا شاعر از تشبیه دادن بمشک امکان این معنی را بیان نمود و ثابت
کرد ویرا کہ مشک ہر چند پارہ از خون آہوست اما اورا از قسم خون نمی شمارند و ازین قبیل
است این بیت خاقانی بیت ہو روح الوری ولا تعجب فانیو اقیبت فتحہ الالحجار
المؤلفہ بیت اگر از خلق آمد بر خلق شاہ است عجیب مشمر گل از جنس گیاہ است و دوم آنکہ
غرض از تشبیه بیان حال مشبه باشد مثل تشبیه چیزے در سواد یا بیاض یا غیر آن بچیزے و
درین قسم شرط است کہ حال مشبه بہ ظاہر باشد و الا تشبیه برائے بیان حال نخواہد بود چنانچہ درین
بیت ابو الفرج بیت دل از دواع رفیقان چو دیگ پر آتش تن از غریو عزیزان چو مرغ
در مضراب غرض از تشبیه درینجا بیان حال دل و تن است و در حالت دواع و چنانچہ درین
بیت حکیم سنائی بیت باز تہرش چو آید اندر کار کشف سر در کشد کشف کردار و
درین بیت خاقانی بیت خصمت ز دولت مینوا و آنکہ در کردار چہ پیش برد تو تیار باد نکبت داشته

نہ عجا بالفتح و حرف سوم ہای موحہ باوے کہ از سہ طرف وزند و کج کران محل زین چا باو مشہور توزد و
آن نیز چہا راست یکے آنکہ از میان صبا جنوب دزد و از انب نامند دوم آنکہ از میان صبا و شمال دزد
آن را نگینا گویند سوم آنکہ از میان شمال و دیو رزد آنرا اہریبا گویند چہارم آنکہ میان جنوب و
دیو رزد و آن را ہیف نامند ۱۳

یعنی حال خصم تو که از دولت هجر راست و در ترا گذاشته است بآن میماند که چشم او بدرد
 باشد و سر مهر را که دوامی چشم است بر باد دهد و مقصود از این تشبیه بیان حال خصم است -
 سوم آنکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد چنانچه درین بیت انوری بیت
 حدیث سمرین و میاننش چگویم که دیده است کو بی معلق بکا ہے غرض از تشبیه در اینجا
 شدت فزینی سرین و لا غری میبان است و درین بیت حکیم عنصری بیت دان ابر
 همچو کلبه ندا فان اکنون چون گنج لولو کنون است غرض از تشبیه ابر بکلبه بداف و
 گنج لولو کثرت باریدن برف و باران است و درین بیت کمال اسمعیل بیت مانند
 پنبه وانه که در پنبه تعبیه است اجرام کو بهمانست نهان در بیان برف غرض از
 تشبیه در اینجا مبالغه و کثرت برف است اما درین بیت خاقانی بیت بامو کشش
 آب شور وریا ماند عرق تگا و ران را اگر چه در بادی النظر چنان می نماید که غرض
 تشبیه تعلق بمشبه دارد و آن قلت آب دریا است و جنب عرق تگا و ران اما در نظر
 تحقیق غرض تشبیه در اینجا تعلق بمشبه به دارد و آن کثرت عرق تگا و ران است و شرح
 این عنقریب مذکور می شود چهارم آنکه غرض از تشبیه این باشد که حال و نشان مشبه را
 خاطر نشان سازد بکنند مثل تشبیه سعی بهیوده بنفش روی آب و وجه خاطر نشان شدن
 آنست که چون نفس انسانی بحیات زیاده از عقلیات مالوف است آنچه را بواسطه
 حس دریا بدو در و در و متفرق و متشعب می گردد و چنانچه درین دو بیت حکیم عنصری بیت
 با سبکسار کس مکن صحبت تا نمائی حقیر و خوار و ذلیل
 ز اشتر و محملت فرو دافتی ای پسر چون بک بودت عدیل

و درین بیت خاقانی بیت هر طرب را برابر است کرب بهر میس بر انقابل است بسیار
 و درین بیت سنائی بیت صورت ابلهان چه دیگ تهی است از ورون خالی و
 برون سیه است و درین دو بیت خاقانی نظم تا کی در چشم غفل خار غیلان زدن تا کی در
 راه نفس باغ ارم ساختن خوش تهر آبی ز برون و پیش دیو پس خرا غلنده هم مرکب ساختن

لله گروه سواران و سپاه و لشکر و لوعه از زمار و جع سواران ۱۲۰ فارغ ابدال ۱۲۰ بریان مع و کس که بهر جانب که پیشینند
 هر کی مرور بر اعدیل باشد ۱۲۰ غیاث ۱۲۰ بزرگ کلامی طلای و نفقه که درین اسپ و براق ابر کجا بر بند ۱۲۰ بریان

و درین قسم غرض اکثر تشبیه بطریق تشبیل می آید پنجم آنکه غرض از تشبیه زینت دادن مشبه
در نظر سامع باشد مثل تشبیه روی سیاه بامردک آهو چنانچه در بیت حکیم انوری بهیئت
بین وقت سخن گفتن لب شیرین و دندانش * که گوئی در عیان است در لعل بدخشانیش *
غرض از تشبیه لب و دندان معشوق بدر لعل ترمین اوست و بهیئت استری بود سیه
زیر مغزی زینتی * راست چون تیر و شمشیر بسته برویک شب ماه * شیخ نظامی بهیئت تن هافش
که می غلطید در آب * چو غلط قافتی بر روی سحاب * ششم آنکه غرض از تشبیه مذمت
و تقیص مشبه باشد در نظر سامع مثل تشبیه روی که نشان آبله درو باشد بگریستن بسته که خروس
آن را بمقتار زده باشد و در نظم مثل این ابیات سنائی که در سحر عنای جاها طلب گوید -
بهیئت چون کینه فترت ز بازپسان * ز آنچه داند بچرخ مگهان * و کاتبی نیشاپوری که در سحر
شخصی گفته رباعی امی از تور روح و پنج قش خوار و خجل در چار نهرو چا چرب کز کمال *
چون فرج دهن باز و چون گنده دماغ * چون کیر زبان دراز و چون خایه دودل * و حکیم
شفائی که در سحر ذوقی اردستانی گفته - رباعی ذوقی ریشیت پریشم باشی ماند * مویت برآمد
ز بد قماش ماند * بهیئت بنگ سر تراشی ماند * عینک چو نهی به کیر کاشی ماند * هفتم آنکه
غرض از تشبیه تازگی مشبه و ندرت حضور او در ذهن باشد یعنی مشبه بسبب تشبیه بصورتی
بر آید که از روی عادت حضور صورت او در ذهن متنوع باشد مثل تشبیه انبار زغال که بعضی
از آن فروخته بود و با دریای مسک که موجب طلاء باشد و چنین صورت در عادت متنوع حضور
است و این است معنی استطراف و تازگی مشبه و اکثر اشیاء این قسم در تشبیه واهی و خیالی

۱۰ قائم پریشی باشد سفید و بغایت گرم می باشد و در دمان آکا بر لپ شند ۱۲

۱۱ سحاب جاذب ریت که از پیشش پرشین سازند ۱۳

۱۲ کیر کاشی بیای مهول و شین مچو چیزی است که شکل آن متناسل سازند و در کاشان ساخته شود و بکار زنان سفری آید
و گران قیمت باشد صفائی گوید اگرش حاجت افتد بخلال * میکند کیر کاشی استعمال ۱۲ چرخ دلمیت

۱۳ قوله از روی عادت حضور صورت الخ یعنی عقلاً ممکن المحضور فی الذهن و عاده منته المحضور باشد و این ممکن است که چیزی در
حقیقت محض المحصور الوجود باشد و عادت خلاف آن باشد چنانچه از تشبیه آیه علیهم الصلوٰة والسلام و کرامات ارباب رحم الله تعالی از قبیل این

مذکور شد و از انجمله است این بیت ابو الفرج بیت گل از پیرونه گونی شکل دستی است *
 گرفته جام لعل اندازانمل * و این بیت النوری بیت آتش سیال و دستی در آب منجمه
 گردستی بخواه از ساقیا تش ساغرے * باید دانست که استطراف مشبه بر دو گونه است یکی
 آنکه مشبه به فی نفسه تا در الحضور باشد و در ذین مثال آتش سیال و آب منجمد در بیت
 مذکور مثل این بیت خاقانی که در صفت خضر گفته - بیت آن شبت روی اغوان قش *
 چون برف تینده گرد آتش * دیگر آنکه حضور مشبه به در حالت حضور مشبه بندرت باشد یعنی
 ذین در وقت تصور مشبه تبصرا و کمتر انتقال نماید چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل رباعی
 آن زلف نگر بر رخ آن شه صنم آونخته بے جنگ و خصومت با هم
 وان ایروین بے شکل کشتی گیران سروی هم آورده و فتها زده خم
 ظاهراست که بمجر و تصور ابر و تصور کشتی گیران در ذین حاضر نمی شود - و بدانکه هرگاه غرض
 از تشبیه نزدیکان یا تقبیح یا استطراف مشبه باشد واجب است که مشبه به در وجه شبه معروف

ای قول واجب است که مشبه در وجه شبه معروف زودتر باشد الخ و قیاس غرض از تشبیه استطراف مشبه باشد ممکن
 نیست که مشبه به در وجه شبه معروف نزدیک شود و در صورت استطراف مشبه به یا فی نفسه تا در الحضور خواهد بود و در ذین یا
 وقت حضور مشبه دور و در صورت یا معروف تر شدن در وجه شبه منافات تمام دارد و همچنین در بیان مقدار حال هر دورا
 در صرف مساوی بودن لازم نیست - بلکه مشبه به را در وجه شبه اعرف بودن ضرورت است اما نزد علامه تفقا زالی هر دورا
 در مقدار مساوی باید بود و تحقیق من هیچ چیز بهم خلاف است چه سرین را یکوه و بیان را به تشبیه میدهند حال آنکه هر دورا
 در مقدار مساوی نیستند و ضاده تقریر صاحب فتاوح اینکه هرگاه غرض از تشبیه بیان اسکان و بیان حال و بیان مقدار
 و تقریر حال مشبه باشد یعنی در چهار مقام سابق هم بودن وجه شبه و مشبه به اشر و اعرف بودن مشبه به وجه شبه ضرورت است و
 تحقیق علامه تفقا زالی اینکه در بیان اسکان و بیان حال مشبه عرفا شریک تشبیه کافی است و اهمیت ضرورت نیست و در بیان
 مقدار مشبه اهمیت مشبه به نمی باشد بلکه ضرورت است که مشبه به در مقدار و مشبه باشد از یزدنه القس انتهى کلامها با تخصیص و چونکه
 مصنف در تصنیف کتاب حدائق البلاغت برتر بر می طوا - مختصر من می کنند چنانکه برار باب بهجیت روشن است پس میگیم
 که ازین خلاصه مذکور بر مثال بود بخواه شد که مصنف بیان حال تمام اربعه سابقه را در تحت اقام ثلثه مابعد تحریر نمود و ترجمه
 کلام علامه تفقا زانی تغییر را بر کار برود و با خطا و فاحش ۱۲

و تمام تر باشد و در جای که غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد باید که هر دو در وقت و
 مساوی باشند و در جای که غرض بیان امکان مشبه بود باید که مشبه به در امکانیت مسلم و محروف بود و
 در استطراف شرط است که مشبه به در ضمن نا و را حضور باشد این است بیان انسانی که غرض
 تشبیه در آن راجع به مشبه میگردد اما اگر ای غرض تشبیه عاید به مشبه به می شود و این بر دو نوع می
 آید نوع اول آنکه هر چه ناقص در وجه شبه باشد آن را مشبه به سازند و مقصود از آن ادعای
 اکملیت او بود کقول شعر و بد الصبح کأن عرته وجه الخليفة حين يتدحج ترجمه اش اینست
 که صبح میدگویی که سفیدی او در روزه خلیفه است در وقتی که متوجه اش بشنیدن مدح میگردد و
 و غرض این تشبیه زیادتی رخ مدوح است در روشنی و انبساط بر صبح و ازین باب
 است این رباعی حکیم ارزقی رباعی

آتش بستان دیو بندت ماند پیچیدن افی بکمندت ماند

اندیشه بر فتن سمندت ماند خورشید بهمت بلندت ماند

سنان و کند و اسب و بهمت مدوح را مشبه به ساخته و غرض ازین ادعای اکملیت این هر
 چهار است و در وجه شبه و این رباعی انوری رباعی

چون روز علم ز کجاست ماند چون یک شبه شد ماه بجمامت ماند

تفت بر بعزم تیز گامت ماند روزی بعطای افزون عامت ماند

نوع دوم آنکه چیزی را که باهتمام بشان او داشته باشند مشبه به سازند و غرض از تشبیه

در اینجا بیان اهتمام است بشان مشبه به چنانچه درین بیت فقیر بیت

گدا از بسکه دیده قحط احسان هلال عید را و اندلبان

له قوله در استطراف شرط است که آنچه درست بیک در اول شاید از ذهن رفته بود که مشبه به را درین قسم هم

باشهرت مشروط ساخت اللهم احفظ عن ضعف الحافظ ۱۲

۱۳ زیادتی در غیث اللغات نوشته کریا گئے تختانی زاید محاوره عوام است گویم که در کلام فصحا با و را خبریها و عریبه

زیادت تختانی است و اینهم از ان قبیل است میرزا صاحب گوید جمیع آنقدر که فرویم همچو شمع شعله یار زیادتی اشک و

آه ناله و لاله ویر خاک غنی را بمردم در پیش اگر زیادتی هست مرسته چند است ۱۴

پوشید نماز که تشبیه در جائے متحقق می شود که مشبه به در وجه شبه کامل تر و قوی تر از مشبه باشد اما در جائیکه هر دو مساوی باشند آن را تشابه باید گفت نه تشبیه و در تشابه یکس صبح می آید یعنی مشبه را مشبه به میتوان کرد چنانچه درین دو بیت ابو نواس شعر رقی الزجاج و رفت الخمر و قتشا بها و تشاکل الامر و کما نماخرو لا قدرح و کما نما قدرح و لا خمر یعنی لطافت شیشه و شراب هر دو متشابه شدند بخوی که گوئی قدرح است شراب نیست یا شراب است قدرح نیست و درین قطعه فقیر هست پیرانا بچشم خونفشان و در کفم از بادۀ افسرد قدرح و یا شراب است اینکه میفرمیزم ز چشم و یا سرشک است این که دارم در قدرح و

فرع چهارم در بیان احوال و اقسام تشبیه بدانکه تشبیه باعتبار این هر سه چیز که در سه فرع شرح داده شد متنوع بانواع مختلفه و مقسم باقسام متعدد میگردد و اقسام آن را در چند شعبه و انمائم شعبیه اول در تقسیم تشبیه باعتبار مشبه و شبه به و آن بر چند قسم می آید یکی آنکه مشبه و مشبه به هر دو مفرد و غیر مقید باشند مثل تشبیه رخسار گل و تشبیه شجاع باند و تشبیه علم بنور و مانند آن دوم آنکه هر دو مفرد و مقید باشند مثل تشبیه سعی بے فائده بقش روی آب سوم آنکه یک مفرد و مقید و یک مفرد غیر مقید باشند چنانچه درین بیت الزری - بیت رخساره چو گلستان خندان و زلفین چو رنگینان لایع و در بیت ول - بیت شکل غنچه است چو پیکان که بود در آتش و برگ بید است چو تیغ که بر آرد ز نگار و ازین قبیل است تشبیه آفتاب بآئینه که در دست شل باشد یا بالعکس یعنی آئینه مذکور بافتاب چهارم آنکه هر دو مرکب باشند چنانچه درین بیت خاقانی بیت دیده باشی عکس خورشید آتش انگیز از بلور و از بلورین جام عکس می همان انگبخته و معنی مرکب بودن مشبه و مشبه به آنست که هر یک میثاتی است از چند چیز فراهم آمده چنانچه قبل ازین شرح داده

شد و از شکل غنچه از بلور و مرکب تمیز سخت عمیه است بدین قاعده فرق باید نمود جائیکه چیز بوجه صفت بیات جدا گردد از مرکب باید دانست مراد مفرد مقید پس ازین تفویض گفتن خندان رنگینان لایع مفرد مقید و پیکان زاکر در آتش بود و تیغ را که زنگار بر آرد و آئینه را که در دست شل باشد مرکب باید انگاشت چنانچه مصنف خود آئینه در دست شل را در فرع دوم مشبه و مرکب نوشته است در اینجا مفرد گفتن در کلام خود تعرض پیدا کردن است تا فهم و تفکر را

پنجم آنکه یک مقرر و یک مرکب باشد چنانچه درین بیت خاتانی بیت بلبه چون کبک خون
گرفته بمنقار کز و هوش ناله حرام بر آید و اکثر اشله این اقسام در صدر مذکور شد ششم
آنکه هر دو متعدد باشند و این قسم یا مفروق می آید یا مفروق اما مفروق آنست که اول چند
مشبه را ذکر کنند و باز چند مشبه به را همان ترتیب بیاورند بطورلف و فشر مرتب چنانچه
درین بیت عبد الواسع جبلی بیت تافت زلف و شگفته رخ و زیبا قیاد و مشک سارا
و گل سوری و سرچمن است و اما مفروق آنست که یک مشبه و مشبه به را ذکر کنند و باز یکی
دیگر در مقابل و همچنین چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل رباعی

رویت و رباعی حسن و علت مرجان زلف خنجر صدف و هین در وندان

ابر و کشتی و چین پستان موج گرداب بلا غنمب و حشمت طوفان

هفتم آنکه یک واحد و یک متعدد باشد پس اگر مشبه واحد و مشبه به متعدد بود آن را تشبیه
جمع نامند و اگر بالعکس باشد تشبیه تسویه گویند مثال تشبیه جمع چنانچه درین بیت مولوی جانی
بیت عارض است این یا قمر یا لاله حراست این یا شعاع شمس یا آئینه و لهماست این
و این غزل تمام ازین قبیل است و مثال تشبیه تسویه کفوله شعر صدف الحبيب و حالی
کلاهما کالیالی یعنی زلف معشوق و حال من هر دو مانند شب شیا اند

شعبه دوم در تقسیم تشبیه باعتبار وجه شبه باید دانست که تشبیه باعتبار وجه شبه
نیز متنوع بچند نوع میگردد و نوع اول تشبیه تمثیل و آن تشبیهی است که وجه شبه در ذات
چند چیز منتشر باشد چنانچه قبل ازین شرح داده شد قال الشيخ عبد الله الفهر الجرجانی
فی اسرار البلاغة التمثیل التشبیه التضرع من امور و اذا لم یکن التشبیه عقلیاً یقال
انه یتضمن التشبیه و لا یقال ان فیہ تمثیلاً و ضرب مثل و اذا کان عقلیاً حاز اطلاق اسم
التمثیل علیه انتهى و ازینجا معلوم می شود که تشبیه که وجه شبه او مرکب حسی باشد آن را از
عدا و تمثیل نباید شمر و تمثیل آنست که وجه شبه در مرکب عقلی باشد چنانچه درین دو بیت
حکیم سنائی که در منقبت امیر المومنین علی بن ابی طالب علیه السلام گفته نظم
زان از و خضم او فزون تر بود که خسرو را امام حیدر بود

مرد را چون ز پس بود خورشید سایه پیشی کند بر وجا وید
وجه شبه بیات شخصی است که نور از عقب و ظلمت در پیشاپیش او باشد و چون این بیات
مربک از حیات است پس بقول شیخ عبد القاهر که مذکور شد از قسم تمثیل نباشد بل متضمن
تشبیه بود و درین دو بیت نظامی نظم

نظر کردم ز روی تجریت هست خوشی مانع جهان چون خارش نیست

که اول دست را خارش خوش افتد یا خرد دست در دست آتش افتد

وجه شبه امریست که آغازش خوب و انجامش بد باشد و این امر عقلی است و اطلاق تمثیل
بقول شیخ عبد القاهر بر آن صحیح اما آنچه از مفتاح و مطول معلوم میشود تمثیل عبارت از
تشبیهی است که وجه شبه در مستتر از چند چیز باشد اعم ازین که آن چیز با حسی باشد
یا عقلی نوع دوم غیر تمثیل و آن تشبیه است که وجه شبه در مرکب از چند چیز نباشد بلکه
واحد بود یا متعدد و امثال آن در بحث وجه شبه گذشت نوع سوم تشبیه مجمل و آن
تشبیهی است که وجه شبه در وند کور نشود و این بر چند قسم می آید اول آنکه وجه شبه غیر مذکور
در با وی را رائے بر همه کس ظاهر باشد مثل تشبیه شجاع به شیر چه ظاهر است که وجه شبه
درین جابجرات است - دوم آنکه وجه شبه خفی باشد غیر خواص آن را در نیابند چنانچه
درین بیت خاقانی بهیت

بی تضج دولت او سر سامی است عالم کوفته هر زمانش بجران تازه بینی

وجه شبه در تشبیه عالم به سر سامی انحلال و برهم خوردگی او ضاع است و این بر هر کس

۱- قول اما آنچه از مفتاح سکاکی بطول الخ صافح میگوید که تمثیل عبارت از تشبیهی است که وجه شبه دران مستتر از چند چیز شود

بشرطیک آن وصف و بی باشد تحقیقی پس ازین قید برای بیات نظامی هم نزد سکاکی اطلاق تمثیل نخواهد کرد و درین اشعار صدی

شیرازی علیه الرحمة سلم چند آنکه پیشتر خوانی چون عمل در نیست نادانی نه محقق بودند و نشنیده چهار پای بر وکتبی چند

که تشبیه عالم بی عمل چهار پای است تشبیه تمثیل میتوان شد زیرا که وجه شبه درین مثال منتفع نبودن است از چیز نافع با و بر و تحمل بودن

مصائب آن مرکب و بی بودن این صفت بر مثال ظاهر است هذا المختص من ترجمة المولوی امام بخش الصهبائی لحدائق العبد المذنب

۲- بحر ان تغییر عظیم در بیماری که بیمار را بسوی هلاکت کشد ۱۲ منتخب

و در بادی النظر ظاهر نمی شود. قال العلامة فی المطول نقول بعضهم فی مدح جماعته بهم کالحلقة
 المفرغة لا یدری این طر فاما ای متنا سیدون فی الشرف بمنع تعین بعضهم فاضلا و بعضهم
 افضل منه کما انها متنا سبته الاجزاء بمنع تعین بعضها طر فاد بعضهما وسطا لکونها
 مفرغة ای مصمتة الجوانب کالدائرة انتهى کلامه دیگر آنکه وصف بیچ یک از مشبه و
 مشبه به در دند کور نشود. چنانچه درین بیت خاقانی بیست از عارض و روی زلف
 واری طاقوس و بهشت رمار با هم و مراد از وصف درین مقام آن است که ایامی
 بر وجه شبهه داشته باشد پس اگر گوئی زید الفاضل است لفظا فاضل اشعار می رود
 شبهه که در جزأت و شجاعت است مازد و مثال وصفی که ایمانی بر وجه شبهه داشته
 باشد این بیت خاقانی بیست خنجر سبزش چو سرخ آید بخون و حصر دمے را نشان بینی
 بهم. از لفظ سرخ و سبز که وصف مشبه واقع شده ظاهر می شود که وجه شبهه درین جا
 اجتماع حرمت و حضرت است دیگر آنکه وصف مشبه تنها مذکور سازند چنانچه در شعر صدر
 گذشت و درین بیت عبد الواسع جلی بیست خمیده قامت و سرخ پیر مشک و دل پر ناز
 ز جور گردون بدخواه تو چون گردون باد و دیگر آنکه وصف مشبه به تنها مذکور سازند کقول
 النابغة شعرة فاک شمس و الملوك کوکب و اذا طلعت لم یبد منها نهن کوکب یعنی بدرستیکه
 تو آفتابی و بادشاهان دیگر ستاره اند و فیکه آفتاب طالع شد یکی از ستاره ظاهر
 نمی شود و درین بیت حکیم سنائی بیست امتناش چو قطره باران و کاول و آخرش
 بود چو میان و درین بیت خاقانی بیست وقت است که مرکبان انجم و هم بخل بقلند
 و هم سم و دیگر آنکه وصف مشبه به هر دو مذکور نمایند چنانچه درین بیت و بیست روی نظم
 چاکرانت بگره رزم چو شب اطماند گرچه خطا نهینه ای ملک که تور کبر
 بگزیم سوره قاصم نو می پهایند که پیرند شمشیر و بدنه نازک و نیر
 لفظ گز و پیرون در بدین و در ضمن وصف حکیم مشبه به است و شمشیر و بدنه
 ملائم مشبه نوع چهارم تشبیه مفصل و آن عبارت از تشبیهی است که وجه شبهه و آنچه

درین بیت مختاری بیت مایه اگر راه را از سر و بود قدیم سر و س اگر سر و را از ماه بود بر
 تشبیه مشوق به ماه سر و مبتذل است اما بسبب شرط غرضی بهم رسانید
 تشبیه سوم و تقسیم تشبیه باعتبار غرض و آن بر دو قسم است - مقبول و مردود
 تشبیه مقبول آنست که در افاده غرض وافی باشد و تشبیه به در وجه تشبیه مشهور تر و قویتر
 و مسلم حکم بود و در بیان امکان نزد مخاطب معروف باشد و تشبیه مردود آنکه درین امور نقص
 و ضعف باشد -

فروع پنجم - در بیان ادوات تشبیه بدانکه در تشبیهی که ادوات آن مذکور نباشد آن
 را تشبیه مطلق گویند و آنچه ادوات در و مذکور شود آن را مرسل نامند و مثله کدی در و گونه است
 یکی آنکه ادوات تشبیه را حذف نمایند فقط چنانچه درین بیت خاقانی می آفتاب در فشان
 جامش بلورین آسمان به مشرق کف ساقیش و آن مغرب لب یار آمده و دیگر آنکه ادوات
 تشبیه را حذف نموده مشبه به را بمشبه اضافه نمایند کفوله شعر و الزبح تلعب بالخصون و
 قد جری به ذهب الاصيل علی الجبین المساء و دقت بین العصر و المغرب را در عربی
 اصیل و در فارسی آفتاب زرد خوانند و ترجمه بیت مذکور این است که نسیم باری می
 کند با شانهها در حالی که جاری شده است طلائی آفتاب زرد بر نقره آب یعنی تا وقت عصر و
 پوشیده نماید که مراد شاعر تشبیه آفتاب زرد به طلا و تشبیه آب نقره است و مشبه به را
 مضاف و مشبه را مضاف الیه ساخته نقوله ذهب الاصيل ای اصیل کالذهب و الجبین
 الماء ای ماء کالجبین و ازین قبیل است این بیت مسعودی و سعدی بهر پیش گرفته سرخی لاله
 لاله رویش گرفته ز رو سیم بهر یعنی چشم او که مانند عیبر است و روی او که مثل لاله است
 آتش تشبیه مرسل آنست که ادوات در و مذکور نشود و آن در عربی کاف است و کان و مثل
 و آنچه از معنی مثل و مضاهات مشتق باشد و در فارسی لفظ مانند چون و برنگ و بسان و
 گوی و گویا و امثال آن و شعرای عجم گاهی عبارات دیگر قائم ادوات تشبیه آرند چنانچه درین
 بیت مختاری از یک صدف گهر شده رسته تو و خرد و دیزیک رحم جدا شده طبع تو و کرم
 و درین بیت خاقانی جانکاهی و آن و بان قزای و سیب بدو کرده روزگاری و مقصود

آنست که در مثل روزگاری و چنانچه درین بیت تطبیحی بودی یار من اینین هست
 و شای آید بکلم از دست بگیرد که از کار شدم به مقصود تشبیه یار است بکلی و بوی یار
 آمدن را بجای ادات تشبیه ذکر کردیم و تقسیم تشبیه بحسب قوت و ضعف بدانکه استعمال
 تشبیه در کلام از هشت قسم بیرون نیست اول آنکه مشبه و مشبه به را مذکور سازند و وجه تشبیه
 ادات تشبیه را محذوف نمایند چنانچه گوئی زید شیر است دوم آنکه در مقام استیحا
 مضیه را نیز محذوف نمایند سوم آنکه ادات تنها حذف نمایند چنانچه گوئی زید شیر است
 و جرأت چهارم آنکه در محال استیحا مشبه را نیز حذف کنند مثل آنکه گوئی شیر است
 و جرأت پنجم آنکه وجه مشبه را محذوف نمایند مثل آنکه زید مان شیر است ششم آنکه
 در محال استیحا مشبه را نیز محذوف نمایند مثلاً آنکه چهار زاند کور سازند مثل آنکه گوئی
 زید مانند شیر است و جرأت هفتم آنکه مشبه را در محال استیحا حذف کنند چنانچه اگر
 پرسند زید کیست گوئی مانند شیر است و جرأت هشتم اینست تقسیم و قسم اول قوی
 است و دوم قسم اخیر ضعیف و وسط و در ضعف قوت و وسط و وجه قوت و در حذف ادات
 و وجه شبه آنست که ادات را چون محذوف سازند گویا مشبه را عین مشبه به ادا
 می نمایند و وجه شبه را چون ترک نمایند عمومیت تمام میرساند پس در تشبیهی که بین هر
 دو را ترک نمایند قوی تر خواهد بود و آنچه یکی ازین دو دران مذکور شود نسبت بادل
 ضعیف و آنچه هر دو را دران مذکور سازند ضعیف خواهد بود اینست اسنیهای بیان در
 تشبیه و بالله التوفیق -

شجره دوم در بیان استعاره چون استعاره قسمی از مجاز است اول
 بتعریف حقیقت و مجاز پر داختن لازم پس گویم حقیقت در اصطلاح اصحاب عربیت عبارت
 از کلمه ایست که در معنی موضوع را استعمال کنند در اصطلاحی که حرف زبند مثل بمطالع
 لغت یا شرع یا عرب و بجا از کلمه نیست که در معنی غیر موضوع که استعمال کنند و ولایت
 او بران معنی ایقام نموده باشد لا غیر و معنی و معین ساختن لفظ است برای دلالت کردن
 بر معنی تنفس شود به سطره فیهام ترانه فیهام الحادیه فی الحقیقه فی الجمله فیهام معنی فاعل من

حتی الشئ اذا ثبت او بمعنى مفعول من حقت الشئ اذا ثبت نقل الى الكلمة الثابتة مكانها
 او المثبتة مكانها الاصلی و التاء فيها للنقل من الوصفية الى الاسمية والمجاز في الاصل مفعول
 من جاز المكان يجوز اذا نقل الى الكلمة المجازة ای المتعدي مكانها الاصلی
 انتها كلامه ومجاز را از علاقه گزینیت پس اگر علاقه در معنی حقیقی و مجازی نباشد استعمال
 آن لفظ در معنی مجازی غلط خواهد بود چنانچه اگر بگوئی خذ هذا الفرس و اشاره بكتاب ثانی
 این استعمال صحیح نیست زیرا که علاقه درین جایافتہ نمی شود و هر یک از حقیقت و مجاز
 یا لغوی است یا شرعی یا عرفی عام یا عرفی خاص چه اگر واضح حقیقت واضح لغت است
 آن را حقیقت لغوی می گوئیم و اگر اصطلاح شرع است حقیقت شرعی می نامیم و
 اگر عرف است حقیقت عرفی میخوانیم و همچنین مجاز را در اصطلاحی که بمعنی غیر موضوع
 له استعمال می کنیم اگر آن اصطلاح لغت است مجاز لغوی میگوئیم و اگر اصطلاح شرع
 است مجاز شرعی و اگر اصطلاح عرف است مجاز عرفی میخوانیم مثالش استعمال لفظ
 اسبرائیل علیه السلام مخصوص حقیقت لغوی است و برائے مرد شجاع مجاز لغوی و لفظ صلوة
 برائے عبادت مخصوص حقیقت شرعی است و برائے دعا مجاز شرعی و لفظ فعل در
 عرف سخاوت بمعنی لفظ مخصوص که عبارت از ماضی و مضارع و غیر آن باشد حقیقت عرفی
 خاص است و بمعنی حدیث مجاز عرفی خاص و لفظ دایره برائے چهار پایه حقیقت عرفی عام
 است و برائے انسان مجاز عرفی عام و لفظ اسد و صلوة و فعل و دایره که در مثال واقع است
 مثال حقیقت و مجاز است و لفظ سبع و شجاع و عبادت و دعا و لفظ مخصوص و حدیث و
 چهار پایه و انسان که مذکور شده اینها همه اشارت بمعانی حقیقی و مجازی آن چهار لفظ است
 قیاس و قبل ازین گفته ام که مجاز را ناچار است از علاقه پس اگر آن علاقه امریست سوائی شبیه
 مثل سببیت یا نزدیکی یا غیره که آن را مجاز مرسل می نامند و اگر علاقه تشبیه است استعاره
 می گویند در استعاره اگر تشبیه را متروک و تشبیه بر ماند کور سازند آن را استعاره
 یا تصریح نامند چنانچه درین بیت اسدی بیت

هبش مشک ساسی و مشک میروش و دگر کس کمان کش و گل درع پوش

و اگر مشبه را متروک و مشبه را مذکور سازند آن را استعاره بالکنایه خوانند و امثله آن در
محلش مذکور شود و حاصل استعاره آنست که مشبه را عین مشبه به او عاقلند اعلم
از اینکه متروک باشد یا مذکور و مشبه به را در هر دو صورت مستعار منه نامند و لفظ او را مستعار
خوانند و مشبه را مستعار که گویند و علمائے فن بلاغت را اختلاف است و اینکه استعاره
از قسم مجاز لغویست یا مجاز عقلی دلیل جماعتی که استعاره را مجاز لغوی میدانند آنست که
اگر بگوئی مثلاً رایت اسد بر می و مراد از اسد مرد شجاع باشد پس لفظ اسد در اصل
لغت برای سلع مخصوص که در اینجا مشبه به واقع شده موضوع است به برائے مشبه
که مرد شجاع باشد و درین صورت استعمال این لفظ بحسب لغت در غیر موضوع له
شده است و این است معنی مجاز لغوی اما دلیل گردی که استعاره را از مجاز عقلی می
شمارند آنست که اطلاق لفظ اسد را به مشبه که مرد شجاع باشد وقتی می کنند که او را عین
مشبه به یعنی سلع مخصوص او عامی ننماییم و درین صورت استعمال لفظ اسد در موضوع
له می شود و نه در غیر موضوع له و چون این تصرف یعنی او عاقل مذکور تعلق به عقل دارد و نه
لغت پس استعاره مجاز عقلی باشد یعنی عقل بر مجاز بودن او حکم می کند نه لغت زیرا که بحسب
لغت خود استعمال آن موضوع له واقع شده پس مجاز لغوی چرا باشد و اگر در استعاره مشبه
را عین مشبه به او عاقلانند معنی تعجب و درین دو بیت درست نمی آید شعر

قامت تطللنی من الشمس نفس اعز علی من نفسی
قامت تطللنی من عجب شمس تطللنی من شمس

شاعر این دو بیت را در باب غلام خود که بر سر او در آفتاب سایه کرده بود گفته ترجمه اش
اینست ایستاده است و سایه میکند بر من از آفتاب چنان کسی که عزیز تر است از جان
من بیش من و عجب دارم از اینکه آفتابی بر من از آفتاب سایه می کند و مقصود از این مثال
اینست که اگر شاعر غلام مذکور را عین آفتاب نشمرد معنی تعجب و اینجا صحیح نمی شود و بعضی
جوابش چنین گفته اند که اعدا در اینجا مقتضی استعمال شمس در موضوع له نمینواند شد چه به
یقین می دانیم که آدمی از جنس آفتاب نیست اما فرق در استعاره و کذب آنست

که بنائی استعاره بر تاویل است یعنی مشبه را از جنس مشبه به ادعا مینمایند و قرینه عدم اراده موضوع له در وقایع باشد بخلاف کذب که تاویل و قرینه در آن نمی باشد اما قرینه استعاره و گاهی یک چیزی باشد چنانچه درین بیت اسدی روان را بشمشاد پلئنه رنج و خرد را بحر جان گوینده گنج و لفظ پوینده و گوینده قرینه آنست که از شمشاد و قد معشوق و از مر جان لب او خواسته و گاهی قرینه استعاره چند چیزی باشد چنانچه درین بیت خاقانی چون از مه نوزنی عطار و در مرغ هفت شود مر آن را و لفظ هفت و تیر که مرادف و عطارد است و لفظ زون اینها هم قرائن آن است که از ماه نو کمان خواسته و باید دانست که تقسیم استعاره نیز مانند تقسیم تشبیه که در شجره اول مذکور شد بسبب اعتباراتی چند است اول باعتبار استعاره من و مستعار له دوم باعتبار وجه شبه که آن را در استعاره وجه جامع گویند سوم باعتبار مجموع این هر سه چیز چهارم باعتبار دیگر غیر ازین سه قسم و ماهر یک را در ثمره و انمائیم.

ثمره اول در تقسیم استعاره باعتبار طرفین یعنی مستعار من و مستعار له در این بر دو قسم می آید وفاقیه و عناییه. اما وفاقیه آنست که اجتماع مستعار من و مستعار له در شخص واحد ممکن بود مثل استعاره هدایت بحیات درین آیه کریمه او من کان میتناً فاجنبیاه ای ضلاله فدیانه مقصود و در تمثیل لفظ حیات است که مستعار من و واقع شده و هدایت مستعار له آمده و اجتماع هدایت و حیات در شخص واحد ممکن است اما استعاره عناییه آنست که اجتماع مستعار من و مستعار له در شخص واحد متنع باشد مانند آنکه استعاره نماینده مرده را که آثار جمیل از او بر صفحه روزگار مانده باشد بنزد و همچنین زنده را که جاہل یا عاجز یا در خواب باشد بمرده و ظاهر است که اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد متنع است و نوعی از عناییه آنست که بر سبیل ظرافت یا استهزاء آرد بهمان طریق که در بحث تشبیه گفته شد چنانچه گوئی اسد او مراد تو چنانچه باشد یا گویی رایت حانتما و مراد تو نبخیل باشد.

ثمره دوم در تقسیم استعاره باعتبار وجه جامع بدانکه استعاره باعتبار وجه جامع بچهار قسم منقسم میگردد. اول آنکه وجه جامع در مفهوم مستعار من و مستعار له داخل باشد

مثلاً لفظ قطع درین آیه کریمه و قطعنا هم فی الارض ائماً لفظ قطع موضوع است برائے دو
 کردن اتصال از اجسامی که با هم پیوسته باشند و درین آیه قطع اعم استعاره و قطع
 اجسام مستعار منه واقع شده و وجه جامع میان این هر دو را این کردن اجتماع و اتصال
 است و آن در مفهوم هر دو داخل است اما در مفهوم استعاره منه شدید تر و ازین قبیل
 است این بیت عبد الراسخ حبلی بهیئت بر سیرت لطیف تو گفتار تو دلیل به نسبت
 شریف تو کردار تو گناه به حاصل بیت آنست که سیرت لطیف و نسبت شریف ترا
 گفتار تو کردار تو مثبت آمده و مثبت را بگوای و دلیل استعاره نموده و وجه جامع درین جا
 اثبات است و آن در مفهوم هر دو داخل است قال العلامة و کذا استعارة الخیاطة
 الموضوعه لضم خرق الثوب للثوب الذی هو ضم خلق الدرع و الجامع الضم الداخل فی
 مفهومها هو الاشد فی الاول انتهى قسم دوم آنکه وجه جامع از مفهوم مستعار له و مستعار منه
 خارج باشد مثل استعاره اسد برائے مرد شجاع چه وجه جامع درین جایز است است
 و آن از مفهوم هر دو بیرون است و ازین قبیل است این بیت نظامی بهیئت کشیده
 قاسمته چون سرو چین و دوزنگی بر سر بخشش رطب چین و درین جایز استعاره و زنگی
 مستعار منه واقع شده و وجه جامع بیاهی است و آن از مفهوم هر دو خارج است -
 و این بیت حکیم عنصری بهیئت در دست زمان سفید شد زاعت به کس زارع سفید
 کرد جز جادو به شتاب را بزراع استعاره نموده و وجه جامع بیاهیست قسم سوم آنکه
 وجه جامع در بادی دارای ظاهر باشد مهربان نمط که در بحث تشبیه مذکور شد و ازین
 قسم است این بیت نظامی بهیئت هنوزم هندوان آتش پرستند هنوزم چشم
 چون ترکان سته زلف را بهند و در خسار را آتش استعاره کرده و وجه جامع در
 اول سیاهی و در دوم سرخی و در خشنمندی است و این در ذیل آیه بهیئت
 و این بیت فخری بهیئت برقی گرفته در کف و ابری پریش روی به مایه توده بر سر
 لعل تو را شتاب را الخ موی خراب را بزراع استعاره نموده و تنها شتاب را به شتاب و ابر را به ابر
 در زمانه که حرارت غریزه او مشتعل باشد در آن زمان و ازین را بزراع مناسبتی نیست تمام

چرخه بزیران * درین بیت شمشیر را برین سپهر را با بر و چتر را بماه و اسپ را بچرخ
استعاره نموده و وجه جامع و هر چهار ظاهر است و چنین استعاره را عایمه و متبذله
نامند قسم چهارم آنکه وجه جامع خناسی و استثنه باشد و غیر از خواص آنرا در نهادن
را استعاره غریبه نامند چنانچه درین بیت که شاعر در صفت اسپ و ثوب نموده گفته
شعر و اذا صبتی قلوبی به خانه * ملک الشیم الی الصراف الزائر * اعتبار در لغت دستبیا
بگرو زانو حلقه کردن است و ملک یعنی خانیان و شکیم لجام آهنی است که در بدن اسپ
کنند و ترجمه بیت این است که هرگاه عثمان این اسپ به قلوبس زین بند کند شمشیر
لجام را تا برگشتن زائر و مراد از زائر به صاحب اسپ است یعنی هرگاه اسوار این اسپ را
گذاشته و عثمان را بقلبس زین بند کرده میرود از اسبج حرکت و تنجاء زینیه نهاده و چنانچه
برگرد و مقصود بالتشیل و ریختن استعاره بند کردن عثمان را بقلبس زین است و استعاره
منه نفا احتیاج است که بختی در گرد زانو حلقه کردن آمده و هر دو دست را چون گرد زانو
حلقه کنند و بند کردن عثمان را بقلبس شمشیر می شود و معلوم است که ظهور وجه جامع
درین جا خفاست و او و این قیاس است این بیت خاقانی بهیت و بر طلبه فوای است
که روان آب احمد اندازد و ریختن شراب را از صراحی استعاره بوقای کرده و وجه جامع
گرفتگی در گلو است و آن در بارسی رایسے ظاهری شود و این آیه بیت انوری بهیت
در نعره خناق آرد و در جمله نشخ گریاس تو یاری نمد کوس و علم را
گرفتگی آواز کوس را بخنق و عدم حرکت علم را ببنخ استعاره کرده و این از علم فاق است
که مذکور شد و گاهی استعاره عایمه متبذله بسبب تصریح غایت بیدانی کند چنانچه درین
بیت خاقانی که در خطاب با قاپ گوید بهیت از قبض تو و دو گاهواره * دو مننه
طقل شیر خواره * در دو چشم * و بطول * بند و ضیای آفتاب را بشیر استعاره نموده

۱۱ قریب پیش کو دین دودیس را زین تو بر زده و کوه را زین بران گویند و سکون را نیاره و اینطور
شعر و فارسیان بکون را استعاره کنند ۱۱

۱۲ ملک چادیدن مرغ و مادران و خاندن اسپ لجام را در مرغ و هر چه از ج مانند ۱۲

و حاصل معنی بیت این است که مروج شمع از ضیائے تو پرورش نور می یابد چنانچه طفل از
 شیر و این استعاره اگر چه نظریه مفرد و تشبیه منبذل است اما بسبب ترکیب غریب و
 بهر ساینده چه وجه جامع و درینجا انتفاع یافتن چیز سیاه که چکی است از چهره سفید
 روشن بسیار بی و سفیدی فقط قدر شمره سوم و تقسیم استعاره باعتبار این هر سه چیز
 یعنی مستعار له و مستعار منه و وجه جامع بدانکه مستعار له و مستعار منه یا هر دو حسی
 می باشند یا هر دو عقلی یا مستعار له حسی و مستعار منه عقلی یا بالعکس و وجه جامع در سه
 نوع اخیر غیر عقلی نمی تواند بود و در نوع اول وجه جامع یا حسی خواهد بود یا عقلی یا مختلف
 بهجت آنکه حس معقول را در نمی یابد و عقل محسوس را در می یابد چنانچه در بحث وجه شبهه
 شرح کرده شد پس مجموع این تقسیم بشش قسم بر می گردد اول آنکه هر حسی باشد چنانچه درین
 بیت خاقانی بیت گاو سفالین که آب لاله تر خورد از زن زربینش از مسام بر آمد
 شراب را آب لاله تر زنی را که صراحی سفالین بیرون داده بار زن زربین استعاره
 نموده وجه جامع رنگ و شکل و مقدار است و این هر حسی اند و آنکه طرفین حسی باشند و وجه
 جامع عقلی کقول سحانه و آیه لهم الیل تسلیح منه الهاء و درینجا مستعار له ظهور ظلمت شب است
 بعد از ازل شدن روز و مستعار منه ظهور مسلوخ است از پوست خود و وجه جامع ترتب امر
 بر امر بیست یعنی ترتیب ظهور ظلمت شب بر رفتن روز مثل ظهور مسلوخ است بر سلخ و
 ادراک ترتب امور کار عقل است نه کار حس سوم آنکه مستعار له حسی و مستعار منه وجه
 جامع عقلی باشد چنانچه درین بیت مسعود سعد بیت کوه پوینده در مصاف فلک
 مرگ تابنده از نیام برابر چشم شیر را بمرگ استعاره کرد و وجه جامع انفا است چهارم
 آنکه مستعار منه حسی و مستعار له وجه جامع عقلی باشد چنانچه درین بیت خاقانی بیت
 یترخ او آبستن فتح است اینک بگرش نقطه هائے چهره بر آبستنی دارد گواه
 میا و مستعد بودن را با بستن استعاره نموده و وجه جامع تیهو و استعداد است پنجم آنکه
 هر سه عقلی باشند ششم آنکه بعضی از اجزای وجه جامع حسی و بعضی عقلی باشد و مستعار
 له و مستعار منه هر دو حسی باشند کقولک رایت شمشادانت زید انسا نا کاشمش

فی حسن الطلعة و بناهتہ اشان و چنین استعاره بندرت واقع می شود و گویا و حقیقت
 و و استعاره است و لهذا سکاکی در مفتاح العاوم بنائے این تقسیم را بر پنج قسم
 گذاشته و این قسم اخیر را ذکر کرده حیث قال و لان الاستعاره مبناها على التشبيه
 متنوع الى خمسة اقسام كما متنوع التشبيه اليها استعاره محسوس بوجه حسی او
 بوجه عقلی و استعاره معقول المقبول و استعاره محسوس المعقول و استعاره معقول
 المحسوس انتے کا مہ ثمرہ چہارم و تقسیم استعاره باعتبار ارات دیگر غیر ازین سہ چیز کہ مذکور
 بدانکہ تقسیم استعاره باعتبار لفظ مستعار بر دو قسم است اصلیہ و تبعیہ اما استعاره اصلیہ
 آنست کہ لفظ مستعار اسم جنس باشد مثل استعاره اسد بر لب مر و شجاع و استعاره نقل
 بر آئے رخصار و امثال آن و انین باب است علمی کہ بتبادل در اسم جنس داخل شود
 مثل آنکہ نخیل را بجای نام و جبان را برستم استعاره کنند قال السکاکی فی المفتاح و وجه
 کونہا اصیلہ ہوان الاستعاره مبناها على التشبيه المستعار له بالمستعار منه وقد تقدم فی
 باب التشبيه ان التشبيه ليس الاوصفا للمشبه بكونه مشاركا للمشبه به بوجه و الاصل فی
 الموصوفه ہی الحقایق مثل تقول جسم ابیض او بياض صاف انتے اما استعاره تبعیہ آنست
 کہ لفظ مستعار فعل یا مشبہ فعل یا حرف باشد و وجه تبعیہ بودنش آنست کہ فعل و حرف
 را صلاحیت موصوف بودن نیست و بنای استعاره بر موصوفیت است چنانچہ در کلام
 سکاکی گذشت پس موصوف در استعاره تبعیہ معنی مصدر کے فعل و متعلقات معانی حروف
 حروف خواهد بود و اطلاق استعاره بر فعل و حروف بر سبیل تبعیت خواهند کرد نہ بطریق
 اصالت و حاصل این سخن آنست کہ تشبیه در استعاره فعل و متعلقاتش راجع بمعنی
 مصدری آن فعل می گردد و در حرف عائد بہ متعلق معنی آن میشود و متعلق معنی حرف چیزی
 ست کہ تعبیر بحرف از ان می کنند مثل آنکہ بگوئی من از بر لے ابتدا و الی برای انتها نے
 ۵ نہایت بزرگو ار و مشہور شدن ۱۲ قولہ مثل آنکہ الیم استعاره حاتم بر آئے نخیل و استعاره رستم
 بر آئے جبان در حالت مخرب میتواند شد و وجہ جامع از نفس قضا و منزع خواهد گردید اولے اینکہ چنین
 سلفہ شود مثل سخن را بجای نام و شجاع را برستم استعاره کنند ۱۲

نهایت است نه بی برائی غرض و مانند آن و اینها یعنی ابتداء و انتها و
 ظرفیت و غرض و موازی این حروف نیست بل تعلقات معانی حروف است و ازینجا است که
 تخریج و تخریب حرف گفته اند الحرف اول علی معنی بی حرف غیره و اما مثال آنکه لفظ مستعار
 فعل یا شبه فعل باشد گفتوگای الحال یا طئه بگذارد و لفظ است الحال بگذارد یعنی و آنکه بگذارد
 بگذارد و درینجا مستعار نه لفظ لفظ و مستعار نه لفظ دلالت است و لفظ مستعار و در مثال
 اول اسم فاعل و در مثال دوم فعل ماضی است و تشبیه و درینجا راجع بخلق و دلالت می
 شود نه بخلق و ال فعل ماضی آن قدر در اینها قبیل است این بیت سنائی میست
 منتشا به بخوان و در و ناوین و در خیالات پیسده بگریز

تمسک کردن را باو بختن استعاره کرده همچنین اجتناب را بگریختن و در اول لفظ مستعار
 صیغه نمی است و دوم صیغه امر و این بیت مسعود سعد میست و این مملکت نخند و خوش
 تا سر تیغ تو نگید زار و چکیدن خون تیغ را بگریختن استعاره کرده و لفظ مستعار فعل
 مضارع و منفی و اما مثال آنکه لفظ مستعار حرف باشد این آیه که میه است فالسقطه آل فرعون
 لبکون لیم و قد استرنا یعنی برداشته حضرت موسی را اهل بیت فرعون بجهت آنکه و شمنی
 و شمنی بر آید اینها باشد پوشیده نماند که لام تعلیل و لیکن بطریق استعاره واقع شده
 و استعاره نه در لام است بلکه در معنی غرض است که مقتضی بهام است زیرا که غرض از انقطاع
 فرعون موسی رانه عداوت و حزن بود بل محبت و مبنی بود و اما بنا بر آنکه کار بیان ایشان
 بعد از عداوت و حزن انجامید در محبت و مبنی را استعاره بعد از عداوت و حزن نمود و مبنی انقطاع عداوت
 موسی را بر آید عداوت و حزن بود و مستعار له و درینجا محبت و مبنی و مستعار منه عداوت و
 حزن است و لفظ مستعار حرف لام پس اصل استعاره در معنی غرض است که متعلق لام است
 و اطلاق آن بر لام پس دلیل تعجب است بهر طریق اصالت قائل و ازین قبیل است این
 بیت خاقانی میست دل را بکنار جویس بوییم از یار کنار جویس شستیم و درینجا استعاره
 تبعیه و در حرف از است که مبنی غرض آمده و مستعار له و در کردن خیال یار است و دل مستعار
 از شستن دل از یار پس اصل استعاره درین و مبنی واقع شده و اطلاق آن بر حرف

از بر سبیل تبعیت است و پوشیده ننماید که مدار قرینه استعاره بتعبیه بر آنست که گاهی استعاره
منسوب بفاعل می شود و گاهی بمفعول و گاهی بمجرور اما مثال منسوب بفاعل کقولک نطفه
الحال بکذا اسناد نطق بحال قرینه استعاره است چه نطق خفیه منسوب بحال نمی شود
و مثال منسوب بمفعول کقولک شعزج الحق لسانی امام به قتل الخجل و ایضا السحابه نسبت دادن
قتل و ایضا به الخجل و سماحت قرینه آنست که لفظ قتل و ایضا و ریختن بطریق استعاره واقع شده
و مثال منسوب بمجرور کقولک سبحانه فی بشرهم بعذاب الیم لفظ عذاب که مجرور است قرینه این
معنی است که بشارت و برین آید بر سبیل استعاره آمده بجائے فاندزیم اما تقسیم استعاره
باعتبار تخرید و تشریح آن بر سه نوع است نوع اول استعاره مطلقه و آنچه بیان است که چیزی
از لایمات و صفات مستعاره دستعار نموده و لایمات مستعاره را در آن مذکور نشود چنانچه درین بیت عجم الواسع
جلی بیت شکوفه بر سر شاخ است چون رخساره جانان به بنفشه بر لب جویست چون جزایر
و لبر به زلف را بعقرب جزایر استعاره نموده و لایمات مستعاره را در آن مستعار نموده هیچ کدام
مذکور نیست نوع دوم استعاره مجروره و آن چنان است که صفات و لایمات مستعاره را مذکور
کنند فقط چنانچه درین بیت فردوسی بیت بناخن زره بافت از مشکاب به در آویخت
از گوشه آفتاب به زلف را زره استعاره نموده و لفظ ناخن و مشکاب و آویختن از
لایمات مستعاره است یعنی زلف و چنانچه درین بیت خاقانی بیت

از شورش آه من همه شب بادام تو دوشش ناخنوده

چشم را استعاره نموده و لفظ غنودن را از لایمات چشم است مذکور ساخته نوع سوم استعاره
مرشحه آن چنان است که لایمات و صفات مستعاره را مذکور سازند و صفت درین مقام
عبارت از معنی است قائم بغیر لغت نحوی که ابن حاجب در تعریفش گفته لغت تابع
یدل علی معنی فی مقبوعه اما مثال استعاره مرشحه این بیت النوری است بیت

بشارت بهر حرکات با سه موده فزوده بکذا فی منتهی الاراب و فی تفسیر العلوم فیها لایمات اللغات
فتح ابها ضمها و کسر ابها آنچه صاحب غیث اللغات و دیگران نوشته اند که بفتح خطاست منتهی آن
کم التفاتی و عدم تحقیق باشد ۱۲

و خفیه گزیده عزم خروج است باغ را چون آگبیر با همه پرتیغ و جوشن است
 موج آگبیر را به تیغ و جوشن استعاره نموده و لفظ عزم و خروج ملائم تیغ و جوشن است که مستعار
 منه واقع شده قال اسکاکی و مبنی الترشیح علی النسانی التشبیه و صرف النفس عن توهمه کما قال
 البوتام شعر ویصعد حتی یظن الجہول بان له حاجته فی السماء ترجمه اش اینست که بالا میرو
 ممدوح بحت که جهال گمان می برد که مگر کای در آسمان دارد پوشیده ماند که بلندی
 قدر ممدوح را بلفظ صعود و استعاره نموده و مصراع ثانی ملائم لفظ صعود است که مستعار منه
 واقع شده و گاهی تجرید و ترشیح هر دو را در یک استعاره جمع می سازند چنانچه درین بیت خاتانی
 بیت بر شگاف صبا مشبه شب طفل خونین بخا و راند از ده آفتاب را بظفل استعاره
 نموده و صبا و شب و خا و ملائم مستعار له مشبه خونین و شگافتن ملائم مستعار منه واقع شده و له
 بیت بدر و حبیب آسمان و برو و گوے زر آشکار بند و صبح آفتاب را بگوے زر
 استعاره نموده و لفظ صبح و آسمان ملائم مستعار له و لفظ حبیب و دریدن ملائم مستعار منه واقع
 شده و ترشیح در استعاره بلیغ تر از تجرید و اطلاق است زیرا که استعاره مبالغه و تشبیه
 است یعنی مشبه را عین مشبه به ادا نمودن پس ذکر اوصافیکه ملائم منبیه به باشد تقویت این
 مبالغه می نماید قال اسکاکی فی المفتاح اذ قد عرفت اقسام الاستعاره فاعلم عن الاستعاره
 لها شروط فی الحسن ان صادفتها حذت و الاعرت عن الحسن و ربما اکتسبت قبحا و تلک
 الشرط رعایه جهات حسن التشبیه بین المستعار له و المستعار منه فی الاستعاره الحقیقه و الاستعاره
 بالکنایه و ان الاستهانی کلامک من جانب اللفظ را حجت من التشبیه و لذلک یشرط فی
 الاستعاره الحقیقه ان یکون التشبیه بین المستعار له و المستعار منه جلیا بنفسه و معروف
 سائر بین الاتوام و الاخرجت الاستعاره عن کونها استعاره و دخلت فی باب التعینه و الانذار
 انتهى و نوعی از استعاره است که بر سبیل تمثیل واقع می شود یعنی مستعار له منه و وجه جامع
 هر یک فتنوع از چند چیز باشد چنانچه شخصی را که متدور و امری باشد بگوئی انی اراک
 تقدم رجلا و تو اخر اخری یعنی می بینم ترا که بچپا ئی پیش می آری و پائے دیگر پس می بر می
 آید قوله و گاهی جمع را ختن تجرید و ترشیح را و تشبیه نامند و این چنین استعاره را استعاره مؤنثه خوانند ۱۳

چنانچه درین بیت فردوسی بهیئت چزاره و زو شب جفت اندیشته تو گوئی که با شیر و در بیشه
 چنانچه درین بیت الزری بهیئت خروزان تیره گشت الحق مرا گفته که با من هم به بگزنتاب
 پیمائی بگل خورشید اندائے به خورشید را بگل اندودن و هتتاب بگزیمودن استعاره
 است از کار بهیوده کردن و درین بیت خاقانی بهیئت اسپ در تازنا بهمان طرب به
 بستر تازیانه بستانیم به یعنی به سهولیت بستانیم و له چون بهمانی ز خندق اسپ گلین به
 کاتشین خندق است گرد حصار به مقصود آنست که احوال تو در گذشتن از دنیا بآن
 کس مینماید که اسپ گلین دارد و از خندق کاتشین میخواهد که بهجه و درین بیت سنائی که
 در بهج و علمائے جاه طلب گفته بهیئت یک بهمانند زیر این افلاک به گام پُر زهر و خاتم
 و در تریاک به مقصود آنست که ظاهر نشان تمام مفید و باطن نشان تمام مضر است و درین
 بیت عرفی بهیئت بهر که عرضه و هم در خویش می بینم به که غرقه ام من داو بر کنار می گذرود
 و صاحب تشخیص این قسم استعاره را مجاز مرکب نامیده قال السکاکی فی المفتاح و هذا الذی
 یسمی تشبیه التمثیل علی الاستعارة و لکن الامثال کلها تمثیلات علی سبیل الاستعارة لا یجد التفرق
 الیهما سبیل فاعلم و علامه تفتازانی وجه عدم تغیرات تمثیلات را چنین بیان کرده و تحقیق ذالک
 ان المستعار یجب ان یكون اللفظ الذی هو حق للمثبه به اخذ منه عاریة للمثبه فلو وقع فی
 تغیر لمکان هو اللفظ الذی یخمس المثبه به فلا یكون عاریة انتہی اما استعاره بالکنایه عبارت
 است از ذکر مثبه و اراده مثبه به بانصب قرینه و قرینه درین جا استعاره تخمیلیه خواهد بود و
 طریقی چنان است که با مثبه مذکور چیزے چند از لوازم مثبه به محذوف ذکر نمایند پس ذکر
 مثبه و حذف مثبه به عبارت از استعاره بالکنایه است و اثبات لوازم مثبه به محذوف برائے
 مثبه مذکور عبارت از استعاره تخمیلیه و این بر سه قسم می آید به برائے آنکه لوازم که اختصاص
 به مثبه به دارد و آنرا برائے اثبات مینمایند از سه حال بیرون نیست یا توأم مثبه به

۱- قوله چنانچه درین بیت فردوسی الخ درین تمثیل نظر است زیرا که حاصل استعاره آنست که مثبه عین مثبه به ادعا نمایند
 و بوی از تشبیه لفظ یافته نشود چنانچه از عبارت مصنف و علامه سکاکی همین مستفاد است پس درین بیت استعاره چگونگی خواهد
 شد تا وقتی که لفظ تو گوئی که از ادوات تشبیه است موجود باشد ۱۲

بادست یا تکمیل مثبته به موقوف بران است یا دخلی در توأم و تکمیل ندارد و مثال اول کقولی ع
 فلسان حالی با شکایتی نطق یعنی زبان حال من بشکوه گویا نرسیده است و درین جا حال
 را بشخص متکلم تشبیه داده و این استعاره با لکنایه است و اثبات زبان که توأم متکلم با دست
 استعاره تخلیلیه و ازین قسم است این بیت سنائی بهیئت علما جمله هرزه می لافند
 وین برپای هر کس با فند و درینجا دین را به دیبا و حریر تشبیه داده و این استعاره با لکنایه
 است و لفظ برپایه یافتن که از لوازم مقدمه دیبا و حریر است استعاره تخلیلیه مثال دوم
 کقولک مخالب المنة فثبت بفلان یعنی پنجه مرگ در فلان کس فرو رفت و درینجا مرگ را
 بسبع تشبیه داده و مثبته به را که سبع است ذکر کرده و این استعاره با لکنایه است و ناخن
 که اختصاص بسبع دارد و موجب تکمیل اوست برائے مرگ که مثبته است اثبات نموده و

این تخلیلیه است و درین باب است این بیت مسعود سعد بهیئت

بر روی کرده همه حجره بوستان ارم بزلف کرده همه خانه کلبه عطار

پوشیده نموده که روی او درین بیت گل و زلف را بشک و غیر تشبیه داده و مثبته به را
 ذکر نه کرده و این استعاره با لکنایه است و حجره را بوستان کردن و خانه را کلبه عطار
 ساختن که از لوازم گل و مشک است بروی و زلف منسوب نموده و این استعاره
 تخلیلیه است مثال سوم کقولک زمام الحکم فی ید فلان و درین جا تشبیه حکم بنانه از عالم
 استعاره با لکنایه است و اثبات زمام که از لوازم غیر مقومه مثبته به است برائے مثبته استعاره
 تخلیلیه و ازین باب است این بیت سنائی بهیئت جانت را دوزخ آیشانه کن
 خاطرت را محال خانه کن در مصرع اهل جان را بمرغ تشبیه داده و این استعاره
 با لکنایه است و اثبات آیشانه که از لوازم غیر مقومه مثبته به است استعاره تخلیلیه و بدانکه
 در تحقیق معنی استعاره با لکنایه و استعاره و تخلیلیه اساطین فن براغت را اختلاف است و

لحظه قوله و ناخن که اختصاص بسبع دارد و موجب تکمیل اوست الخ این قول صبی بر آن است که ناخن چون

زبان داخل توأم انسان نیست چنانچه در مفرح القلوب است که بعضی حکما شعر و ظفر را از فضیلت
 میسر و دندان اعضا و الشیخ ابوعلی سینا منهم ۱۲

مذهب هر یک با دلائل آن در مطول علامه تقنازانی مذکور است فمن اراد العو علی قلیرج الیه
 شجره سوم در بیان مجاز مرسل باید دانست که مجاز مرسل عبارت از لفظی است
 که در غیر معنی موضوع له استعمال کرده شود و علاقه در معنی تحقیقی و معنی مجازی آن لفظ سبب
 تشبیه چیزی دیگر باشد مثل آنکه بگویند فلانی درین کار رومی دارد یعنی قدرتی دارد و علاقه
 در اینجا علاقه حال با محل است چه دست محل ظهور قدرت اوست و در علاقه واجب است
 که استعمال نوع او از فصحا منقول باشد و لازم نیست که در استعمال هر جزئی از ان نوع سند
 از فصحا بجوم مثلاً واجب است بر ما نقیض این معنی که فصحا حال را با هم محل ذکر می کنند و
 بعد از آنکه آن معنی تحقق رسیده لازم نیست که بهر جا که حال را با هم محلی ذکر کنند محتاج به سند
 فصحا باشیم و اینست معنی این سخن که المجاز موضوع بالموضع النوعی لا بالوضع الشخصی اما انواع
 علاقه مجاز مرسل بسیار است و ما در اینجا چند نوع از ان ذکر کنیم نوع اول تسمیه کل با اسم
 جزویش چنانچه درین بیت حکیم سنائی که در منقبت گفته بیت عشق را بجز بود و دل را کان
 شرع را دیده بود و دین را جان به مقصود با تمثیل در اینجا لفظ دیده است که معنی پاسبان
 آمده فافهم نوع دوم تسمیه جزو با اسم کلش کقولہ تعالیٰ یجعلون اصابعهم فی اذانهم - مراد از
 اصابع انامل است و آن جزو اصابع است و چنانچه درین بیت فقیر بیت مرثه ات
 دل ز کف آسان ببرد دست از رستم دستان ببرد مراد از دست برون پنجه برون است
 و پنجه جزو دست است نوع سوم تسمیه سبب با اسم سبب کقولهم رعینا الغیث یعنی
 چراغیدیم بفره را و مراد از غیث درین جا نباتات است و در لغت باران است که سبب
 روئیدن بفره می شود و چنانچه درین بیت حکیم سنائی بیت اسی ز خود گشته سیرتج این
 است و وی و تا از دم رکوع این است و سیر شدن درین جا یعنی بیزار شدن آمده
 و سیر سبب بیزاری از غذای شود نوع چهارم تسمیه سبب با اسم سبب کقولهم
 امطرت السماء بنا و مراد از نباتات در اینجا باران است که سبب روئیدن نباتات می
 شود و چنانچه درین بیت سنائی بیت سرو گرم زمانه ناخورده و نرسی بر در سرارده
 مراد از سرو گرم زمانه انقلاب است و انقلاب سبب گرمی و سروی می شود -

نوع پنجم تسمیه شیء با سبی که در زمان ماضی داشته کقوله تعالی و آتوا التیامی اموالهم یعنی مال یتیمیاں را بعد از بلوغ بدید و بعد از بلوغ یتیم نمی گویند و چنانچه درین بیت عطار بیت حمدی مرخدا ئے پاک را به آنکه ایمان داد مشیت خاک را به آدم را بمشیت خاک تعبیر کرده و ظاهر است که قبل از وجود خاک بوده - نوع ششم تسمیه شیء با سبی که در مستقبل خواهد یافت کقوله سبحانه انا انی عصیر خمر مراد از خمر در اینجا شیره انگور است که بعد از آن خمر می شود - نوع هفتم تسمیه شیء با سب محاش کقوله سبحانه فلیتدع نادیه ای اهل نادیه و نادیه مجلس و ازین باب است جاری شدن نردینزاب و امثال آن نوع هشتم تسمیه محل با سب محاش کقوله تعالی و اما الذین ابیضت وجوههم ففی رحمۃ اللہ یعنی کسانی که در قیامت روئے شان سفید باشد در رحمت خدا خواهند بود - و مراد از رحمت جنت است که محل رحمت باشد و ازین قبیل است این بیت خاقانی بیت در مرکز مثلث گرفت برج مسکون فریاد اوج مرتیخ از تیغ مرصقانش از اوج مرتیخ برج اسد مراد است - و آن محل اوج مرتیخ است و معنی بیت مذکور آنست که اسد از تیغ مرصقال ممدوح بجای فریاد کرد که فریاد او برج مسکون را در مرکز مثلث یعنی در کره آتش گرفت و مقصود آنست که فریاد او آتش بر برج مسکون زد - نوع نهم تسمیه شیء با سب آله آن شیء چنانچه درین بیت سنائی بیت متوسط میان صورت و پوش شده زین سوزبان و زان سوگوش - این بیت در تعریف نفس کلی است و مراد آنست که نفس کلی از عقل استفاده میکند و بر اجسام افاد می نماید و زبانی آله افاده سخن است و گوشت آله افاده آن و من ذلک قوله سبحانه حکایت عن ابراهیم علیه السلام واجعل لی لسان صدق فی آخرین مراد از زبان درین جا بقول مفسرین ذکر جمیل است و زبانی آله ذکر است بالجمله در علاقه مجاز مرسل باید که نوعی از استلزام یافته شود استعمال آن از فصحا منقول باشد کما مر -

شجر چهارم در بیان کنایه - بایده آنست که کنایه در لغت مصدر است بمعنی ترک تصریح

۱۲ انا انی الخ امین می یتیم خود را که می افشرد شراب را یعنی انگور را ۱۲

۱۳ قوله فلیتدع نادیه الخ پس باید که مذکور مجلس این اهل مجلس خود را ۱۳

۱۴ قوله واجعل لی الخ مقررکن بر آن من زبان صدق ای ذکر جمیل در آخرین و اللہ اعلم بالصواب ۱۴

کردن نقول کیت کهذا افانزکرت التصریح به و در اصطلاح عبارات از لفظیست که لازم معنی
 او را اراده نمایند یا جو از اراده ملزوم بخلاف مجاز که در آنجا عدم اراده ملزوم معتبرست چنانچه
 در بحث مجاز شرح داده شد و کنایه بر سه قسم است اول آنکه مقصود از کنایه ذات موصوف
 باشد فقط و دوم آنکه مطلوب از کنایه صفتی از صفات باشد و مراد از صفت در اینجا معنی
 قائم بغیر است نه لغت نحوی چنانچه در بحث استعاره گذشت سوم آنکه غرض از کنایه
 اثبات صفتی از برای موصوفی باشد یا نفی صفتی از موصوفی اما قسم اول از کنایه که مقصود
 از آن ذات موصوف باشد فقط بر دو گونه می آید قریب و بعید قریب آنست که یک صفت
 را که اختصاص بموصوفی معین داشته باشد ذکر کنی و مقصود تو از آن صفت ذات آن موصوف
 باشد فقط چنانچه درین بیت خاقانی بیت آسمان کوه زهره آفتاب کان ضمیر آفت هر چه
 آفتاب از کوه و کان انگیخته چنبری را که آفتاب از کوه و کان انگیخته جو اهر است ایضاً فی
 مخاطبه شمس خاقانی بیت بالات شجاع از عنوان تن * نیز تو عروس ارغنون زن * مراد
 از شجاع از عنوان تن مرتخ است که بالاس آفتاب است و عروس ارغنون زن زهره که
 زیر آفتاب است اما کنایه بعید ازین قسم آنست که چند صفت را که من حیث المجموع مختص
 بموصوفی معین باشد ذکر کنی و مقصود تو از مجموع آن صفات ذات آن موصوف باشد فقط
 کقولک کنایه عن الانسان فی مستوی القاعه علیض الانظار ظاهر است که این صفات فردی
 فردی مختص بانسان نیست اما من حیث المجموع اختصاص بانسان دارد فقط چنانچه درین
 بیت مسعود سعدی بیت بخواه آن طبع راقوت بخواه آن کام رالذت * بخواه آن چشم رالاله بخواه
 آن مغز را عنبر مقصود از مجموع این صفات شراب است و درین بیت خاقانی بیت
 ساز آن رعنائی صاحب بربط اندر بزم چرخ * سوز آن قرطی صاحب طیلسان انگیخته *
 ظاهر است که در بزم چرخ رعنائی صاحب بربط زهره و قرای صاحب طیلسان مشتری
 است اما قسم دوم از کنایه که مطلوب از آن نفس صفت باشد فقط نه ذات موصوف و
 این نیز قریب و بعیدی آید قریب آنست که انتقال از لازم ملزوم بے وساطت درو حاصل
 شود و این هم بر دو گونه است یکی آنکه کنایه در واضح باشد و دوم آنکه نهائی داشته باشد

مثال اول کقولهم طویل النجا وکنایه عن طویل القامة نجا ویاکسر بن شمشیر را گویند و درازی
 آن لازم درازی قامت است و ازین باب است این بیت سنائی که در لغت گفت
 بیت طینتے نے از و مخمر تره سا کے نے از و شمه تره تقشیر و امن بر کز دن است و آن
 کنایه از مستعد راه بودن و درین بیت خاقانی بیت دست کفچه مکن پیش فلک
 که فلک کا سه ایست خاک انبار دست کفچه کردن کنایه از چیزے خواستن است
 و درین بیت نختاری بیت همان آسوده تن باشند از اکر ام تو در دنیا سران افکنده
 سرخیزند از انعام تو در محشر افکنده سر کنایه از حبل است و درین بیت بابا فغانی بیت
 نسخه سحر سامری کاغذ تو تیا شود چون به کرشمه سر زهی نرگس سر مره سائے را مثال دوم
 کقولهم عریض القفا کنایه عن الابله و این معنی از عظم قیافه معلوم می شود چنانچه درین بیت خاقانی
 بیت عاشق کبشی به تیغ غزه چندانکه بدست چپ شماری بدست چپ شمردن کنایه
 از کثرت شمار است زیرا که در حساب عقد اناهل احاد و عشرات را بدست راست و
 مات و الف را بدست چپ می شمارند و چنانچه درین بیت سنائی که در لغت گفته
 بیت در جهان خدائے در زید و ماه نو دین بروے او دیده مراد آنست که دین او
 را اگر می داشتند چه تو را بروی کسی می بینند که او را اگر می دارند آنگاه به بعد ازین قسم
 آنست که انتقال از لازم بلزوم بواسطه حاصل شود چنانکه همان دوست را کثیر الزیاد گویند و
 شرح این در مقدم گذشت و ازین قبیل است این بیت شیخ نظامی بیت بزرگی
 بایست و در دل سخا بند سر کبیه برگ گند نابد بستن سر کبیه به برگ گند نا کنایه از تعجیل
 و اهتمام و در سخاست و در اینجا نیز انتقال از برگ گند نابد بستن به محکم نبودن بند سر کبیه از آن
 بزود و او شدن سر کبیه و از آن بزود و بخشیدن آنگاه سوم از کنایه که غرض از ان اثبات صفتی
 برای موصوفه یا نفی صفتی از موصوفی باشد کقول اشاعر شاعران السامحه والمره والندی
 فی قبه ضری علی ابن الجشرج ترجمه اش این است که سماحت و مروت و سخاوت و خیمه
 ایست که آن را بر بالای ابن جشرج زده اند اراده شاعر آنست که صفات مذکور را در ممدوح
 اثبات کند و صریح نگوید پس گفت خیمه که بر سر ممدوح زده اند مجموع این صفات در آن خیمه

اوست چون در عالم ارباب بنجام بسیار انداخته خاص این صفات بنجمه که بر سر مدح
 زده اند افاده اختصاص مدح می کند و کذا قولهم الحمد بین ثوبیه و الکرم بین برویه یعنی مجد و
 و جامه او و کرم و در و روی اوست مجد و کرم را در جامه و در و روی مدح ثابت کردن کنایه
 از ثابت کردن در ذات اوست و ازین قسم است این بیت حکیم فخراری بیت دامن
 همت سرفرازش * گردن چرخ را گریبان باد * دامن همت مدح را گریبان گردن آسمان
 گفتن کنایه از آنست که همت او بلندتر از آسمان باد و این بیت کمال اسماعیل بیت
 یارب چه فتنه بود که از سهم همتش * مرتج تیر خود همه در دو کدان نهاد * تیر در دو کدان
 نهادن مرتج کنایه از آنست که نامر و شد و شنیده زنان اختیار کرده این بیت حکیم اسدی
 بیت نگو گفت دانا که دختر مباد * چو باشد سحر خاکش افسر مباد * یعنی در زیر خاک باد و
 پوشیده نماند که کنایه متفاوت می شود بسبب تعریض و تلویح و رمز و اشارت و انما پس اگر
 مقصود از کنایه موصوف غیر مذکور باشد آن را تعریض نامند چنانچه در عرضة شخصی که مسلمانی
 را افیت رساند بگوئی المسلم من سلم المسلمون من ید و سانه و عرض توفی اسلام از آن مودی
 باشد قال صاحب الکشاف الکنایه ان تذکره شیء بغیر لفظ الموضوع له و التعریض ان تذکر
 شیئاً یدل به علی شیء لم یذکر كما یقول المحتاج للمحتاج الیه حبیبک لاسلم علیک فکانه امانه
 الکلام الی عرض یدل علی المقصود انتهى و عرضة باضم معنی جانب است پس تعریض گویا اشاره
 کردن بجائے و اراده جانب دیگر نمودن است و آنچه از اقسام کنایه کثیر الوسائط باشد
 یعنی انتقال از لازم بملزوم و در آن بواسطه حاصل شود آنرا تلویح خوانند و اگر کثیر الوسائط
 نیست آنرا در لزوم و انواع خفایست مثل عریض الفقا که گذشت آنرا رمز گویند و اگر
 هیچک از خفا و کثرت و سائط ندارد و آن را ایما و اشارت نامند کقولہ شاعر

او ما را بیت المجدیقی رحمه فی آل طلحه ثم لم يتحول

رحل اقامت انداختن مجد در آل طلحه کنایه از اماجد بودن ایشان است و عدم تحولش

و کدان با و ال ایجد بر وزن و دستان صند و تچه و سفید حبه را گویند و در آن دوک و کرده ریسمان و نیز و غیره

که از مدح برنی خفش خوانند و جمع آن اخفاش است ۱۲

کنایه از دوام و استمرار کتبه مشعر بکلی تخلویم من کریم و مسلماته ابن عمر و من کریم و معنی تلویح اشارت کردن است از دور و رمز اشارات از نزدیک بر سبیل خفا از گوشه ابرو یا لب و باید دانست که ارباب بلاغت اتفاق برین دارند که مجاز و کنایه از حقیقت و تصریح بلیغ تر است و استعاره قوی تر از تشبیه است اما سبب بلیغ تر بودن مجاز و کنایه آنست که در مجاز از ملزوم به لازم انتقال می کنند چنانچه اگر بگوئی آفتاب را دیدم و مراد تو معشوق باشد بلیغ تر از آن است که بگوئی معشوقی را دیدم زیرا که آن مانند دعوی است که با گواه باشد چه وجود هر ملزوم و شاهد وجود لازم خود است بجهت عدم انفکاک لازم از ملزم و این مثل دعوی است که گواه با او نیست و فرق است در دعوی با گواه و دعوی بے گواه فافهم اما وجه قوی تر بودن استعاره از تشبیه آنست که وجه تشبیه باید که در مشبه به کامل تر از مشبه باشد و در استعاره مشبه را عین مغضبه به اوعای نمایند و راسخه از تشبیه در آن نمی باشد و قریب عدم اراده تشبیه به در استعاره واجب است پس این نیز حکم دعوی با گواه دارد چنانچه مذکور شد لهذا آخر بیان نافی علم البیان و نسأل التوفیق من الله وعلیه التکلیف -

الحقیقه الثانیة فی علم البدائع و الصنائع

علم بدیع عبارات است از شناختن وجوه حسنات کلام و بدائع و صنائعی که در الفاظ و معانی بکار میرود و بطریق تخمین نه بر سبیل وجوب و این حدیقه مشتبه و درجه پنجم است زیرا که بدائع و صنائع یا معنوی است یا فظی و چون معنی مقدم بر لفظ اول است بذکر بدائع معنوی پرداختن النسب و اولی است -

چمن اول در ذکر بدائعی که در معانی بکار میرود و از آن جمله است طبایق و این صنعت را تضاد و مطابقه نیز گویند و تعریفش چنان است که دو معنی را که فی الجملة تقابل و تضاد در میان نشان باشد در کلام ذکر کنند خواه آن هر دو اسم باشند خواه فعل خواه حرف خواه یک فعل باشد و یک اسم و هر یک از اینها یا بطریق ایجاب واقع شود یا بطریق سلب اما مثال طبایق اسم با اسم کتبه تعالی و تحسبهم ایقظا و هم رقود و خیرج الحی من المیت -

له قول متی الخ ای گاه به خالی نمی ماند قبل از کلام از کلام کنندگان حال آنکه مسلم این عمر و از تشبیه کریم است و الله اعلم ۱۲

چنانچہ درین بیت الزری بیت سخنش را مزاج سحر و حلال و در گش ران خاص بیت
 حرام و درین بیت نظامی بیت ازان سرو آمدین کاخ دل انسر و نه که چون
 جاگرم کردی گویدت خیبر و اما مثال فعل بالفعل کقولہ تعالیٰ یحیی و یموت و این قبیل
 است این بیت فغانی بیت نمی شود و غره ام گرم ازان سحر که بناز و کشا در کس مخمور و
 بست خواب مرا و این بیت مختاری بیت جان من بستان بپوسی و بپوسی بازده
 تا بلب ہم جان ده من باشی و ہم جان ستان و این بیت سلمان سادگی بیت چون خیزد
 شعاع تیغ نشیند آب بر آتش و چون جند ساغر ز رست بگرید ابر بر دریا و اما مثال
 طباق حرف یا حرف کقولہ عزوجل لما ما کسبت و علیها ما کتسبت پوشیده نمائند که لام
 در علی و درین آیه متضاد واقع شده بجهت اشتغال بر معنی نفع و ضرر و این عالم این بیت
 فقیر بیت مال دنیا می شود و در زو و بال صاحبش و آنچه از خود می شماری بر تو باشد و شاید
 و این قبیل طباق اسمی است ذکر عنا صرا بجهت در یک جا آوردن چنانچہ درین بیت عبد الواسع
 جبلی که در تحریف اسب گفته بیت ای سوی بالا چو آتش سوی پستی بچو آب و خاک
 و صفی در و رنگ و باد و رنگ و در شتاب و درین بیت الزری بیت ای باد خاک مرکب
 گرد و شتاب تو آتش بجا شسته تیغ چو آب تو و درین بیت نظامی بیت چو باد از
 آتشم تا که گریزی و نه من خاک تو ام آیم چه ریزی و درین بیت خاقانی بیت
 چندان بدون زنده پیکه کاتش گفته فرق من نے باد بلر خاک ره نه آب مجرا و اثره

اما مثال طباق سببی چنانچہ درین ابیات کمال اسمعیل بیت

پشت من بشکن و پیمان شکن خون من میخورد و رنسا رنخور

نظامی بیت مرا چون بد نباشد حال بے تو که بودم با تو پار امسال بے تو و لہ زو
 عشق بهتر در جهان چیست که بے او گل نخندید ابر بگر نیست و خفی نمائند که صاحب تلخیص

۱۵ قول جان من بستان انچه این بیت حکیم مختاری جامع طباق فعلی و اسمیت فعلی است در مصرع اول و نامی در مصرع

ثانی چه جامه و جانستان اسم فاعل ترکیبی است که از ترکیب اسم و امر بوجود کما هو اظهر ۱۶

۱۷ در سخنیدن و گریستن فی الحقیقت تقابل نیست صرف در باد و نظر معلوم میشود که درین صفت هس تذکاتی باشد

طباق را بر دو گونه قرار داده ایجابی و سلبی و در مثال طباق سلبی این آیه کریمه را ذکر کرده و لکن اکثر الناس لا یعلمون یعلمون ظاهر من الحیوة الدنیا و مؤلف گوید چون ایجاب و سلب را در کلام جمع کنی باعتبار تنافی و تقابل که در میان این هر دو معنی محقق است اطلاق طباق بر آن صحیح می آید و الا ایجاب تنها یا سلب تنها را در معنی طباق اصلاً داخل نیست مثلاً در کبی و میوت ایما و امانت مفید طباق است و معنی ایجاب اصلاً در اینجا ملحوظ و معتبر نیست و همچنین و آیه لا یعلمون یعلمون الخ جمع میان سلب و ایجاب مفید طباق است نه سلب تنها پس طباق را سلبی و ایجابی گفتن صورتی ندارد و قد بر نوعی از طباق است که آن را

۱۵ قوله و مؤلف گوید الخ غرض از آنست که اگر ایجاب تنها و سلب تنها را در معنی طباق اصلاً داخل نیست آسم و فعل حرف و لکن داخل است که بطاقتاً تقسیم طباق نموده شده اصل اینکه خاص تخصیص و تخصیص تعریف طباق ایجابی و سلبی بیان کرد و صرف بر اشتقاق نمود آنچه علامه تفتنازانی در تعریف طباق سلبی نوشته و هو ان یجمع بین فعلی مصدر واحد یا غیره نیست و الاخر معنی او احدهما امر و الاخر معنی جامع نیست آنچه بر مؤلفی متقابل صادق می آید چنانچه قواعد صام بهم در طول برقی فعلی مصدر واحد اعتراض کرده میگوید نه اقاله المصنف و جمعه الشارح و یخرج من بیانهما انست بنالم و انا و علم اونا علم و نحو احبک انسانا و انست انسانا فالاولی هو ان یجمع بین الثبوت و الانتفاء و این اولیست بهم بوجه عدم جامعیت و منفی در مقابل با هو نیست اگر این پس من میگوید بفضل الله تعظیم و هو با و الصراط المستقیم اگر بر دو متقابل را آنچه از نفی ندارد پس طباق ایجابی است و در سلبی عام از آنکه هر دو سلبی باشد چنانچه درین مطلع او مصرع بنده مطلع نمیدانم که در یادش تو باشی و در او جان که جلاوش تو باشی و مصرع نه مردن تو بنی تو ناز نیستن - جلان داشتن و ناز نیستن معنی مردن است یا یک ایجابی و دیگری سلبی باشد چنانچه درین بیت کمال اسمعیل به پشت من بگین و پیدان بگین و خون بخورد ز نهار خورده و انکار تقابل در عین محض مکاره است چه در عدم قیام با غیره تقسیم تقابل چهاره نیست هدا فاهم و تفکر و لاکن من المنکرین و آنچه مودعی صباهی در جواب اعتراض مصنف نوشته ترجمه اش اینست در اجتماع و فعل مشتق از دو مصدر تا و تکیه اختلاف اثبات و نفی یا امر و نهی نخواهد شد طباق گفتش درست نخواهد آمد بخلاف دو اسم پاک اسم و یک فعل یا دو فعل مشتق از دو مصدر چنانچه آمد و رفت که درینها برای طباق حجاب نفی و اثبات نیست اختلاف اینها خود باب طباق کاف نیست پس چونکه در اجتماع تعلیل متلفین از یک مصدر طباق سلبی و سلب ممکن بود و لهذا مش طباق سلبی گذاشته از یک در غیر سلب و نفی را در طباق چنانکه پیشتر و لهذا بمقابلش ایجابی گفت انتهى کلام ظاهر است که در این جواب با وجود طولی تقریر بر تعریف علامه تفتنازانی است آن قبول کرده عموماً مصنف نیست تقریر بطاقتش بالا گذشت

تذبیج نامند و تمییز بمعنی تزیین است بقال و بیج المطر الارض ای زیرها و طبعش چنان است
 که در معنی مدح یا ذم یا غیر آن الوان را اندک و رسا نداند و مقصود از ان الوان بطریق کنایه یا بطور
 ایهام حاصل شود و کثر الوان شرط نیست بلکه ما فوق واحد کافی است چنانچه ابو تمام بر مرثیه
 شخصی که شهید شده بود گفته شعر ز روی ثیاب الموت حمراً فاتی * لها اللیل اذا هی من
 سندش خضره ترجمه اش این است که جامه سرخ مرگ را روی خود ساخت و هنوز شب
 نیامده بود که آن سندس سبز شد و جامه سرخ کنایه از شهادت است و تبدیل آن بسته
 سبز کنایه از دخول به بهشت است و چنانچه درین بیت حکیم اسدی بیت ز شمشیر او جل جانی
 کمین * زر کفش ز در و روم زمین * لعل شدن حامی کمین کنایه از کثرت فوزی است
 و زر و شدن روی زمین کنایه از بسیار س زر پاشی و درین بیت خاقانی بیت ندان
 کننی سپید تالب * از تب نکم کم بود هر دم * و ندان سپید کردن کنایه از خنده است و تب
 کم بود کردن کنایه از شدت تب و نوعی از طباق آنست که دو معنی راجع کنند که یکی از ان
 و معنی راجع کنند که یکی از ان و معنی متعلق بچیزی باشد که با معنی دوعه تقابل و تضاد دارد
 متعلق و رینچایک گونه کافی است مثل متعلق بیست یا از روم یا غیر آن کقوله سبحانه شفاء علی
 الکفار و رجاء نیم شدت مقابل رحمت نیست بلکه مقابل لیت است و لیت حسیب رحمت
 است و کقوله تعالی و من رج جعل لکم لیل و النهار لتسکنوا انیه و لتتقوا من فضله و تبغاء
 فضل را بسکون تقابل نیست اما مستلزم حرکت است و حرکت مقابل سکون است و درین
 قبیل است این بیت حکیم از تنی بیت ربود چشم من از لعل تو گهریزی * گرفت زلف
 تو از کار من پریشانی * گهریزی مقابل پریشانی نیست اما جمعیت و دولت که مقابل پریشانی
 است مستلزم گهریزی است و این بیت الوری بیت

لطف تو بر ساحتهم خواند که برین الاعتدال قدر تو بر خط ام را ند که بان الاجتناب

میان اعتدال و اجتناب تقابل نیست بلکه تقابل و در غیبت و اجتناب است و اعتدال
 مستلزم غیبت است و نوعی از طباق است که آنرا ایهام تضاد نامند و بعضی چنان
 است که دو معنی غیر مقابل را بدو لفظ تعبیر کنند که در معنی حقیقی آن هر دو لفظ تقابل و تضاد

محقق باشند چنانچه درین بیت شعر لاجبی یا سلم من رحل و ضحک المشیب براسه قبی *
یعنی تعجب کن ای سلمی از مردیکه خنده باشد پیری بر سر او پس گریسته باشد آن مرد و از خنده
پیری ظهور اوست و ظاهر است که ظهور پیری را با گریه تقابل و تضاد نیست اما چون آن را بلفظ
خنده تعبیر کرده میان معنی حقیقی خنده و گریه تقابل حاصل است و ازین قبیل است این بیت
سنائی بیت هشت شایسته گر چپ آید شتم - طاق ابرو بر راس خفتی چشم * طاق اینجا یعنی
طاق عمارت است - اما چون طاق ضد جفت هم می آید نظر بدان معنی تقابل و تضاد بهم رساند
و درین بیت فقیر بیت شب وصل توبه پایا آمد و صبح میخندد و من می گویم و خندیدن
صبح و میخندیدن اوست و تقابل در معنی خنده و گریه است فافهم متقابل و آن چنان است
که دو معنی یا بیشتر که با هم متوافق باشند ذکر کنند بعد از آن متقابل و تضاد آن معانی را بهمان
ترتیب مذکور سازند و مراد از توافق در اینجا همین قدر است که تقابل و ضدیت نداشته باشند
گفته شده بجهت فلیضحکوا قلیلا و لیبکوا کثیرا اول ضحک و قلت را مذکور ساخته و میان این هر دو
توافق یعنی عدم تقابل حاصل است و در فقره دوم بجا و کثرت را آورده و این مقابل ضحک
و قلت است و چنانچه درین بیت امیر غری بیت ولی و فرانش عزیز از طالع فرخ *
عدد و در بند و زنده نش ذلیل از اختر و اثر و دل * عدد و مقابل ولی و ذلیل مقابل عزیز و اختر
و اثر و دل مقابل طالع فرخ است و درین بیت حکیم فخری بیت فخالقان تو هر دو *
چون جواب خطا و موافقان تو مقبول چون سوال صواب * درین بیت الفاظ مصرع ثانی
بالتمام بالفاظ مصرع اول به ترتیب تقابل و تضاد دارند و پوشیده نماند که سکاکی در
مفتاح این صنعت را جدا ذکر کرده و صاحب تلخیص و مطول این را از قسم طباق شمرده و
این قول اقرب است بصواب زیرا که در اینجا نیز تقابل و تضاد مغفیر است -

مراعاة النظم و این صنعت را تناسب و توفیق نیز گویند و ضابطه اش آنست که در
کلام چیز یا سئ را که با هم نسبت داشته باشند سوائے نسبت تقابل و تضاد و جمع ننمایند

۱- قول هشت شایسته یعنی طاق ابرو بر راس خفتی چشم شایسته است اگر چه از این متقابل چشم آیه ۱۳- قوله درین بیت الفاظ مصرع

ثانی یعنی درین بیت الفاظ مصرع ثانی نیز که الفاظ مصرع اول چون الفاظ مصرع اول ترتیب تقابل و تضاد دارند ۱۴

چنانچه درین دو بیت ابو شیبہ شاعر صریح و اقوی با سماعه فی السدی بمن الخیر الماثور من ذلکیم *
 احادیث یرویهما السیول عن الحیاة عن البحر عن کف الامیر تمیم یعنی صحیح نزو قوی ترین
 اخبار ماثوره که در وجود از قدیم شنیده ایم احادیثی است که سیل آن را از یاران روایت
 میکنند و یاران از بحر و بحر از کف پو ششیده نمائند که شاعر در اینجا مناسبات و نظائر
 دو چیز را جمع کرده اول مناسبات علم حدیث و آن صحت و قوت و سماع و خبر ماثور و احادیث
 و روایت است دوم مناسبات دریا و آن سیل و یاران و بحر است و رعایت ترتیب را در
 هر دو جای دوست نداده یعنی چنانچه حدیث را اصاغریا کابر معتق میرساند بحدیثین خبر ماثور وجود
 بخشش را سیل از یاران که اصل اوست روایت کرده و یاران از بحر که اصل اوست و بحر او
 کف مدور که اصل اوست با دعای شاعر روایت کرده و ازین باب است این ابیات
 النوری بیت ارغوان رسته است خصمت را از نرسد ان ششم * زانکه تیغ را بزرگ با سیمین
 آورده اند * و له ساقیا خیز که گل رشک رخ حور اشید * بوستان جنت و می کوثر و طوبی
 است چنانچه خاقانی بیت بود آفتاب ز روی کان ز روی بر آمد * صبح و عید
 بنمود از سائیه بلاش * سلمان سادجی بیت چو از ناز کمان گرد و عقاب تیر او پیران *
 شود بوم و جودشوم و شمن جفت با عنقا * مسعود سعد بیت بهرام روز کوشش و ناهید
 روز نرم * بر جیس روز بخشش و خورشید روز بار * و ملحق باین صنعت است ابهام مناسب
 تعریفش چنان است که دو معنی را بدو لفظ نمایند یکی از ان دو معنی داشته باشد و معنی
 دوش را که غیر مقصود بود با معنی اول تناسب یافته شود بقوله تعالی و الشمس والقمر
 بحبان والنجم والشجر یسجدان - لفظ نجم درین آیه بمعنی نباتی است که ساق ندارد و آنچه
 ساق دارد آن را شجر گویند و معنی دوم نجم که ستاره است در اینجا مقصود نیست تا با شمس
 و قمر تناسب دارد و چنانچه درین بیت خاقانی بیت از دم خلق تو در مسدس گیتی * بو
 مثلث بهر مشام بر آمد * مثلث در اینجا بمعنی نوعی از عطریات است که بخور می نمایند و معنی

له درین تعریف قیدی از مصنف روح فرو گذاشت شد که آن اینست که معنی مقصود را با معنی لفظ دیگر مناسبت نباشد که ما
 الحقیقه نفت زانی فی مختصر المعانی ان جمیع من معنی غیر متساویین بلفظین یکسان معنیان متساویان ان لم یکن مقصود و لکن

دوم آن که بهارت از شکل هندی است غیر مقصود است تا با الفاظ مسدس متناسب دارد و
 دین بیت مرزاضی و اش بیت کسی در عاشقی جم پیشه ایچون من نمی خوابه چورم گرا آب
 شیرینی پیادوم که آن آید به لفظ شیرین و گرا آب رین بیت نیز از ان قبیل است
 مشاکله و بین صنعت چنان است که چپب نرمی را با لفظ غیره ذکر کنند بسبب
 وقوع آن چیز در صحبت آن غیر گفته اند و جزاء سیه سینه و مکر و او کراشد پرشیده
 نماید که خواست بجان درین دو آیه عذاب را با لفظ سینه و مکر تفسیر فرموده بجزت مشاکله
 آن با سینه ذکر گناه پس آیت اول آنست که جزائے هدی عذاب است و معنی آیه
 دوم سکه کفرا مکر در و خورائے تعالی عذاب کرد ایشان را و کقول الشاعر
 قالوا اقترح شبعا سجد یک تلججر قمت الخواله حبتہ و قمیصا
 یعنی گفتند که چیزهای الظهرا که برائے تفسیریم گفتیم که نپدید برائے من حبت و پیرهن را و
 و فتن را با لفظ تلجج ذکر کرده برائے مشاکله و نکته در اینجا مزید اهتمام قائل است بجهت و
 پیرایه و ازین قبیل است این بیت نه ائب بیت لب سوال سزاوار تخیه بیشتر است
 عبت بجز قمره خود بخیمه میزند در ویش چو خوشی را به تخیه لب تعبیر کرده و نکته در اینجا مزید اهتمام
 ایشان خاموشی است.

مرز و وجه این صنعت چنان است که در معنی که در شرط و جزا واقع شوند امری که
 بر اول مترتب شود بر ثانی نیز مترتب گردد چنانچه درین بیت فقیر بیت
 چون مرانی شود لطف بدل با عتاب چون ترا نیم شود صبرم بدل با اضطراب
 پرشیده نماید که مقصود ازین شعر ترتیب بدیل است بر حالت معشوق و حالت عاشق و
 همین است معنی مرز و جهت درین مقام خواهد آن چو در ترتیب در یک شرط و جزا واقع شوند
 و خواه هر ترتیبی در مجموع یک شرط و جزا وقوع یابد چنانچه در شعر مذکور ارصا و بعضی این
 صنعت را تسهیم نامند.

این سیه و دیگرے که منسوب سخن است تعالی شان ملوانان عذاب است اما چون با سیه دیگر گفتم که ذکر شده
 ماز لفظ تعبیر فرموده و نکته در اینجا مجازاة احوال است ان غیر افیروان شرافت را ۱۲

قبل ازان که عجز خوانده شود اما باید که اول علم بروی آن فقره و شعر حاصل شده باشد مثال
 ارماد و فقره کتوله تعالی و ما کان اللہ تعالیٰ و لکن کالو انفسهم نظیمون لفظ نظیم که اینجا
 (بقیه حاشیه صفحه ۵۳) که مولد شریف بر بخشی ازین صفت مالامال است و ظلم روی و هم در آن کتاب غیر
 محال بلکه آسان تر از هر آسان لاحاجت فیه الی التقریر و البیان زیرا که در روی فقرات ثانیه آن کتاب مستطاب
 اکثر الف آمده است و هائی هم از حرف وصل است و جاهے باے اصلی هم بجائے روی واقع شده است.
 مگر بقیت آآن اثر شانی تمثیل الصنعة در حمد باری تعالی است عز اسمہ و اشنی بحد مواده سائقة بهیته
 منتطاء من الشکر الجمیل مرایه در مناجات است و حفظا من الخواتیم فی حفظ الخطاء و خطاه و در بیان نسب
 شریف است ناطما من النسب الشرف عقد اقل المانع بجلاله و در بیان کل المبارک است و صبا
 کل صوب لہبوب صبا و در بیان قیام میفرمایند فطوبی لمن کان تعظیم صلی اللہ علیہ و علی الوصا بہ وسلم
 غایب مراد و مراد زیادہ نوشتن طول لاطائل است برائے مثال ہمین قدر کافی است و در مثال اول لفظ منتطاء
 و در مثال ثانی لفظ حفظ الخطا و در مثال ثالث تحمل و در مثال رابع لفظ صبا و صوب و در مثال خامس لفظ مراد
 بران است که در آخر فقرات مطایا و حمله و صبا و مراد خواهد شد و اللہ اعلم بالصواب ۱۲

۱۳ قول و ما کان اللہ تعالیٰ و لکن کالو انفسهم الخ امام فن بلاغت ابن اثیر هم و مثل اسائر برای مثال ارماد
 این آیه شریفه نقل نموده است شاید که در مخالطه علامه فقہ ازانی ہمین اندراج باشد امام مذکور در مثال
 دیگر نیز از زبان حمیدی آمد اول قول باری تعالی عز اسمہ و ما کان الناس الا الله واحدة فاختلوا و
 لولائکم سبقت من رہمک قضی بنیم فی فایبہ مختلفون و در اینجا نیز علم روی بر وجه غیر مقفی بودن عبارت
 تنزیل مشکل تر از هر مشکل است و ثانی قول تعالی مثل الذین اتخذوا من ودن اللہ اولیا و کشل العکبوت
 اتخذت بینا و ان اوسن البیوت لمیت العکبوت مے گوید فاذا وقف السامع علی قول عز وجل وان اوسن
 البیوت یعلم ان بعدہ بیت العکبوت درین آیه شریفه هم علم روی قبل خواندن آخر فقره محال است
 چه درین مقام نیز عبارت مقفی نیست و عکبوت سابق با عکبوت لاحق بر وجه انحاء معنی صلاحیت فایبہ
 ندارد علاوه برین از لفظ اوسن البیوت متبادر نمی شود که بعدہ عکبوت خواهد شد بلکه بیان عبارت
 بوجه تمثیل برین دلالت میکند و در ارماد و صرف از لفظ دلالت مقصود باشد اگر گفته شود که از عکبوت
 اول روی معلوم شود از لفظ بیانا و این طرف بیوت خواهد رفت خواهم گفت که بیوت تمامی آیه ثانیہ

واقع شده و لالت بران می کند که عجز فقره لفظ نظایمون خواهد بود و مثال ارصاد و و بیت

(بقیه حاشیه صفحه ۵۴) تمامی آیه ثانیه نیست کما لا یخفی علی من له اونی در آیه پس خیال ارصاد و و بیت
عسکبوت گردید فاجع الی ما تقول آنفا و لا یکن من المکابرین بحکم آیه و لقد صرفنا فی هذا القرآن للناس من
کل وکان الانسان اکثر شیء جده لا یقین کردم که در کلام باری تعالی جائی ضرورتش ارصاد و خواهد بود و
در تلاش مصروف شدم باقتضای من طلب و هد فوجد چند اشکله از چند جای اتم اولها قوله تعالی یوم
یرون الملائکة لا یشرعی یومئذ للعجربین و یقولون حجرا هجورا و قدینا الی ما عملوا من عمل فجعلناه هباءا
منشورا و قد فیک از آیه سابقه روی معلوم شده رسیدی بر مباه معلوم خواهد شد که تمامی آیه ثانیه بر منشور خواهد
گردید بهای غیر با و آود را میگویند و منشور معنی پریشان و در صفت همین قدر مناسبست کافیست و شاینها
قوله تعالی اصحاب الجنة یومئذ خیر مستقرا و احسن بقیلا و یومئذ تنشق السماء بانعام و تنزل الملائکة تنزیلا
بعلم روی از آیه سابقه معلوم خواهد شد که تنزل بطور ارصاد واقع است آیه ثانیه تنزیلا خواهد شد و
ثالث قوله تعالی و لقد آتینا موسی الکتاب و جعلنا منه اذکارا و ذیرا و فقلنا اذهب الی القوم الذین
کذبوک بآیاتنا فذرناهم تدبیرا بعد علم روی از آیه اولی هویدا است که در زمانهم بطور ارصاد دست و
رابعها قوله تعالی و عاد و ثمود و اصحاب الراس و قرون ثمین ذالک کثیرا و کلا ضربنا له الامثال
و کلا تبرنا تدبیرا روی از آیه سابقه صنعت ارصاد از تبرنا کا الشمس فی نصف النهار است و خامسها
قوله تعالی و الذین یقولون ربنا هب لنا من ازواجنا و ذریا منقره اعیین و اجعلنا للمتقین اماما
اولا نک سحزون الغرته کما صبروا و یقولون فیها تجتبه و سلاما بعد و توف روی از آیه سابقه و بعد لفظ
تجته ذهن سامع طرف سلاما خواهد رفت و هو مقصودنا و سادسها قوله تعالی و ما یحجربا بآیاتنا الا کل خیار
کفور و ان وعد الله حق فلا تخفونکم الحیوة الدنیا و الاخرکم ایما بارصاد و در سابعها قوله تعالی و ان
یکذبوک فخذ کذبت رسل من قبلک و الی الله ترجع الامور ایها الناس ان وعد الله حق فاما تخفونکم
الحیوة الدنیا و الاخرکم بالله الغرور و توضیح گذشت و ثامنهما قوله تعالی و لقد فتنا سلیمان
و ایقنا علی کرسی جده اتم اناب و قال رب اغفر لی و هب لی ملکا لا یشغی لاحد من بعدی
انک انت الوهاب بعد علم روی از آیه اولی لفظ هب لی دلالت خواهد کرد که تمام آیه ثانیه بر انت
الوهاب خواهد گردید و همین است صنعت ارصاد و ثامنهما قوله تعالی و لقد خلقنا السموات و الارض و

کقول عمرو بن معدیکرب شعر اذ لم تستع امر افدعه وجاهوزه الی ما تیطیع * این بیت از
تقصیده عینیه عمرو معدیکرب است و لفظ لم تستطع که در مصرع اول واقع شده دلالت بر
آن می کند که عجز بیت لفظ تستطیع خواهد بود و ازین قبیل است این بیت کمال اسمعیل بیت
چون آستان مقیم شود و بخت بر درش هر کو چو بخت روی برین آستان نهاد

لفظ آستان در مصرع اول بطریق ارساد واقع شده و معنی ارساد و رخت نگاهبان
نشان دادن است در راه عکس و این صنعت چنان است که جزومی را در کلام مقدم بر جزوی
نمایند و باز مؤخر را مقدم سازند و مقدم را مؤخره کقول سبانه یخرج الحی من المیت و یخرج
المیت من الحی و کقول بعض الفصحاء عادات السادات سادات العادات و ازین قبیل
است این بیت کمال اسمعیل بیت اختیار من است خوبی او * خوبه اختیار من نگریه
سلمان سادجی رباعی

از بس که شکسته باز بستم توبه فریاد همی کند ز دستم توبه
ویروز به توبه شکستم ساغر امروز بسا غم شکستم توبه

امیر مغزی بیت فضل دار و بر زبان چون روی او بیند بصره * فخر دار و بر بصر چون مدح او
گوید زبان * الزری بیت دلی دارم همیشه همدم غم * غمی دارم همیشه همدم دل * و چنانچه درین
بیت فقیر بیت دانش جان و جان دانش اوست * یار او علم و علم را او یار *
رجوع و این صنعت چنان است که شاعر کلامیکه گفته ناقص و ابطال آن نماید و
بسخن دیگر بر داند و برای نکته و فائده چنانچه درین بیت الزری بیت آسمانی نمن که ثابت
رائے نبود آسمان * آفتاب نمن که زاندر نور نبود آفتاب * مقصود از رجوع در اینجا ترقی

انفیه حرفیه صفحه ۵۵ ما بینهائی سینه ایام و آتس من انوب * فاصبر علی ما یقولون و سبح بحمد ربک قبل طلوع
الشمس قبل الغروب * بعد علم روی از آیه سابقه لفظ صلوع دلالت خواهد کرد که انجام آیه نایب و نزدیک خواهد شد و هو
المطرب و عاشره با قولہ تعالی شکسین علی خروثی بطائنها من الشبرق و بما انجین من النار و قیر من فاضل لطرف
لم یطیش من انس قبلهم و لا جان * بعد علم روی از آیه سابقه لفظ انس است و بر ارساد است تا منظر با جان نظر
و تفکر و لا تکن من الکاذبین و الخ و همین بها

و در مدح است و درین بیت عنصری بیست چو ماه بود و چو سرونه ماه بود و نه سر و نه قیاس اندازد
سر و مکر نه بند و ماه چو فائده رجوع و برینجا ترجیح مستحق است بر ماه و سر و -

تقریب و این صنعت را ایهام نیز گویند و طریقی چنان است که در کلام فطری بپایزند که
و معنی داشته باشد یکی قریب و یکی بعید و مراد بعید بود با عتماد قریبه خفیه و ایهام بر دو نوع است
مجرد و مرشح ایهام مجرد آنست که ملائمت معنی قریب غیر مراد و کلام مذکور نسا نزد کتوله غرض
الرحمن علی العرش استوئی مراد از لفظ استوئی استیلا است و این معنی بعید است و استوئی جسم
که معنی قریب غیر مراد است چیزی از ملائمت آن در آیه مذکور نشد و ایهام مرشح آنست که

ملائمت معنی قریب غیر مراد را مذکور نمایند کتوله سبحانه و السماء بیثباتا یا پیر مراد از پیر درینجا
قدرت است و این معنی بعید است و معنی قریب غیر مرادش دوست است و لفظ بیثباتا ملائم
اوست و ازین باب است این بیت که در شاعر در صفت برودت فعل بیج گفته است
والغزاة من طول المدی خرفت فما تفرق بین الجدی والحمل

یعنی آفتاب از طول عمر خرف شده است فرق در جدی و حمل نمی کند پوشیده نماند که
غزاله نام آفتاب است و این معنی بعید و مراد قائل است و معنی قریب آهوبره است و آن
و برینجا مقصود نیست و لفظ حمل و جدی ملائم و مناسب اوست و مخفی نماند که این معنی در تلخیص
و شرح آن بعید مذکور است تا با نغم فقیر این تعریف بر ایهام تناسب صدوق می آید و بیست
مذکور از هر دو ایهام تناسب است زیرا که در ایهام باید که اراده هر دو معنی جائز باشد و در ایهام تناسب

لایق بر آنکه ایهام نزفصای تازی آن است که در کلام فطری استعمال کنند که و معنی داشته باشد قریب و بعید و نه بین سامع
بمعنی قریب و مراد قائل معنی بعید باشد تا از شعرای عجم ایهام فطری است در کلام که از و زیاده بگوید حتی قصه زبان کرد
مذکور در ایهام باید که اراده هر دو معنی جائز باشد ازین تمیز و تعریف ایهام جای دیده نشد بلکه صورت محبت هم ندارد چنانچه بر مثال اثر
ایهام در متن است و جدی و حمل صرف از اسمای برج نیست که ملائم معنی غیر مقصود نباشد و در متنی الارب است جدی بالفتح
بر غزاله نرود ستاره چنین بنات الغش صغری نزدیک قنص و نام بر و سجد و آن متصل و لا است و حمل محرک بره و بره چند ماه
و بره سال دوم و ارب و یارب و بری است در آسمان تم کلامه اصل اینکه درین است با اعتبارات مختلف ایهام مرشح
است بدین معنی که غزاله نام آفتاب است و این معنی بعید و مراد قائل است و معنی قریب و غیر مقصود آهوبره است که

معنی دوم منظور و ملحوظ نشود چنانچه در محل آن مذکور شده و در بیت مذکور غزاله بمعنی آهوبره صلا
مراد نیست پس مثال ایهام مناسب است و این را با توریه کاری نیست فافهم اما مثال توریه
این ابیات است مولوی جامی بیت

دیدم روشن می شود از صورت زریای تو و کسی انکار این معنی کند روشن کنم
دیدم منکر را روشن کنم یا این معنی را بر دو واضح در روشن کنم هر دو درست است کاتبی بیت مرافق
توروزی هزار بار کشته فراق چون تو گشته همچین هزار کشته این چنین بلبل را می کشد یا این چنین
هزار کس را می کشد هر دو درست می آید و له
خنجر عشق خون ریخت بجاکپاشی تو رای تو بود کشتنم کشته شدم برای تو

و بقیه حاشیه صفحہ ۵۵ هجری کسی زغال در محل یعنی بره مناسب این بیت و با همین مقصود علامه تفتازانی رحمه الله علیه است و
ایهام موشع است بدین لحاظ که طول المدی در خرفتن مناسب معنی غیر مقصود غزاله است و هجری و حمل بمعنی اسبست بر پنج مناسب
معنی مقصود غزاله و ایهام موشع هم از اقسام ایهام است چنانچه در اکثر مسائل مذکور است که ایهام عبارت است از آنکه دو کلام غلطی و اگر
کنند که دو معنی داشته باشد قریب و بعید و مقصود معنی بعید باشد پس اگر در کلام چیزی مناسب معنی قریب غیر مقصود فقط مذکور شد
آنرا ایهام موشع گویند چنانچه درین بیت سه این هفتہ شد از شهر و ششم سالیست و حال حبران توبه دانی که بیچکل حال نیست و مراد از ماه
معنی بعید یعنی مشوق است و هفتہ و شهر و سال مناسب معنی قریب است و درین شعر ایهام مناسب هم میتواند بدین تقریر که معنی مقصود
ماه را در اینجا با هفده و شهر و سال مناسب نیست بلکه معنی غیر مقصود ماه یعنی قریب با قیاس مذکور مناسب است و اگر مناسب معنی بعید مقصود
فقط مذکور شود ایهام مجرب است چنانچه درین بیت سجدی رحمه الله علیه و بخروه توان آتش افروختن و پس آنگه درخت کمن سوختن و
مراد از خروه معنی بعید و آتش افروختن و سوختن لازم است و اگر مناسب هر دو معنی مذکور شود ایهام موشع
خوانند چنانچه درین بیت سه جو ز خط تو حرفی بهاک هر کان لعل گم این مقال بود و شتریش دریا قوت و مراد از قوت
معنی بعید یعنی قوت و قلم خان خوشنویس است و خط و حرف مناسب معنی بعید و یها و کان و لعل مناسب معنی قریب است
و درین شعر سب تقریر سابق ایهام مناسب هم باشد اندک حال و آنچه شتریش العین فقیری گوید که بیت مذکور اقسام ایهام مناسب
است تقریر فاسد یا فاسد است زیرا که معنی مقصود را با معنی لفظ دیگر مناسب است و وجود است حال آنکه در ایهام مناسب درین هر دو معنی عدم
مناسبت شرط است فافهم فی هذا الحاکمه الجیسرة النقیبة و است شرف و کمال و لایکن خرفان من اهل النزاع و المراء
و المکاره و الجلال ۱۷

بر طبق رائے تو کشته شدم یا از برائے تو هر دو صحیح می آید پس تعریف تو را به در نظر تحقیق آنست که
لفظ را در کلام مذکور سازند که دو معنی داشته باشد و اطلاق هر دو معنی در آن محل صحیح باشد چنانچه
درین اشکله گذشت و گاهی لفظ مذکور بسبب ترکیب او بلفظ دیگر افتاده ایهام مینماید چنانچه درین
بیت مولوی جامی بیت جان بخش از لب کشته را و آنکه سخن فرمان دهد و خوشخواری آن شمع
بین کز بهر کشتن جان دهد و دو معنی دارد یکی آنکه از برائے کشتن زنده می کند و دیگر آنکه هلاک کشتن
است یعنی مشتاق کشتن و له میری خندان و می گوئی بیایم شیم مال چشم میبالم مباد این خواب
باشد یا خیال چشم میبالم در اینجا دو معنی دارد

استیخام و این صنعت چنان است که از لفظی که دو معنی دارد یک معنی را
اراده نمایند و از ضمیری که راجع به آن لفظ باشد معنی دوش را خواهند گفت که شعر
لذا نزل السماء بارض قوم و رعیناه و ان کاوا غصنا با یعنی چون بار و باران بر زمین گریه
میچرانیم و اگر چه آن گروه بر ما دشمنانک باشند از لفظ سما بطریق مجاز باران خواسته
و از ضمیری که در لفظ رعیناه راجع باوست نبات اراده کرده و در فارسی ازین قبیل است
این بیت فقیر بیت تاب بزم خوش ما را داده است آن سه باره از نهال قاشش
آن را شدیم امیدوار و لفظ بار در مصرع اول بمعنی حضور است و نشر و از ضمیر آن که
در مصرع ثانی راجع باوست ثمر مراد است قتال

لف و نشر و این صنعت چنان است که اول چند چیز را مفصلاً یا مجملأ ذکر کنند و
بعد از آن منسوب به یک را بلا تعین مذکور سازند با عتقاد سامع هر منصوبی را بصاحبش
هر می گرداند تا لف و نشر متصل بر دو نوع است مرتب و غیر مرتب مرتب آنست که ترتیب
لف مطابق ترتیب نشر باشد چنانچه درین بیت مختاری بیت چون جو و جلال و هنر و طبع و
کف او و ابرو و خاک و اختر و دوریا و مطنربست و بهتر نیش آنست که چند لف و نشر و یک کلام
جمع سازند بخوی که هر نشری لف باشد برائے نشر دیگر تا به و چهار درجه برسد و چنانچه درین بیت
فردوسی نظم بروز نبرد آن بل ارجند و شمشیر و خنجر به گرز و کند و پرید و پرید و شکست و به
بست و یلان را سر و سینه و پا و دست و این قطعه و دوبار لف و نشر و ازین قبیل است این

بیت انوری بیست و نهمی بقوت و مدد و تربیت نشود و باران و برگ گل گهر و طلسم و عمل و
و این بیت مختاری بیست و نهمی وجود و جان را بکف و بذل حیات است و ثبات و داد و دین را
بدل و راسی پناه است و معین و بهترین همه این بیت است معبود و سعادت جان و دل
دلی و عدد و نور و روشب و اندوخته و وعید و نور و نار و زیر که چهار بار لف دارد و پنجمین ختم کرده
آلف و نشر غیر ترتیب آنست که ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد چنانچه درین بیت بابا
نعمانی بیست و اول را فروغ مبدد و دیده را فروغ و دیدار آفتاب و نشان و شراب صبح و
فروغ دیده بیدار تعلق دارد و فروغ دل با شراب صبح و چنانچه درین بیت خاقانی بیست
چون ز گهر سخن رود و شرف و جلال کین و چون اسد و شیر و خور و نوری و ناری نری و دوبار لف
واقع شده و ترتیب لف در هر جا بخلاف ترتیب نشر آمده زیرا که در لف اول شرف
بجزر شید و جلال بکیر و اثیر و کین باسد تعلق دارد و در لف ثانی خورشید و نور و اثیر بنار و
اسد و نری متعلق است فافهم و له در شان من و تو بسحا و سخن امروزه ختم الامرائی شد و ختم
الشعرای و اینجا لف اول غیر مرتب و ثانی مرتب آمده اما مثال لف و نشر مجمل کقولہ تعالی
و قالون یدخل الجنة الآمن کان هو و المؤمنون و نقیر کلام اینست که قالت الیهود و لن
یدل الجنة الآمن کان هو و قالت النصارى لن یدخل الجنة الآمن کان نصارى و وجه اجمال
لف و نشر و شد و عدم التباس است چه ظاهر است که یهود و نصاری تکفیر یک دیگر می نمایند و
ازین قبیل است این بیت سنائی بیست و نهمی زاده از یک و گر بعلم و بدم و آدم از اجماع محمد
از آدم و مراد از اعلم حق است که ایمان ثابت صور اویند و هم عبارات از نفخ روح
است یعنی باغچه و هو علمیه که تعبیر از ان ایمان ثابت می کنند وجود اجماع و وجود آدم است
و باعتبار نفخ روح که تولد جسمانی مترتب بر دست و وجود آدم مصدر وجود اجماع است

۱۱ و این دو ختم است که یک معکوس الترتیب و نشان در متن مذکور است دوم مختلف الترتیب نشان این شعراست
۱۲ و فروغ و روشن و جامه و دیدن و پر وانه و من شمع و من گل و من آموخت ۱۱

۱۳ اما مثال لف و نشر مجمل الخ آنکه دران لف بتفصیل واقع نشود چنانچه درین مثال فاعل قال و لف بیست و نهمی
از یک مجمل ذکر کرده شدند کما هو اتمین ۱۲

و لفظ زاده از یک دیگر که در مصرع اول واقع است لف مجمل است و مصرع ثانی نشر است.
 و لفظ علم و بدیم لف دوم است و این بیت مختاری بیت سر بریده و لوزک خاتم او به خیر و نشر
 است و در و در مان است که گویا تقدیر کلام انبست که یک لوزک خاتم او خیر و یک نشر است.
 جمع و این صنعت چنان است که چند چیز را در تحت یک حکم جمع نمایند کقول سبحانه
 المال والبنون زینة الحیوة الدنیا مال و بنون را در حکم زینت بودن جمع کرده و چنانچه درین بیت
 عبد الواسع بیت شد بر و لم آسان بهام روز یکبار به و او دوستد و نیک و بدیش و کم
 شش چیز را در حکم آسان شدن جمع نموده و درین بیت حکیم مختاری بیت همی دولت ملک
 و ملک و حرام به فرخندگی و نظام به چهار چیز در حکم نظام گرفتن جمع نموده نظامی بیت
 نشاید یافتن و بیسج بر زن و وفادار سپ و در شمشیر و در زن

تقریق و آن چنان است که میان دو امری که از یک نوع باشند بتأثر و فرق
 ظاهر نمایند چنانچه درین بیت حافظ بیت دست ترا بایر که یار و شبیه کرد که کین بدره
 بدره می دهد و قطره قطره آن و درین بیت فقیر بیت زین چکد آب و زان بیار و خون به
 مرثه من کجا و ابر بهار

تقسیم عبارت ازان است که اول چند چیز را یا یک چیز و اجزا را ذکر کنند و بعد ازان
 بهر جزئی ازان چیز را منسوب سازند بر سبیل تعیین و فرق و تقسیم و لف و نشر همین است
 که درین جا ذکر منسوبات بر طریق تعیین است و در لف و نشر با تعیین چنانچه گفته شد مثال
 تقسیم درین ابیات خاقانی - نظم

۱۱ **توله** علم و بدیم لف دوم است الخ و این لف مفصل است پس این بیت جامع لف و نشر مفصل مزن و مجمل است که در
 زاده یک دیگر و مصرع ثانی لف مجمل است و در تعلیم دوم و مصرع دوم لف و نشر مزن ۱۲

۱۳ در دیوان حافظ بدین طریق دیده شده دست ترا بایر که آرد شبیه کرده چون بدره بدره این بد قطره قطره آن ۱۴

۱۵ **توله** ادل چند چیز را یا یک چیز و اجزاء الخ مثال چند چیز در متن مذکور است و مثال یک چیز و اجزاء این بیت بنده
 پی دیوار قصر شک حور خشت از آفتاب گنج از نر به دریا بید که دیوار یک چیز و اجزاء است که خشت گنج اندو
 آفتاب و نور بر و در و تعیین منسوب اند ۱۶

ای حرم تو از کرم بیت حرام خسروان چون سخن من از نکست بحر حلال خاطر می
 زان کرم است سرگران جان بسپارنگین زین سخن است دل سبک عنصرت طبع فخر می
 دیتی که گزشتی سر آن زلف چو شست و له پای که ره وصل نوشستی پیوست
 زان دست کنون در گل غم دارم پائی زان پای کنون بر سر دل دارم دست
 و نو عی از تقسیم آن است که احوال چیزی را ندکور نمایند و با هر حالے ازان احوال چیزی را
 که مناسب بآن باشد ذکر کنند چنانچه درین دو بیت عبد الواسع حبلی نظم
 بنان دوست و بخشش منان او در کوشش تقاضای دوست و مجلس لوائی او در دیدن
 یکی از اوراق را با سطر دوم اوراق را قابض سعادت اسوم مایه چهارم فتح را بر ماں
 انگشتان ممدوح را در بخشش به بسط اوراق نسبت داده و منان او را در کوشش به قبض
 روح منسوب ساخته و همچنین الخ و نو عی دیگر از تقسیم آن است که اقسام یک چیز را با استیقا
 بر شمارند چنانچه درین بیت عنصری بیت پرستنه و شمنان تو زنگیونه مستمند یا
 کشته یا گریخته یا بسته در حصاره اقسام مستندی را در مصرع ثانی بیان نموده و درین
 بیت ابلی شیرازی بیت اکنون که تنها دیدمت لطف ارئه آزاری سخن تلخی بگو سنگی وزن
 تیغی بکش کاسے بکن اقسام آزار را در مصرع دوم بر شمرده -
 جمع و تفریق - و گاهی این هر صنعت یعنی جمع و تفریق و تقسیم را با هم ترکیب میدهند
 نثانی یا ثلاثی و جمع و تفریق عبارت از آنست که چند چیز را در تحت حکمی داخل نمایند بعد از آن
 جهات احوال فرق نمایند چنانچه درین بیت رشید و طواط شعر فوجهاک کا انهار فی ضوئها
 و قلبی کا انوار فی حرما یعنی روئے تو در ضیاء مثل آتش است و دل من در حرارت مانند
 آتش است روئے معشوق و دل خود را مشابیه بودن با آتش جمع کرد و در وجه شبهه فرق و
 نموده و ازین قبیل است این بیت فقیر بیت من و تو هر دو ما لیم اے شیخ تو بحر آب و من
 بابر روئے یار به خود را و شیخ را در حکم ما ل بودن جمع کرد و در تعلق میل فرق و انمود -
 جمع و تقسیم - و این چنان است که اول چند چیز را در تحت حکمی جمع نمایند بعد از آن
 له نکست جمع نکته ۱۲ له فلا ہے باشد که بدان مایه گیر و حلقه تلف و کند و غیر آن ۱۱

هر يك از چيزي منسوب سازند چنانچه درين بيت ابلي فير از ي بيت بے نو چو شمع كرده ام خنځ
و گريه كار خود خنځه بر وزن دل كم گريه بر روزگار خود مصرع اول مشتمل بر جمع است ثانی شامل
تقسيم و چنانچه درين قطعه از ي قطعه حرص ثنا و عشق جمال مباركت گدرد قواي ناميه پيدا
كند اثره آن در زبان سوسن خامش نهد كلام دين در طباق دیده نرگس دهد بصره در بيت
اول حرص ثنا و عشق جمال را در اثر پيدا كردن جمع نمود و در بيت ثانی هر يك را بچپي كنز
منسوب ساخت و درين بيت مسعود سعد بيت مگر مشاطه و دبستان شدند باد و سحاب
كه اين بختش پرايدان كشاد و نقاب و درين دو بيت امير مخزي نظم

دم نيم و قف خشمش هميشه بر داندیشان پسان دعوت موسى است بر يمان بقارون

يكی را ترخ او در آب با مان كن مسر يكی را شتم او در خاک با قارون كن مقرون

و گاهي تقسيم را در بيت مقدم بر جمع آزند چنانچه درين شعر نادم گيلاني بيت

خرنكردم من و او بجهت دولت ساخت بسكند رندي داد و بما هم نكند

جمع و تفریق و تقسيم و اين هر سه چيز را در كلام جمع نمودن خالی از صعوبتي نيست

چنانچه درين بيت خاقاني بيت مجلس و آتش داده بر اين از حجره ان از شجره اين كرده

منقل را مقرون جام را جاداشتند و آتش را در حكم نمره مجلس بودن جمع كرد و بودن يكی

از حجره يكی از شجره تفریق است و مصرع ثانی اشعاري تقسيم دارد و چنانچه درين رباعي

امير مخزي رباعي

چشم من چشم آن بت تنگ دهان و ديز و شرف شدند و سودوزيان

كردن يكی بچ ز ما هر دو نهان آداب بين سپرد و بين خواب بران

چشم خود را چشم معشوق را در حكم بچ و شرفي كردن جمع نمود و سودوزيان اشاره تفریق است

يعني بچ چشم او عين سود و بچ چشم من عين زبان است و مصرع چهارم تلميح تقسيم است و

چنانچه درين دو بيت فقير نظم

آتشين است چون دلم رخ و دست آن عشق اين بحسن شيرين كار

آتش من و خيسه و دوست آتش اوست بايۀ الوار

مصرع اول مشمله جمع است و مصرع ثانی مبنی از تفریق و بیت دوم مخبر از تقسیم است.
 مخبر بد عبارت از آنست که از شئی ذی صفتی شئی دیگر انتزاع نمایند که در آن صفت
 مانند او باشد و فائده این انتزاع مبالغه کمال آن صفت است و منتزاع منه و این
 صنعت در عربی بچند نوع می آید اما در فارسی چنانچه درین بیت الزری بیت اس
 بدریا ع عقل کرده نشانه و زبرد و یک این همان آگاه و گویا مخاطب را شخصی قرار داده
 که بدریا ع عقل نشا کرده باشد چنانچه درین بیت نظیری بیت نظیری را به مجلس بروم
 امر و زو غلط کردم مرار سوامی عالم ساخت چشم گریه آلودش و خود را در اینجا شخص گریانی
 قرار داده - مبالغه مقبول و این صنعت چنان است که بلوغ وصفی را در شدت یا در
 ضعف ادعا نمایند و باید که این ادعا بر سبیل استبعاد یا امتناع باشد یعنی آن وصف را
 منتهای شدت یا ضعف برسانند تا سامع را گمان نرود که پایه در شدت یا در ضعف باقی
 مانده و مبالغه بر سه قسم است تبلیغ و اغراق و غلو اما تبلیغ آنست که ادعای مذکور را از روی
 عقل و عادت ممکن باشد چنانچه درین بیت امر القیس که در وصف ویدن اسپ گفته
 شعر فداوی عدا بین تو و من و خجسته و را کا فلم یفصح بماء فیصل و عدا بکسر پ و در پ
 صید انگندن است در یک و ویدن و قوله فلم یفصح الخ ای لم یعرق فلم یفصل و درین بیت
 ادعا کرده که این اسپ گاو و زو گا و ماده وحشی را در یک و ویدن انداخته است و عربی نکرده
 یعنی بسیار ندیده چه بسیار و ویدن اسپ موجب عرق کردن اوست شود و این ادعا از روی
 عقل و عادت ممکن است زیرا که بعضی را سپان در و ویدن باین جلدی می باشد چنانچه

۱۰ قوله که از شئی ذی صفتی شئی دیگر انتزاع نمایند الخ و حقیقت هر دو شئی واحد میباشد صرف فرق اعتباری می باشد چنانچه
 درین مثال ملاقات کردم بهر دیدار مشرب و ملاقی شد از من بوجه زیه فیله یعنی زیر چنان شجاع است اولاد فالت منیر است
 پس درین مثال و حقیقت در میان زید و شیر فرق نیست بلکه اعتبار گیک ذات را و قرار داده برائے مبالغه و شجاعت
 و زید و همین است کیفیت امتدادی که در ذات نشا کنند و برای عقل دانه و دیک اینجهان آگاه و بهر اهر بزمه و نظیری
 فرق حقیقی نیست مگر اعتباری فتال و جراتال انکه مثال اول خوب سپان نیست کما در بین ۱۰

۱۱ عدا و ویدن را یکی دیگر کردن و انداختن ۱۲ عدا بکسر پ و عدا و گا و وحشی ۱۳

درین بیت الزری بیت بودیم برکنار ز تیار روزگار به تا داشت روزگار توار و کنار ما به ممکن
 است که عاشق در وصل معشوق غم روزگار را فرموش کند و ازین قبیل است این بیت اسدی
 بیت چنان دادم این راز را در روز و شب که با جان بود و گریه آید ز لب یعنی نادم بودن این
 راز را با کسی نگوییم و این نیز در معرض امکان است اما اغراق آن است که ادعای مذکور را از
 روی عقل ممکن و از روی عادت محال باشد کقولہ الشاعر شعر و نکرم چار ناما دادم فینما و متبعه الکرار
 حیث مالا یعنی همسایه را اگر اکرام میکنی دای که با ما باشد و عطا را زنی آدمی فرستیم هر جا که میل
 کند یعنی هر جا که میروید و این معنی بحسب عرف و عادت متنع است چه متعارف نیست که همسایه را
 بعد از نقل و تحویل از جورا عطا و اکرام نمایند - اما عقل مجوز این می تواند شد و چنانچه درین
 بیت عربی بیت ما را بکلام خویش بدید و دوش بسوخت دشمن که هیچگاه بسا و ابه کام ما
 متعارف نیست که هرگاه کسی دشمن خود را بکلام خود بیند و دوش بسوزد اما مراد شاعر آن است که
 تا بسجده دشمن کام شده ایم که دل دشمن هم برای می سوزد و این معنی نزد عقل ممکن است
 بحسب عادت مستبعد اما غلو آن است که ادعای مذکور از روی عقل و عادت متنع باشد
 چنانچه درین بیت ابو طیب شعر و اخفت اهل الشرک حتی انه لانتخا فاک النطف التي
 کم تخلق یعنی ترسانده تو اهل شرک را بسجده که از تو می ترسند نطفه های غیر مخلوقه آنها و غلوبه
 سبب چند چیز مقبول طبایع بلغا میشود یکی آنکه لفظی را ذکر کنند که آن را مقرون بصحت گردانند
 چنانچه درین رباعی کمال اسمعیل رباعی

نقاش رخت ز طعنها آسوده است که صنعت حسن آنچه توان نبوده است

ستر پاپیت چنانکه باید بوده است گویا که گشت بآرزو فرموده است

و عقل و عادت محال است که خلقت کسی بحسب آرزوی دیگر باشد اما لفظ گویا که در مصرع
 چهارم واقع شده این ادعا را مقرون بصحت گردانیده و بفهم دیگر آنکه غلو متضمن نوعی از بیجا
 نازک و لطیف باشد و شعر عجم این را بسیار پسندیده اند چنانچه درین ابیات از تنی نظم

شعرا و بکلام خویش الخ یعنی چنانچه با حال و پریشانی که دشمن که هیچگاه موافق من نباشد و شود ما موافق مقصد خود نیستی

تجاه دیده رحم کرد و بعضی هم گویند که هیچگاه به ما و بکلام مقول از تنی در این شعر

گر عکس تیغ تو بهواروشنی دهد ارواح کشتنگان شود اندر هوا افکار
 و در بلندی حصار گوید و لوله ز آسیب چنین فلک اندر فرار او برکنگره خمیده رود و در سپان +
 ابو الفرج رونی بیت خیال تیغ وی اندر میان پشت پدر - عدوے دولت و دین ایمان
 میان زند بدو نیم + مختاری غزنوی در تعریف اسپ گوید بیت سبک یکی که نگر و ز نیم او بیدار
 اگرش بهفتد بر پشت چشم خفته گذار + اسدی طوسی بیت بابل شمشیرش بجا و زمین + کند
 غرق کشتی بدر پائے چین + دیگر آنکه غلو بطور بزل باشد چنانچه درین ابیات کلیم که در مذمت
 اسپ گفته نظم خدا یگانا پس که داد بری + ز ناتوانی هرگز زفته رو به نیم + بر کون نشست
 چو سر از سکن دری بر داشت + بچوب دنگ تو گوئی نشسته است کلیم +

مذهب کلامی عبارت از آنست که شعر شتمبلر دلیل و برهان باشد بر طریق اهل
 کلام که سخن شان مبرهن و مدلل می باشد و اگر شتمبلر تمثیل یعنی قیاس نقما باشد آن را مذهب
 فقیهی نامند اما مثال مذهب کلامی کقوله تعالی لو کان فیها الهة الا الله ففسدتا یعنی اگر در
 آسمان و زمین خدایان متعدد میبودند هر آینه فاسد میشد این هر دو چون فساد سموات ارض
 که لازم تعداد آنکه است باطل باشد لزوم آن نیز باطل بود و شکل دلیل چنین است که اگر چند
 خدای بودند آسمان و زمین فاسد می شدند و لیکن آسمان و زمین فاسد نشده نتیجه دهد که خدا
 یکی است و چنانچه درین بیت النوری بیت از تو نگریز که تو در قالب عالم جانی و یقین است
 که جان ناگزیر آمد + و صورت دلیل در اینجا اینست که تو در قالب عالم جانی و قالب را از جان
 گر نیز نیست نتیجه دهد که عالم را از تو گر نیز نیست و لکن منافع رسان و در زمین ویرانند پس است

۱۱. قوله سمند الخ بر وزن کند رنگی باشد و اسپ را بر روی مائل و معنی تیر پیکان دارد و نام قریه است از قرایه سمرقند ۱۲

۱۳. خاور بفتح و او بمعنی مشرق و معنی مغرب نیز آید ۱۴

۱۵. دیکم چو بے باشد بهیئت سهو گردن اسپ که بدان خلوق را بکوبند تا ریخ از پوست بر آید ۱۶

۱۷. قوله مذهب کلامی عبارت از آنست که شعر شتمبلر دلیل باشد الخ تمثیل نماید است چه در شتم صنعت مذهب کلامی یا شتمبلر
 چنانچه خود مصنف عبارت شمر عربی در مثال آورده پس چنین باید گفت که مذهب کلامی عبارت از کلامیست که شتمبلر دلیل برهان
 باشد با لفظ شتمبلر یا دیگر جهان باید نوشت که مذهب کلامی عبارت از آنست که شعر شتمبلر الخ ۱۸

این یک آیت دلیل و دامت و مشکل دلیل و اینجا اینست که هر منفعت رسائی باقی و پائیدار
 میماند و تو منفعت رسائی نتیجه ده که باقی و پائیدار خواهی بود. اما مثال مذہب فقیہی بقول البلاغۃ
 من قصیدۃ یعقذ فیہا الی النعمان بن منذر و قد کان مدح آل جفثۃ بالشام فتکثر النعمان من
 ذالک شعر خلقت قلم اترک لنفسک رینہ و لیس دراء اشد لمر مطلب و لکن کنت قد بلغت
 عنی جانیۃ و لم یلک الواشی اعشی و اکذب و لکنی کنت امرئ لی جانب و من الارض فیہ
 مسترد و مذہب و ملوک و اخوان اذا ما ختم و احکم فی اموالهم و اقرب و کفحاک فی قوم
 اراک صطفیتم قلم ترسم فی محکم تک ادبوا و حاصل معنی ابیات آنست که مرا بر مدح آل
 جفثۃ ملامت کن که احسان بر من ندارند چنانچه قومی را که مدح تو می کنند و تو بر آنها احسان
 مینمائی سزاوار ملامت نمی شماری پس چنانچه مدح اینهارا در حساب گناه نیست مدح من هم
 محسن خود را در شمار گناه نیست و این کلام بر صورت تمثیل است که فقہا آنرا قیاس مینامند
 و آن قیاس کردن جزئی است بر جزئی دیگر مثل آنکه گویند هر چه مانع است مظهر باشد و سر که
 مانع است پس سر که مظهر باشد و ازین قبیل است این رباعی ابو الفرج ردی رباعی
 گفتیم که زخرد می دل من نیست پدید اندوه بزرگ تو در و چون گنجید
 گفتا که ز دل بدیده باید نگرید خرد است بد و بزرگما بتوان دید
 دل را بدیده قیاس نموده بهمان طریق که مذکور شد.

حسن تعلیل و این صنعت چنان است که برای وصفی علتی مناسب آن ادعا
 نمایند که در حقیقت علت آن نباشد و وصف مذکور از و حال بیرون خواهد بود یا ثابت
 فی نفسہ یا غیر ثابت اگر ثابت است مقصود از بیان علت و اینجا اثبات علت برای آن
 وصف خواهد بود و بس و اگر غیر ثابت است مقصود از بیان علت اثبات آن وصف خواهد
 بود و اما وصف ثابت که مقصود ادعائے علت برای او باشد فقط برو گونه است یکی آنکه
 وصف مذکور را در عرت و عادت علتی باشد غیر علتی که شاعر ادعا نماید دوم آنکه علت واقعی

۱۱ الواشی در و غلو سخن چین ۱۲ اعنی شب کو نام شاعر ۱۳ صطاع کوفی کردن برگردن

۱۴ اردانودن و شناسانیدن ۱۵

اظهار نباشد و اما وصف غیر ثابت که مقصود از بیان علت اثبات آن وصف باشد نیز بود
 گوناگون است یکے آنکه وجود آن وصف ممکن باشد دوم از منتهات بود مثال قسم اول چنانچه درین
 بیت خاقانی بیت نایبم تو ریخت خون عشاق زلف تو گرفت رنگ ماتم و سیاه زلف
 صفتی است ثابت و علت آن در ظاهر معلوم نیست و شاعر آن را چنین محل کرده که سبب
 کشتن عشاق سیاه پوشیده و از لطائف این قسم آنست که بواسطه تشبیه و استعاره حاصل
 آید چنانچه درین دوبیت امیر مغزی نظم

آن زلف مشکبار بران روی چون نگار
 شب در بهار میل کند سوی کوتهی

کوتهی زلف صفتی است ثابت و علت آن در ظاهر معلوم نیست و شاعر اول زلف را
 بشب تشبیه داده و بعد از آن علت کوتاهی آن را ادعا نموده و درین بیت خاقانی بیت
 و آنش روزار غوان زخوی خونین نشست
 باد که آن دید ساخت مروجه دست چنار
 و زخوئے خون نشستن ارغوان استعاره سرخی رنگ اوست و این صفتی است ثابت
 در ارغوان و علت آن ظاهر نیست اما شاعر حرارت روز را علت آن ادعا نموده مثال
 قسم دوم چنانچه درین بیت و له در دواع شب بهمانا خون گریست و روئے خون
 آلودگان نبود صبح و علت سرخی روی صبح شفق است و شاعر چنین معلل نموده که در دواع
 شب گریه کرده است و چنانچه درین دوبیت امیر مغزی نظم

زان خمیرین دوزخ که داز تا قهت است
 کز بیم یافته است یکے چاه و زوقن

تا چوں دلم بدان چه سیمین را وقت
 دل بکیشم ز چاه بدان خمیرین رسن

تاقتن زلف صفتی است ثابت و علت آن تزئین و آرایش معشوق است و شاعر علت
 دیگر بر لے آن ادعا نموده مثال قسم سوم کفوله شمع را و استیحا حنت فینا اسواته و شمع
 خدا رک انسانی من الفرق یعنی اے سخن چین که بدی تو درختی عین نیکی شد از بیم تو
 مردم چشم من از غرق نجات یافت یعنی از بیم سخن چینی تو گریه نمی کنم و پوشیده نماند -

له لوله مثال قسم اول چنانچه درین بیت اخگر بهر آنکه که معصیت بر لے قسم اول بیان کرده شایان قسم دوم بود
 و امشد و مندر و بهر قسم دوم لایق قسم اول فتر بر ۱۲

که بدی سخن چین ممکن است که در حق بعضی نیکی شود اما چون متعارف نیست که بدی نیکی شود
 علت نیکی شدن بدی سخن چین را مصرع ثانی ادا نموده پس نیکی شدن بدی وصفی بر غیر ثابت
 و علت مذکور نیست آن شد و مثال قسم چهارم چنانچه درین بیت امیر خسرو بیت بخاؤ تو
 همه روز بامداد بود که آفتاب نیارود شدن بلند آنجا با مداد بودن همه روز صفتی است -
 غیر ثابت ممتنع و برائے اثبات و امکان آن بلند نشدن آفتاب را علتش قرار داده و درین
 بیت خاتانی بیت صبح گوئی زلف شب را عاشق است که کز دم عاشق نشان نبرد صبح
 عاشق شدن صبح صفتی است غیر ثابت و ممتنع دوم سرور علت عاشقی ادا نموده و اثبات
 آن کرده - تا کید المرح بما لیشبه الذم و این صفت بر دو نوع است اول آنکه
 از صفت ذمی که از چیز نفی کرده باشد صفت مدحی بر آید آن چیز استثنا کنند بقدر
 داخل بودن آن مدح و در آن دم چنانچه درین بیت نابغه شاعر و لاجیب فهم غیر آن بفهم
 بمن فلول من قراع الکتاب یعنی نیست عیبی درین جماعه غیر از نیکه دم شمشیرهای
 ایشان ریخته است از بیایه ضربت زدن در محاربه پوشیده نماید که شاعر صفت
 عیب را از ان جماعت نفی کرده و ریختن دم شمشیر در محاربه که صفت مدح است -
 از ان صفت منفی استثنا نموده و سامع را از استماع این استثنا توهم آن میرود که قائل
 بعد از مدح اراده ذم دارد و چون در مستثنی خوض نماید بداند که تاکید در مدح است زیرا که
 ریختن دم شمشیر از کثرت ضرب دالت بر کمال شجاعت و دلیری مینماید و قریب باین است
 این بیت مختاری بیت گرش شما ل چون بحر شعر موزون است چه است بحر کفش را
 عطاء ناموزون بگوید از شما ل ممدوح ناموزونیت را نفی کرده و ناموزون عطاء را
 از ان استثنا نموده اگر چه ادوات نفی و استثنا مذکور نموده اما از سوق کلام بر متاعل ظاهر
 است نوع دوم آنکه صفت مدحی را بر آید چیز ثابت کنند و از عقب آن صفت مدحی
 دیگر ادوات استثنا مذکور سازند کقول صلی الله علیه و آله انا فصح العرب بیدانی من قریش
 و فصحا عجم بطف دیگر برین نوع افزوده اند و ان این است که صفت دوم که پس از
 ادوات استثنا یا اسرار مذکور شود باید که در مدح کامل تر از صفت اول باشد چنانچه درین

بیت خافانی بیت را بیت شده و دوش یک عقاب جمله پرده پرچم شده غراب گون یک
 بهمان معرکه و در نوع دیگر از لطائف شعر آئے عجم آن است که صفت دوم تقسیمی واقع شود
 که اسلوبش در ظاهر اسلوب زم بود و چون دارسند مفید کمال مدح باشد چنانچه درین بیت
 سلمان ساجی بیت هر آنکه نام تو بر دل نوشت گشت عزیزم مگر دم که ز دوست تو می کشد
 خواری و چنانچه درین بیت سعدی بیت میتوانی که نیائی زور سعدی باز یک بیرون
 شدن از خاطر توانی و لفظ بیرون شدن توانی در ظاهر ولالت بر عجز دارد اما مقصود
 ازان کمال دلچسپی و مرغوبی معشوق است.

تاکید الزم بمالیه الممدوح - و این نیز بر دو نوع است بهمان طریق کرده
 تاکید الممدوح شرح داده شد اول آنکه صفت مدحی را از چیزی نفی کنند و صفت فنی ازان
 مدح منفی بر آئے او است ثنا نمایند کقولک فلان لاخیر فیہ الا انه یسئلی الی من احسن الیه یعنی
 خیر در فلانی نیست مگر آنکه بدی نمی کند با کسی که نیکی با او کرده باشد - دوم آنکه برای چیزی
 صفت ذمی ثابت کنند و عقب آن صفت ذم دیگر بآیات است ثنا مذکور سازند کقولک فلان
 فاسق الا انه جاهل و استدرک درین هر دو صفت قائم مقام است ثنا است کقولک هو جاهل
 لکنه فاسق و شعر آئے عجم درین صنعت تصرّف کرده اند بغایت لطیف و آن این است که

۱۱- قوله هر آن که نام تو از لفظ ظاهر این مثال و مثال آئینده از نوع اول معلوم میشود مگر بعد تحقق نظر فرق بین ظاهر بگیرد و چه در نوع
 اول صفت اول ذمی بودن و نفی آن شرط است درین جمله چیزی از آنها نیست بلکه صفت اول مدحی و مثبت است ۱۲

۱۳- قوله استدرک درین هر دو صفت الخ یعنی درین هر دو صفت سجا است ثنا و استدرک جائز است بهیو اند که سجا الاحرف لیکن مستعمل شود
 اگر چه الهم در مقام معنی لیکن است و فرق در بیان است ثنا استدرک این است که در استدرک توهم ناشی از کلام سابق بحرف استدرک
 دفع کرده میشود و در است ثنا مستثنی را از حکم مستثنی است بحرف است ثنا خارج می نمایند و این بر دو نوع است متصل و منقطع در
 متصل مستثنی مستثنی منه از یک جنس می باشد و در متصل عکس این این نوع آخر در حقیقت استدرک است کما لا یخفی علی من له
 عقل سلیم و در ک مستقیم نه با ناظر لیکن سوق کلام بلصنف مافی الواقع در نوع اول استدرک نیست بلکه چون تسلیم است ثنا معنی در
 سخا باشد چه تا وقتی که بدی کردن با محسن با افضا داخل خیر کرده اند حرف است ثنا از راجع نخواهند کرد - ظهور مقصود در پرده
 خفا خواهد ماند و همین است است ثنا متصل نه با هو الحق الصریح و العدد ل عنه صریح ۱۲

اول صفت مدحی برای چیزی ثابت کنند بعد از آن چیزی دیگر بآن صفت ضم کنند بطریقے که
آن مدح عین ذم گردد و چنانچه درین بیت فخری بیت
همیشه خصم تو در سایه بهائے بود که بسکه بر سرش از بهر استخوان آید
و درین بیت کلیم بیت

طاعت با هم بسوئے آسمانها می رود روز محشر چون بعضیان هم ترازوی نشود
استتباع و این صنعت چنان است که ممدوح را بخوی ستانند که از یک
مدح دیگر حاصل آید چنانچه درین بیت ابو طیب شعر نهبت من الاعمار بالوجوبه
لننت الدنيا بانك خالد یعنی تو آن قدر عمر اعدا را غارت کردی که اگر فرام آری و هادی
آن شوی دنیا بدوام بقائے تو تنهیت داده شود و پوشیده نماید که مقادیر این بیت
مدح ممدوح است بشجاعت چه غارت گرا عمارتی باشد مگر مقابل و شجاع و مدح دیگر
آنست که دنیا خلوه و ممدوح را دوست میدارد بسبب آنکه ذات او موجب نظام و صلاح
دنیا است و لفظ تنهیت مفید این معنی است و چنانچه درین بیت النوری بیت
ای زبیر و ان تا ابد ملک سلیمان یافته هر چه بسته جز نظیر از فضل زیدان یافته

و درین بیت مسعود سعد بیت بخت تو چون نام با سعادت روز تو چو روز منوره
اول مدح و این جهان است که در کلام سوق مدح را متضمن بدعا باشد یعنی
از یک کلام دو معنی حاصل آید تصریح بمعنی دوم نکرده باشند و فرق را استتباع ادراج
آنست که استتباع مختص مدح است و او مدح اعم از آن و فرق در ایهام و ادراج
آنست که در اینجا لفظ می آید که دو معنی یا بیشتر داشته باشد و اینجا مجموع کلام مفید

۱۵ قول تنهیت داده شود الخ داده شود حکیده خامه ناسخین است و بد باید نوشت چه دنیا درین مثال
۱۶ قول در اینجا لفظ می آید که دو معنی داشته باشد الخ و در صورت صحت این مقال لازم می آید
که شعر سلمان ساجی از باب ایهام باشد چه صرف لفظ خواب و معنی پیدای کند نه مجموع کلام پس مناسب اینک
حقیقه شود که فرق در ایهام و ادراج آنست که در ایهام اراده معنی بعید مغیر می شود نزدیک و در ادراج هر
دو خدند و تلف کر ۱۷

ہر دو معنی می شود چنانچہ درین بیت ابوطیب شعر اقلب فیہ اجفای کافی ہا اعد بہا
 علی الدہر الذل و با معنی می گردانم و ران شب شرہ ہائے چشم خورد را گو یا کہ باین گرواندن شرہ
 می شمارم بر دہر گناہان اورا مقصود ازین بیت و رازی شب است و وضمن و رازی
 شب شکایت دہر و کثرت ذل و اب و رانیز مندرج ساختہ و چنانچہ درین بیت سلمان
 ساجی بیت پیش ازین گرفتہ انگشتی در گوشہ چشم خوابان در زبانش فتنہ را بنید خواب
 چشم خوابان فتنہ را خوابیدہ یا بدیاد و رویا فتنہ را بنید ہر دو معنی برنی آید و چنانچہ درین بیت
 مولوی جامی بیت خواہم از دل بر کشم پیکان تو بہ یک از دل بر خنم مرا پیکان از
 دل بر خنم آید یا دل بر خنم خواہد کہ پیکان را بر آرم ہر دو معنی حاصل می شود و درین بیت
 نظیری بیت مبادا عالمی را جان بر آید کہ از زلف خود نمیدہ بکشتائی جان عالمی
 کہ در گرہ زلف بستہ بر آید یا جان عالم از بدن بر آید ہر دو صحیح می شود و درین بیت امیر
 خسرو بیت زبان آن پسر ترکی و من ترکی نمی دانم چہ خوش بودی یا گر بودی زبانش
 و مان من یعنی من ہم بزبان اورا می تلبسم ہر دو معنی درست است۔

توحیہ و این صفت محتمل الضدین نیز گویند تعریفش آنست کہ کلام احتمال و
 وجہ مختلف داشتہ باشد چنانچہ شاعر در حق اعوری کہ عمر و نام داشت گوید شعر خاط
 لی عمر و قبا بہ لیت عینیہ سوا یعنی عمر و برائے من قباے و دخت کاش ہر دو چشم او سادی
 می بود یعنی بینامی بود۔ یا کہ ہر دو احتمال صحیح است و چنانچہ درین بیت محامری بیت
 زہر محض است عیش شیرینم خون صرف است بادہ نابم
 زہر عیش است و خون بادہ یا عیش زہر است و بادہ خون است ہر دو احتمال دارد
 و نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد و این صنعت وادہ۔

المدل النکیر او بہ الحجد و این صنعت چنان است کہ کلام بطور ہزل باشد
 اما مراد از آن ہزل جد بود نہ ہزل چنانچہ درین رباعی لا اعلم رباعی

یعنی تو را پیش ازین گرفتہ انگشتی در گوشہ چشم خوابان ازین اگر چشم خوابان فتنہ
 انگشتی ای ممکن بود کہ در زمان ممدوح من فتنہ را در خواب بنید و لفظ خواب بنید ادا می دارد ۱۲

از آخر کار عالم اندیشه کنید اے شور کنان ز ماتم اندیشه کنید
 با تجمہ دنیا مکنید آمیزش از آتش جہنم اندیشه کنید
 و درین دو بیت سنائی بیت

نیست کدبانوے دکان را زن بدخو طلاق داد ترا
 زن که دارد بسوی حلال رانے حمد حمدان کند ز حمد خدائے

اگر چه این بیت با بطریق ہزل واقع شدہ اما مفاد آن ہم حکمت است۔

تجاہل عارف۔ سکالی این صنعت را شوق العلوم ساق غیرہ نام نہادہ و گفتہ
 چون این صنعت در کلام ربانی وارد شدہ تسمیہ این را بہ لفظ تجاہل خوب نمیدانم و تعریف
 این صنعت از نامی کہ سکالی وضع کردہ ظاہر است و غرض از تجاہل عارف فائدہ و نکتہ
 می باشد چنانچہ در ضمن امثلہ معلوم کردہ یکے از شاعران عرب در مرثیہ برادر خود گفتہ شعر
 ایاشجر الخا بور مالک سورنفاہ کاکانک لم تجزع علی ابن طریف یعنی اے درخت خا بور ترا
 چه شدہ است کہ برگ آوردہ گویا تو در ماتم ابن طریف جزع نمودی۔ و مقصود ازین تجاہل
 بیان شدت جزع و ماتم اوست۔ و چنانچہ درین بیت تجربی شعر الملح برق سری ام
 ضویر مصباح ام ایستامتها بالمنظر الضامی یعنی ایالمعہ برق است کہ بہ ایت کردہ
 یا فروغ چراغ است یا بستم معشوقہ است از منظر روشن و فائدہ تجاہل در اینجا مبالغہ در
 مدح بستم معشوقہ است شعر باشد یا ظکیات القلع قلن لنا الیلانے منکن ام یسلی
 من البشر یعنی قسم سیدم شمارا بخدا ای آہوان صحر اکہ من بگوئید یا یسلی از جنس شما
 است یا از جنس بشر است و مقصود ازین تجاہل کمال ولہ وحیرت است و عشق بوبر و

ازین قبیل است این بیت شاپور حبیب

نمیدانم تو فوای بود یا گردون چنین دانم کہ دامنگیر گرد و خون من نامہ سرفانی را

مقصود ازین تجاہل مبالغہ در بیدار معشوق است و از خوش آنکہ شب کشی در روز آید برتر
 کہ آہ چه کس است و کہ کشتہ است این را۔ و اینجا تجاہل را نسبت بہ عشق دادہ۔

قول یا الموحیہ و این صنعت چنانست کہ نقطے را کہ در کلام نمیدانند واقع شدہ باشد

بر خلاف مراد نائل حمل کنند کقولہ شعرو قالوا قد صفت منا قلوبہ * فقد صدقوا دلکن عن
 وودادی یعنی می گویند باران که دلهامای صاف و شسته است بر تحقیق که راست
 گفتند لیکن از محبت من صاف است یعنی محبت مرا از دل خود دور کرده اند و چنانچه درین
 بیت از روی بیست و هشتی گوئی نه از دل می کنی * راست می گوئی از جان می کنم -

اطرا و داین صنعت را اطرا و نیز گویند و تعریفش چنان است که در کلام نام ممدوح
 و نام آبا می اورایه ترتیب ولادت ذکر کنند کقول علیہ السلام الکیم ابن الکیم ابن الکیم
 ابن الکیم * یوسف بن یعقوب بن اسحق بن ابراهیم * و گاهی از آبا می ممدوح به ممدوح
 آیند چنانچه درین ابیات حاجی محمد جان قدسی نظم

بهار گلشن دین محمد عزنی ضیاء چشم علی نور دیده زہرا
 بہار خرمی خاطر حسین و حسن سرور سینہ زین العباد شمع مجھے
 فروغ شمع شبستان باقر و صادق غریب خاک خراسان علی بن موسی

تعجب داین صنعت چنان است کہ در کلام از چیزے تعجب اظهار نمایند برائے
 فائدہ و غرضی چنانچه درین بیت کمال اسمعیل بیت اسی عجب شمشیر خسرو از چہرہ رنگ
 شد * چہرہ سالہ زخون لعل می ساز و خورش * فائدہ تعجب در اینجا مبالغہ در غزیز شمشیر
 ممدوح است و درین بیت کلیم بیت سرور اسایہ کی پیش نباشد یارب * اینہم خاک
 نشین در پی آن بالا چیست * فائدہ تعجب در اینجا مبالغہ در کثرت خاک نشینان معشوق است
 و درین بیت خاقانی بیت عجب است این کہ آب و میگوئی * کاہ از ماہ نوشفق دیدار *
 مقصود از تعجب درین جا تزیین بہالہ و شراب است * و درین بیت میر صیدی بیت
 عجب دارم از طالع ساغر خود کہ در ساختن نیز گردیدہ باشد * حاصل تعجب در اینجا شکایت
 بی شربی است و درین دو بیت فقیر کہ در منقبت سرور او صبا علیہ السلام گفته نظم
 بندہ یا خدائے بچوئی * ماندہ ام محمود حقیقت کار * بندہ و این عجائب قدرت * بشرو این
 غرائب آثار * فائدہ تعجب در اینجا مبالغہ در مدح است -

اغراض و این صفت چنان است که قبل از تمام شدن کلام فظی را ذکر کنند که معنی مقصود بے اتمام شد و این را ششونیز نامند و ششونیز قسم می آید یکے آنکه کلام را از ترتیب بپندارد و دوم آنکه موجب حسن کلام شود سوم آنکه در حسن و قبح متوسط باشد اول را ششونیز چنانچه دوم را ششونیز سوم را متوسط و ششونیز در کلام بلغائی باشد اما مثال ششونیز درین بیت انوری بیت گزینم و آن پس از عمر بیت گوید ز بهر خنده و دیگریم و آن بهر روزیست گوید خون گرمی و لفظ پس از عمر بیت و بهر روزیست و در هر دو مصرع ششونیز است زیرا که معنی مقصود بے اتمام است و مقصود بیت آنست اگر میخندم معشوق میگوید که خون گرمی کن آنا ششونیز بخانده و دیگر می بخندد و آن این است که با وجود کمتر خندیدن و بیشتر گریستن من چنین میگوید و این میالغ و در میر جمی معشوق است و مثال متوسط چنانچه درین بیت بیت روئے ترا که یوسف مصری غلام اوست و آئینه بنده ایست که فولاد نام اوست و لفظ یوسف مصری غلام اوست ششونیز است اما مثال ششونیز چنانچه درین بیت بیت گرمی نرم ز خد مت معذورم زیرا که در چشم و صدراع سرم است و درین مصرع صنایع معنوی است اتمام پذیرفت *

چمن دوم در بیان صنایع که در الفاظ بکار میروند

و قبل از ترتیب و مع و مقصود گوئیم که ساکنان مسالک بااختیار واجب است که مراعات معنی را بر لفظ مقدم دارند و جهت رعایت صنایع لفظی معنی را تابع لفظ سازند اما از جمیع صنایع لفظی

سه فردا استعمال ششونیز اندرین بیت گرمی نرم ز خد معذورم جز است مصرع ثانی علت جزا در خد مت ششونیز است زیرا که اگر گرمی نرم متعلق کرده شود بجا ز خد مت بیابست و اگر معذورم متعلق گردد مصرع ثانی بجا و بیشتر در مثال ششونیز نیز این برود بیت باید دریا اول سه از سنگ صیقلی دیدم و غیر آزدگی و در دهجا لفظ صیقل ششونیز است چرا که مکرر معشوق است از صیقل این نگار بکار است این توجیه وقتی درست آید که در سنگ صیقل الفاظ توصیفی مقلوب تکلفه شود و دوم سه دیدم وقت شب تا غری خود را به زردست خوبرویان شاد و خرم و وقت شب ششونیز است زیرا که درین بیت برائے انتهای نازن عمر است نازن عمر شب روز به روز افلا

است جناس بین لفظین و این را تجنیس نیز خوانند و آن متشابه و لفظ است و لفظ و تغائر
و معنی و این صنعت بچند قسم می آید اول تجنیس تمام و آن چنان است که حروف هر دو لفظ
مذکور در نوع و عدد و هیئات و ترتیب متفق باشند پس اگر هر دو لفظ از یک نوع باشند مثل
آنکه هر دو اسم یا هر دو فعل یا هر دو حرف باشند آنرا تجنیس ممال گویند کقولہ عز و جل یوم
تقوم الساعة یقسم المجرمون بالبشوا غیر ساعه و چنانچه درین بیت خاقانی که در مدح دو کس
گفته بیت این بمین مر است جائے بمین و آن بسیار مر است حرز بسیار بمین اول
بمعنی دست راست و بمین دوم بمعنی قسم است و بسیار اول بمعنی دست چپ و دوم بمعنی تو نگری
است و درین بیت مسعود سعد بیت چون نائے بے نوائیم ازین نائے بے نوا به شادی
ند به یکس از نائے بی نوا به نائے اول بمعنی نغز دوم نام حصاری است که مسعود سعد مدتها
در آنجا محبوس بود و درین بیت عبدالواسع بیت از دست چنگ نوازت شدم تو نالان غم
ز زلف مشک نشانت شدم چو سوزان غم و اما اگر آن لفظ متجانس مذکور از دو نوع باشند
یعنی یک اسم و یک فعل بود و در بصورت این تجنیس را مستوفی گویند چنانچه درین بیت
البو تمام شعر مائت من کرم الزمان فانه بهیجی کدی بهیجی ابن عبداللہ به لفظ بهیجی اول فعل
مضارع و دوم اسم ممدوح است و درین بیت کمال اسماعیل بیت امید لذت عیش
از مدار چرخ مدار به که در دیار کرم نیست ز آدمی و یار به مقصود و درینجا لفظ مدار است که
اول اسم مکان است و دوم صیغه نمی و اگر یکی ازین دو لفظ متجانس مذکور مرکب و یکی مفرد بود
آن را جناس ترکیب و تجنیس مرکب نامند و درین صورت اگر در کتابت موافق باشند آنرا تجنیس
مرکب متشابه گویند و الا تجنیس مرکب مفروق خوانند مثال تجنیس مرکب متشابه چنانچه درین
بیت ابو الفتح بستی شعر از الم یکن ملک ذابته به فدعه فدلته ذابته به لفظ ذابته بمعنی
صاحب عطا مرکب است و بمعنی رونده مفرد چنانچه درین بیت اسدی بیت
بدر یا بسوزد و لی خیزد ران چو در بر سمند یک خیز ران

لکه یوم تقوم الساعة الخ و مذکور تمام خواهد شد قیامت قسم خواهند خورد و گناه کاران که مذکور نگارده ایم و دنیا غیر یک ساعت ۱۲
من آبن چیز که از کرم زبان فوت شدند از بهیجی بن عبداللہ رنده بهستند ۱۲ س قیام کنند ۱۲ س یک سبک بفتح اول و ضم دوم
مذکور از بهیجان و سراج و بهار عجم و فقیهین و درست نیست ۱۲

و مثال تجنیس مرکب مفروق چنانچہ درین بیت مولوی جامی بیت تو بهائی و نیست ظل بہا۔
 جز و زلف تو دام ظلمہا + و درین بیت اسدی بیت یکے دخترے داشت کرد لبری
 پری را بر رخ کرد از دلبری + و اگر تجنیس از یک کلمہ و جزوی از کلمہ و بگترکیب یافتہ حاصل
 آید از تجنیس مرفو نامند چنانچہ درین دو بیت حریری صاحب مقامات شعر و لائق عن
 تذکار و نیک و ایکہ + بد مع یضای ابول حال مصابہ + و مثل یحییٰ یک الحمام و وقوہ +
 و روعۃ ملقاہ و معظم صابہ + یعنی از دیادگناہ غافل مشو و گریہ کن بر گناہ با اشکی کہ مانند باران است
 و ز نزل و صورت مرگ پیش ہر و چشم خود بیا و واقع شدن او و خوف بر خود و اورا نصب العین خود بنا
 پوشیدہ خانکہ در بیت ثانی مریم معظم بانظ صابہ ترکیب یافتہ و بانظ مصابہ کہ عجز بیت اول واقع شدہ تجانس
 است اگر ہر دو لفظ متجانس و بیہیات حروف مختلف در نوع و وعدہ و ترتیب متفق باشند از تجنیس محوٹ نامند
 چنانچہ درین بیت فغانی بیت از کوسے تو چون با و بر آشفتم و رنتم + گروی زول و عجبان
 رنتم و رنتم + و درین بیت حکیم سنائی کہ در حقیقت سید اوصیاء علیہ السلام گفتہ بیت
 محرم او بود کعبۂ جان را + محرم او بود سر قرآن را + و اگر اختلاف در عدد و حروف باشند یعنی
 یکے از ان و دو لفظ بحر فے زیادہ ہو و و حرف زاید یا در اول کلمہ خواهد بود یا در وسط یا در آخر
 آنرا تجنیس ناقص و زائد نیز نامند اما مثال آنکہ در اول بود این بیت سلمان ساؤجی بیت
 باشکوہ کوہ حکمت ابر گریان بر جبال + با وجود وجود و سنت بر خندان بر سحاب + و مثال آنکہ
 و در وسط بود این بیت خاقانی بیت

صبح ز مشرق چو کرد برق نور آشکار
 خندہ ز و اندر ہوا پیژنق او برق دار

و درین بیت حکیم ازرقی بیت

۱۔ تو معظم صاحب الخ معظم بمعنی حوٹہ کلان کما یقال ہب الیسہ معظم النعمہا و معظم الکلماء
 صاحب بمعنی بارش و منہجی الارب است بمعنی بہرہ بخشی تحریر مع صاحب و صاحب ہزارہ و بارش
 و موت و واقع شدن او و خوف بر خود و اورا نصب العین خود سازد و ہوا
 ۲۔ مثال تجنیس محوٹ قال امیر المومنین لایکون الجاہل الا مفرطاً ازہج البلاغۃ مفرطاً لکون فانما مفرطاً بمعنی از حد
 و رگزدشتن و مفرط بضم میم و فتح فائدہ دہد از تقریظ بمعنی تقصیر است و اللہ اعلم

ز شهر فتنه بخیزد و چو طیره بپیشینی * به تنگ مشک بریزد و چو طره بفشانی * و مثال آنکه در آخر بود
 این بیت حکیم سنائی بهیبت خال ما و او بهر و نیار * زهر مرگ و زهر چشم زهر را - و درین بیت
 طالب آملی بهیبت کفر است در طریقت ماکینه و اشتن * آئین با است سینه چو آئینه اشتن
 و ازین نوع راجحینس مطرف نیز نامند و شعر این نوع را از اید بد و حرف نیز آورده اند و درین
 صورت آن زائده در آخر کلمه خواهد بود لا غیر چنانچه درین بیت خاتانی بهیبت قاهر کفار
 و باج ارتقا هره و نخواسته * و امخ انشر و گرد و از و امغان انگبخته * و درین بیت مغزی بهیبت
 اگر میانیم اندر صدف ندیدی * نگاه کن قلم او در آن خسته بمبین * و این نوع را راجحینس
 ندیل خوانند اما اگر آن دو لفظ متجانس در نوع حروف مختلف باشند پس اگر آن دو حرف
 مختلف را قرب مخرج با هم باشند از اجناس مضارع گویند و اگر بعد مخرج بود جناس لاحق
 نامند و این هر دو قسم نیز از سه حال بیرون نخواهد بود - زیرا که وقوع آن دو حرف مختلف یا
 در اول کلمه خواهد بود یا در وسط یا در آخر مثال هر سه قسم جناس مضارع بدین وجه است در
 اول نحو بینی و بین کنی لیل و لیس و طریق طامش و در وسط نحو قوله عز وجل و هم نهیون عنه دنیا و
 عنه و در آخر نحو قوله الخیر معقود بنو اصبی الخیل و در فارسی چنانچه درین بیت مولوی حاجی بهیبت
 جامی از ترنات بسته زبان * سخن از طربات میگوید * فقیر بهیبت ساعیت هر که نیست او ساهی
 است * و احمیت هر که نیست او داهی است * و لکه هر چه باشد در باز و در طریق مشتاقی *
 راه میزند و طرب راح میدهد ساقی * حکیم سنائی بهیبت

باطن تو حقیقت دل تست هر چه جز باطن تو باطل تست

له قول طیره الخ طیره و خبر و زن خیره و غلت و غلات و جل را گویند و معنی آذر دگی هم آمده است و عربی معنی دال به باشد و بفتح اول هم در
 عربی معنی قهر خشم باشد و از بنان خان آذر و شایع خاتانی معنی خجل و غمناک نوشته اند ۱۲ ۱۳ و معنی شکستن و چنانچه بهر سبب
 و امخ شکسته سراجان صفت ۱۲ ۱۳ قوله اگر میانیم اندر الخ و در میان لفظ میان و اندر تجزیه است یعنی یکی از اینها زائده و معنی بهیبت
 اینکه اگر در میان دریا صدف ندیده باشی قلم را که چون صدف دریا است باعتبار حروف در دست مبارک که چون دست و پا در سخاوت
 و لفظ کن اگر بدین بیت لفظ میان خبری معنی عجیب برگزینی میان شصت نمودی فافهم ۱۳ ۱۴ و موس تا یک شدن شب ۱۲ ۱۳
 طوس تا یک شدن ۱۲ ۱۳ نامی و در شدن ۱۲

و اما مثال هر قسم جناس لاحق فی الاول کقولہ تعالیٰ ویل کل ہمزہ لفظہ فی الوسطہ نحو قولہ
تعالیٰ وائے لُحْب الخیر تشدید وائے علی ذلک تشدید و فی الآخر نحو قولہ عزوجل تا ذابجاہم امّ من
الاسمن و در فارسی چنانچہ درین ابیات ابو الفرج روئی بہیت کار تو غر و باد و بار تو حق بہ عرش
تو مانج باد و فرش تو گاہ بہ خاقانی بہیت در روئے من ز غمرہ کما تا کشیدہ بہ برجان من
ز طرہ کمینہا کشادہ بہ شیخ نظامی بہیت دل من بہست زمین بازار بیزارہ بہ قسم خواہی بدادار
بدیدار بہ فقیر بہیت بزم دوزخ چو خصم آرایدہ دل کبایش شود شراب شرارہ اما اگر دو
لفظ متجانس در ترتیب حروف مختلف باشند آنرا تجنیس قلب نامند و این بر دو نوع می آید۔
قلب کل و قلب بعض۔ قلب کل آنست کہ حروف کلمہ بہ ترتیب مقلوب
گرد و کقولہ صائمہ فتح لا اولیا رحتف لا عدا و چنانچہ درین بیت فقیر بہیت مرد حق را دم زرد
نبردہ رام اورا نمی گزاین مارہ و قلب بعض آنست کہ حروف کلمہ نامرتب مقلوب شود کقولہ
اللہم استر عورائنا و آمن روحاننا و چنانچہ درین دو بیت حکیم سنائی کہ در منقبت شہاد اولیا
گفته نظم ہمہ سادات ہیں از و محروم بہ ہمہ نامحرمان از و محروم بہر کہ از صبر بدو بردہ بہ
خلق را خصم خویش ناکردہ بہ و جامع تجنیس زائد و قلب است این بیت خاقانی بہیت
اوراست طریق بُت شکستن بہ از آرزو آرزو گستن بہ و اگر یکے از دو لفظ تجنیس
قلب در اول بیت و یکے در آخر بیت واقع شود آنرا مقلوب محجج خوانند کقولہ شعر
لاح انوار الندر سے بہ من کفہ فی کل حال بہ و چنانچہ درین بیت فقیر بہیت رام شد
دل بان بہت طرار بہ لبش فسونگر است و ز نقش مار بہ و نوعی از تجنیس قلب آنست کہ
چون حروف تمام بیت را بہ ترتیب قلب کنند ہمان بیت حاصل شود و این را مقلوب

لہ از ہمز عیب کردن بچشم اشارت کردن ۱۲ لہ قولہ کار تو غر و باد الخ غر و جنگ زمینیں با کفار بکر دگی رسول ایام وقت
عرش صلف و نخوت باج حکیم عربی بر وزن تاج معنی ماہ فرش معروف گاہ بکاف فارسی تخت بادشاہان و کسی محمد بن صبح صادق
ستارہ جدی کہ نزدیک بقطب شمالی است و وقت انہما یعنی اسی صمدی کار تو بہاد و کار تو حق تعالی و تحت قوماہ و فرش تو
تہ جدی با و قصود این بیت دعائے ملاوی شان محمد است ۱۲ لہ قسم خواہی الخ یعنی دلم از دنیا بیزار است
اگر قسم بخوایی بدادار و بدیدار قسم بخورم بدادار و دیدار بہائے تشبیہ است۔

مستوی نامند و این بر سه گونه است یک آنکه از قلب مصرع بیت مصرعه دیگرش حاصل آید -
بقوله شعر انا الاله . هلا انا را به بیت مذکور در تقارب مزاج است دوم آنکه از قلب
هر مصرع همان مصرع بعینه حاصل شود چنانچه درین بیت امیر خسرو بیت شکر تبر از وی
وزارت برکش . شوهر و بلبل بلب هر هوش . سوم آنکه از قلب تمام بیت حاصل آید
بقوله شعر مودنه تدم کل هول . و کل مودنه تدم . و در کلام ربانی نیز واقع شده -
و ربک فکبر و کل فی فلک . و گویند شخصی یک از اخلاص گفت که کلامی یافته ام که مقلوب
مستوی است و آن این است که مراوی دارم آن فاضل فی البدیعه گفت بر آید یارب و
این نیز مقلوب مستوی است و در متجانش از هر نوع تجنیس که باشد چون پهلوی هم بیارند
آز تجنیس مکرر و مزدوج و مردود نامند بقوله تعالی جتک من شامسبائو قلهم من
طلب شیئا و جد و جد من ترع با گونج و گونج چنانچه درین بیت سنائی بیت در رکوع و
سجود چو داو کرده در قیام و قعود و او کرده حکیم اسدی بیت همی بود باد لب و جام جم .
که روزی نه شد از دلش کام کم . خاقانی بیت مرا کف کفن است الغیث ازین منزل
مرا مقر سقر است الا مان ازین منشا . و حکیم قطران ترکیب بندی گفته که تمام ابیاتش
مشطبه بن صنعت است و این بیت از انجاست بیت لاله سرخی یا نه قسم از نو هنگام بهاء
آبی از من یافته ز روی بمایه تیر تیر و تیر دوم معنی بهره است و چون دو لفظ در صورت
کتابت موافق باشد آن را تجنیس خط نامند بقوله سبحانه و بیهی و لیسقین و او امر صفت
نهویشقین و قوله علیکم بالابکار فانهم اشد حیاء و اقل جنائ و چنانچه درین ابیات سنائی
لفظ خلق او نیز این سر پرده در زخمها خورده و زخمها کرده چسبها چشمها ز دیدارش . سمعها شمعها ز
گفتارش . و ملحق تجنیس است اشتقاق و شبه اشتقاق انا اشتقاق آنست که دو لفظ از
یک و ده مشتق باشند و اصول حروف هر دو موافق هم باشد و در اصل معنی متفق بقوله سبحانه
فاتم و جهک للیدین القیم لفظ اقم و قم مشتق اند از قام یقوم و چنانچه درین بیت سنائی بیت
و احق شیر اینجهان همه راه جز فطاش نداد فاطمه راه لفظ فاطمه مشتق از فطام است و درین

لفظ فطام بریدگی کودک از شیر بعد از مدتی و بعضی شکستگی و مفارقت از هر چیز ۱۲

بیت خاقانی بیت چند گونی که در وصلش بشکبب من شکبیم دل و جان نشکبید و له مشتی
 خمیس ریزه که اهل سخن نیندند با من قران کنند و قریان من نیندند و شبه اشتقاق آن است
 که آن هر دو لفظ مشابه یک دیگر باشند - اما ماده هر یک جدا بود کقولہ تعالیٰ قال انی لعلمک من
 القالین ای من البغضین و لفظ قال از قول است و قالین از قاله یعنی بغض و چنانچه درین
 بیت خاقانی بیت خضر الهامی که چون سکندر به لشکر کشد و جهان کشاید و درین بیت
 عنصری بیت گریتری ز تافت و وزخ و از ره طاعت خدای متاب و و نوحی از
 تجنیس است که باشاره حاصل آید و از لفظ ظاهر نشود کقولہ شعر خلقت لجنه موسی باسمه و
 بهارون اذ ما قبلها یعنی ترا شنیده شد ریش موسی نام شخصی باسم او و بارون مقلوب که نوره باشد
 و از اسم موسی استراده است و این تجنیس نام است و بارون و نوره تجنیس قلب فافهم -

روالعجز علی الصدر - تعریف این صنعت برداشتن بعضی از مصطلحات

عروض موقوف است بیاید و آنست که در اصطلاح عروضیال جز و اول را از مصرع اول
 بیت صدر گویند و جز و آخرش را عروض نامند و جز و اول را از مصرع ثانی ابتدا و جز و
 آخرش را ضرب و عجز خوانند و اجزای وسط هر دو مصرع را متشکو گویند پس گوئیم که این صنعت
 بر چهار قسم می آید و قسمی متنوع بسه نوع میگردد و آن قسم اول آن است که در صدر بیت لفظی که
 مذکور شود در عجز نیز اعاده آن نمایند و این اعاده بسه نوع متصور است یکی آنکه همان لفظ
 که در صدر مذکور شده و عجز نیز بعینه مذکور گردد و دوم آنکه در عجز بطریق تجنیس ذکر نمایند سوم
 آنکه بطریق اشتقاق یا شبه اشتقاق و عجز مذکور سازند مثال نوع اول از قسم اول کقولہ
 شعر سترع الی ابن اکثم یطم و چه - و لیس الی ما داعی الذی بسترع یعنی در طباطبچه
 زدن بر روی پسر عم خود شتاب دارد و بسوئے سائل که خواهند عطا است شتاب ندارد
 و چنانچه درین بیت مسعود سعد بیت شیدا شده ام چرا بیهی نهی و زنجیر و وزلف بر من
 شیدا و مثال نوع دوم از قسم اول کقولہ شعر دعانی من ملائکما سفاهاً به فدای الشوق

لای جامع هر دو قسم اشتقاق است این بیت فی مدح الجواد است آن جواد که جواد این از جواد

تبی که ما دعائی و دعائی اول صیغه تنهیه امر حاضر است معنی اگر کانی و دعائی دوم مشتق از دعوت
 است و معنی بیت این است که بگذرید مرا ای دو طاعت گز از طاعت کردن ماکه از روی سفسه
 است که داعی شوق مرا از پیش شما دعوت کرده است و چنانچه درین بیت امیر خسرو بیت
 جان سپهر ساخته ام ناوک مرغکان ترا به تاهمه خلق بداند که من جان سپهرم و جان سپردم یعنی
 سپارنده جان است و درین بیت عنصری بیت یگانگی که زمانه شدستی ولیکن نه نشد
 هیچکس را زمانه یگانگی و یگانگی اول معنی و جمید و دوم معنی دوست است مثال نوع سوم از
 قسم اول چنانچه درین بیت بحری شهر ضرائب و ابد عثمائی السماح و غلسازی لک فیماضریا
 ضرائب معنی طبائع و خصائل است و ضربیب معنی مثل و مانند یعنی خصائل چند اختراع کرده
 و مروت و من دران خصائل مثل ترا نمی بینم و لفظ ضرائب و ضربیب که در صدر و مجزواتع شده
 شبه اشتقاق است و برایش در بحث ششمین گذشت و درین بیت فتائی بیت بکوشش
 گشت قدر هر یک و پیش یار از دوز من مسکین نه یون تر میشوم هر چند میکوشم و لفظ می کوشم
 مشتق از کوشش است اما قسم دوم از دالجر علی الصدر آنست که لفظی که در حشو مصرع
 اول واقع است و در بحر نیز مذکور سازند همان سه نوع که گفته شد یعنی بتکرار یا بتجنیس یا
 باشتقاق مثال نوع اول از قسم دوم کقولہ شعر اقول لصاحبی و العیش تهوی و بنا بین المنیفة
 و الضمائر تنوع من شمیم عرار خجده فبا بعد العشیة من عرار یعنی می گویم برفیق خود در حال
 که قافله ما فرو می آید بین بنیغه و ضحاک که دو موضع است از خجده فاده برار از بوسه عرار
 خجده که بعد از شام عراری بخوابد یعنی از اینجا رحیل خواهم بود و عرار با لکسر کلی است زردنگ
 و خوشبو که در حوالی خجده هم میرسد و مقصود تکرار لفظ عرار است و ازین قبیل است لفظ مسلم
 و درین بیت خاقانی بیت ما را که کند مسلم آسجا و خورشید نمی شود مسلم و لفظ انسانه
 درین بیت امیر خسرو بیت خسرو است و شب و انسانه یار و هر باره قدری که پس
 در سر انسانه رود و مثال نوع ثانی از قسم دوم کقولہ شعر و ادو البلال افسحت بلخا تها
 قائف البلال با حصار بلال و بلال اول جمع بلیل است و ثانی جمع بلبال معنی ترزن و
 آهوده و ثالث جمع بلبله باضم یعنی ابرق شراب از مصرای و چنانچه درین بیت لمولفه

یوسف ماست ببا از کتون جلوه فروش زاهد از گونه خلوت دل خود را باز به مثال
نوع ثالث از قسم دوم چنانچه درین بیت امراء القیس شجره از المثلث علم یخزن علیه مسانه
فلیس علی شیء سواه مخزان یعنی هرگاه مرد خازن و ضابط زبان خود بر خود نباشد بر چیزها
دیگر هم خازن و ضابط نخواهد بود و لفظ یخزن و مخزان از مشتقات است و درین بیت
فقیر بیت زبان بسته راوستی است و رکابه و مان نکته گیران را بر بند و لفظ بسته
و بند و از یک ماده مشتق است اما قسم سوم از رد العجز علی الصدر آن است که لفظی که در
عروض واقع شود و عجز نیز ذکر کنند همان سه نوع یعنی تنگیار یا تنجیس یا اشتقاق مثال
تنگر چنانچه درین بیت البیت الکوغب مغرماً فزالیت بالبیض
القواصب مغرماً یعنی کسی باشد که بسفید نارستان شتاق است و من همیشه قطع کنند
مشتاق یعنی بشمشیر مشتاقم و در فارسی این نوع خاصه مطلع اشعار معروف است و مثال تنجیس
این بیت حریری صاحب مقامات شجره منشوخت آیات المثانی و مفتون برنات المثانی
مثانی اول سوره فاتحه و مثانی ثانی یعنی تارهای مرا میراست جمع مثنی و رنات لغات است
و این بیت عبد الواسع حبلی بیت و در عاشقی و دلبری لے و لبر شیرین من رنجور چه فریادم
تو طرفه چه شیرین و مثال اشتقاق این بیت مختاری بیت هلاک فتنه و منوم مسلم

له قوله مثال اشتقاق الخ مصنف رحمه الله علیه این مثال در رد العجز علی العروض مع الاشتقاق آورده حال آنکه لفظ منوم و لایدام
خود واقع است و تنجیس بیت ارزنی من غم زهر جان الخ را در مثال رد العجز علی الایتمام مع الاشتقاق آورده و لفظ هموم و هم و حشوات
هم این مقام عظیمی طلب است تفصیلش در اینجا چند مورد است یکی آنکه لفظی تمامه رکن تمامه فتنه دوم آنکه لفظی تمامه جزو رکن
هموم آنکه جزو لفظی رکن تمامه باشد این از جزو و اول از بیت که در تکرار صدر واقع شده آیام را در آن است که لفظی تمامه رکن
اول تمامه باشد یا عام ازینکه لفظی تمامه رکن اول تمامه یا جزو رکن اول یا جزو لفظی رکن اول تمامه را در عروض ظاهرست که صورت
اول لازم البطالان است و در اکثر امثال رد العجز غلط خواهند شد کما لا یخفی پس ثانی مدین شد بر همین قیاس تقریر را بنده
عروض و عجز و حشو باید کرد اینهم ملحوظ باید داشت که در صد تنگیار لفظی تمامه جزو رکنی یا جزو لفظی رکنی تمامه را در عروض و امثال صدر
و غیره خواهند گفت و در بعضی موارد نیز تمامه را در رد العجز علی العروض مع الاشتقاق سه تا گنج
عنت در دل میراند مقیم است و بر ستمه مرگ فرات مقام است و مثال رد العجز علی الایتمام مع الاشتقاق سه
هر که مصنف بود و در الهذات و وصف تو نیست قدرت و صفات و مثال رد العجز علی الایتمام مع تنجیس است چه کنم باز
ام دور تو نیست و در ترس گر شود گیرم دست و لفظ مقیم مقام و وصف و صفات از مشتقات است و در لفظ
و در تنجیس و دست تنجیس را بنده ۱۲

دولت حی لاینام تو با و به لفظ مقوم و بنام از مشتقات است آنا قسم چهارم از رد الحز علی
 المصدر آنست که لفظی در ابتدا یعنی جزو اول مصرع ثانی واقع شود و عجز نیز بیا زنده بمان
 سر نوع که در اقسام صدر گذشت چنانچه درین بیت مسعود سعد **بیت** فلک بجز خوس
 سفله ترا به فرو کرد از من اسے بدانش فرو به و درین بیت ارزنی **بیت** من غم ز بهر جان
 غم ایشان ز بهر نان به آری هموم خلق بقدر غم نهنده و شعر **لے** عجم گاهے این صنعت
 را در هر مصرع **بیت** بکار می برند و اول و آخر مصرع را صدر و عجز اعتبار می نمایند
 چنانچه درین بیت ارزنی **بیت** دل از بهوات بزم اگر چه رنج دلی به سر از وفات نشیتم
 اگر چه در و سر دی به و درین بیت خاقانی **بیت** علی الله از بد و دران علی الله بهر از

نرم مالایزم - در اصل این صنعت تعلق بقافیہ دارد و آشنیان ست که قبل
 از حروف روی و یا آنچه که در معنی وی است از قوافل التزام حرفی معین نمایند و این که مقید
 بحرف قید یا ناسیس باشد بکار میرود و قوله سبحانه فاما لیتیم قلاتقهر و اما السائل فلاتسهر و اینجا
 التزام حرف ماقبل از را که بمنزله حرف روی است نموده و الا تقهر را با تسهر و امثال آن

لے قولہ الحمد للفتح فارخاره و راه جماعت و گوید از زمین و جوی خرو و تائیر و چیزے ۱۲ لے قولہ این صنعت تعلق
 بقافیہ اخیر این صنعت لاطلق خاص بقافیہ نیست چنانچه خود مصنف ترک حروف و غیره را لزوم مالایزم شمرده و این ترک را از
 تانیہ سببی نغے و در مثال هم لے تقهر و تسخر و از حروف تانیہ است مثید چه تیدر لکون از واجبات بان التزام تاسیس
 و خیل در قوافل این صنعت را دخل است ۱۲ لے قولہ و این در تانیہ که مقید الحروف قید تاسیس باشد الخ تفتید از لزوم
 مالایزم شمرده و عجیب است حالا که اختلاف قید جائز نیست کما قال صاحب میزان الوانی در عادات القید و اجتهاد توقع فی القافیہ
 علی الاصحاب و در چهار شریعت است و اختلاف قید هم از عجیب فاحشه است لیکن در کلام مشعر لے متاخرین با قفا
 گفتگو نیست چه قح این چیز باید مردود و بر باتفاق آزاد و بین نشین طلبه فن گردیدیم کلامه و ظاهراست که مصنف رحمه الله
 علیه از جرگه متاخرین است و در ساله قافیہ اعطا الله است که رعایت مکرر حروف قید در قافی خواه الفا فارسی باشد خواه
 عربی واجب است و اختلاف آن جائز نیست انتہی کلامه و محقق طوسی قید را داخل روف کرده میگوید روف در پاسی
 مر حرف که اتفاق افتد شاید خواه حرف نه خواه غیر آن واجب بود که در هم تصبیه یک حرف بود یعنی و ساکن حاصل اینکه ۳

هم بجز عجزین در عجز نیز بیا زنده بمان از لزوم مالایزم اگر چه است آن مقرر کرد که در خود و در قافی که در عجز نیز بیا زنده بمان در زبان حرف قید بقافی که در است و هم بود و اختلاف حرف قید را

نیز قافیہ متیوان کرد و چنانچه درین بیت او نهادیم **بیت** شد بر قح آن روی بچوم زلف
شب آسای سبحان قدیر **جعل** للیل لباساً شاعر و تمام این غزل الف و سین را قبل
الف روی التزام نموده و الا آسار با پیدا و آنها و امثال آن نیز قافیہ متیوان کرد و شرح این
قسم در علم قافیہ مذکور شود انشاء اللہ تعالیٰ و ازین قبیل است حذف حرفی را از حروف
تہجی در کلام لازم گرفتن چنانچه درین رباعی حذف الف لازم گرفته شده لمولفہ رباعی

خویشید سپهر سردی ختم رسل در مساک عقل رہبر خسرو و کل
در چشم خرد و صیبت رخس گلشن قدس جبرئیل بود در چمنش یک بلبل
و ازین باب است ذکر چنبری را در ہر بیت با ہر مصرع لازم گرفتن چنانچہ کمال اسمعیل
قصیدہ گفتہ و در مصرع آن لفظ مور التزام نموده و این دو بیت از انجاست نظم
ای کہ از ہر سر موی تو دلی اندر رواست یک سر موی ترا ہر دو ہمانیم ہماست
و ہمت یک سر موی است بہنگام سخن از موی شگافی تو دروے پیدا است

و کاتبی نیشاپوری قصیدہ دارد کہ در ہر مصرع آن لفظ شتر و حجرہ را لازم گرفته و این مطلع
آن قصیدہ است **بیت** مرا غم است شتر بار ہا بجزہ تن شتر دلی کنم غم کجا و حجرہ من +
و امیر خسرو را قصیدہ ایست کہ در ہر بیتش ذکر سپیش و فیل و گنگس و گنگات را لازم گرفتہ
این بیت از انجاست **بیت** سپلتن شاہی و را قبل بلندت و در نیست + اگر سپیش
گرد و پلنگ افکن گلس گنگ شکار + و خبیر بیگانی درین رباعی لفظ سایہ را در ہر مصرع
لازم گرفتہ رباعی

چون سایہ نہ نیمم نہ ہستم بے تو در سایہ خوشتن گستم بے تو
تا سایہ وصل برگرفتی ز سرم چون سایہ بجا کہ بر شستم بے تو
و حکیم خاقانی درین نہ بیت لازم گرفتہ کہ در مصرع ثانی ہر بیت چہا چیز مذکور سازد - نظم
جمع آندہ بہر خدمت پاس ادریس و مسیح و حضرت الباس

۱۵ و محقق زای باشد ۱۲ گنگ لفتح ہر دو لام و ہر دو کاف فارسی پندہ الیبت معروف و بصری
فلقی گویند ۱۳ این بیت گفتہ مولانا عبد الرحمن جامی رحمۃ اللہ است ۱۲

بسته کمران چو حلقه قد نغم	کینخسرد و سام و زال و رستم
مرسوم خورشش هزار دربان	چون حاتم و معن و سیف و نوحان
مستسقیه جرعه وقت تجلیل	چو چون و فرات و جسد و نیل
پالنگ گر بگاه او چرخ نمان	جو دی و حرا و قاف و شملان
روزی طلب آمده و نام	دلبود ملک و پیری و آدم
در صورت حسبی آمده پاک	ارواح و عقول و نفس و ادراک
از چشم و رضاش گشته مشهور	خسرو و سقرو و زبانی و حور
استاده بصلح و عدل با هم	آب و گل و نار و باد عالم

و ازین قبیل لزوم است منقوط و غیر منقوط در قطعا و خیفا منقوط آنست که جمیع الفاظ بیت یا فقره نه مشتمل بر حرف معجمه باشد چنانچه درین بیت بخشش فیض بدینی زین جشن بخشش غیظ نه بدینی زین جشن و غیر منقوط آنست که قیام کلام مشتمل بر حرف جمله باشد و اتم حرف قصیده مشتمل برین صنعت دارد و این بیت از ان است لمولفه فقیر به بیت

کحل مردم گرد راه و دلایل رهوار او مهر و مهره رام و یک بهوار و دار و مهره
ورق ط آنست که در هر کلمه یک حرف منقوط و یک غیر منقوط به ترتیب بیازند چنانچه درین بیت
 زلف سیاه تو جان من و زویدی ای و زو ندیدیم چو تو جان و زوی
خیفا آنست که در کلام یک کلمه تمام منقوط و یک کلمه تمام غیر منقوط به ترتیب بیازند چنانچه درین بیت
 علم بخش و هد بین دل راه روح جنبش و هد بین گل راه و لمحتی باین صنعت است
مقطع و موصل - اما مقطع آنست که حرف کلمات بیت در کتابت نه پیوند و موصل آنکه هیچ حرفی در کتابت جداگانه نوشته نشود و درین غزل بیت اول مقطع و بیت دوم موصل
 بدو حرف و بیت سوم سه حرف و بیت چهارم چهار حرف و بیت پنجم پنج حرف آمده مولوی

جامی غزل

نرخ زرد دارم ز دوری آن در	زده داغ و دردم در وین دل آذر
چو من کاست گوئی شب فرقت تو	مه نو که باشد بدین گونه لاغر

خطت خضر و جبر کجی تنگ تبت
بجنت مُنعم مقیم مُجبت
بلبها میجی بگفتن مصلحی

تنت سیم و عل ببت نگ شکر
بهشت محمد نصیب محقر
بطلعت صبیحی بگیسو منور

مسجع - قال السكاكي هو في النثر كالقافية في الشعر اما اقسام مسجع در نظم نیز می آید و مسجع بر سه قسم
 است مطرف و متوازی و موازنه - اما مسجع مطرف آنست که کلمه آخر از دو نقطه نشود و وزن
 مختلف و در روی متنق باشد کفوله عز وجل ما کم^ل لا ترجون^ل یلشد وقار او قد خلقکم اطوارا و در
 نظم فارسی چنانچه درین دو بیت سنائی نظم

شیریزدان چو بر کشادی چنگ | روی مامون شدی چو پشت پندگ

پیش تنغش بگاہ جنگ و نبرد
 ایچو مردم گیا نمودی مرد

آما سح متوازی آنست که کلمه آخر از دو فقره نثر هم در وزن و هم در روی متفق باشد کقوله سبحان
فیها ستر زمر فوئته و اکواب موضوعه و در نظم چنانچه درین بیت سنائی بیت خیبر از تیح او
خراب شده و سر آتش همه سراب شده و اگر جمیع الفاظ در دو فقره نثر بیاد و مصرع نظم بر
سبیل تقابل متحد الوزن و القوائی بیارند آنرا ترصیع گویند کقوله هو طبع الاسجاع بجواهر
نقطه و یقرع الاسماع بزواج و غظه و در نظم چنانچه درین بیت ابو الفرج بیت برزم و
بزم قضا کوشش و قدر بخشش و بعزم و حزم هوا جنبش و زمین آرام و در لفظ آخر هر دو مصرع
رعایت سجع فوت شده بجهت آنکه بیت مطلع نیست آما سح موازنه آن است که کلمه آخر از
دو فقره نثر در وزن متحد و در روی مختلف باشد کقوله تعالی و نمازق مصفوفه و زرابی شبر و تیه

۱۲ قولہ مالکم انہم چیت مرثمارا کہ اعتقاد و نسیب از ندبرائے خدا العظیم را حلالانکہ تحقیق پیدا کرد شمارا طور و بطور ۱۲

۲۵ قوطره مردم گیا الخ گیاههای باشد شبیه به آدمی در زمین چمن روید و آن سرزبر و گونسا می باشد چنانچه ریشه آن بمنزله موی سر است زرد ماله دست در گردن هم کرده و با یک نیک حکم ساخته و این را مردم گیاه و مردم گیاه و سنگ کن نیز گویند و چه تحمیر سنگ کن در بر بان مذکور است بوجه اول نوشته شد ۱۴

تولید فیما سر را آنچه و چینه است تنگهای بلند و کوزهای نهاده که تولد هر یک از حرم نفع و حاصل استوائی هر شیاری و اندیشه کردن در آنچه اعم از مردم و احراز نمودن فتنه و امکان از اغیار و زلزله و غیره

و این وزن نمی آید چه کلمه آخر وزنم واجب است که قافیه داشته باشد و نوعی از سجع موازنه
آنست که جمیع الفاظ و فقره شریاد و مصرع نظم بر سبیل تقابل و در وزن متحد و در روی مختلف
بیانند و این بمنزله ترصیع است در سجع متوازی کقولہ تعالی و آیتنا ہما لکتاب المستبین و
ہدینا ہما الصراط المستقیم و وزنم چنانچہ این بیت خاقانی بہشت رشک نظم من بخیر و حسان
ثابت را جگرہ دست نثر من زند سحیان و اثل را قفاہ و این دو بیت مختاری نظم
بسخی بہر طریق و کمالے بہر قیاس چرخے بہر سبیل و ہمانے بہر حساب
کوہ از سیاست تو بہر افتد بزلزلہ چرخ از ریاست تو در آید باضطراب
و صاحب تلخیص این را حائل نام کرده و سکاکی در مفتاح العلوم این نوع را نیز داخل

اوله قوله چه حکمه آخر نظم واجب است که قافیه الخ اگر از آخر بحر مراد است مسلم لیکن این تسلیم مانع آمدن سجع موازنه و نظم نیست چه در فرغ غیر مطلع و بهبت مثنوی ممکن است که عروض و ضرب یعنی بحر متفق الوزن و مختلف الروی باشند چنانچه درین بیت مسعود سعدی که بر اطراف لودی از اعمال و گاه بدرگاه بودی از اعیان و اعمال و اعیان متفق الوزن و مختلف الرویست و اگر از آخر آخره و مصرع مراد است مسلم زیرا که فردا قسم نظم است و دهر و مصرع قافیه ندارد و علاوه برین و تفکیک سجع موازنه و نظم خواهد آمد همانکه که اولوعی از سجع موازنه است نیز نظم خواهد آمد همانکه مصنف رحمه الله علیه اشکد مثال و نظم هم بیان نموده و الله اعلم ۱۲

۱۵ قول صاحب تخیص این را مثال نام کرده اند روزی شش گز روی در دو نیم نشسته درس این کتاب مستطاب می گفت چون باین مقام رسید شبیه کرد که در حقیقه شما که بر قول چند کلمه آخر و نظم آن نوشته این شعر مسعود سعدی
دار و نه تنها صبح موازنه شامل شدم که روح غالب مغفور حاضر آمد و گفت سه آتشی از روی گلهای بهار افروخته
شعله در جان مرغ صبح خوان انداخته اند و رطبه تفکر بر آدم و غنم که غرض تمثیل صرف ثبوت آمدن موازنه بود در نظم و آن از بیت مذکور حاصل میشود اگر چه صنعت مماثل هم دارد معلوم میشود که در خاطر شما محفوظ است
که موازنه بدون مماثل یا نه نمی شود و اگر چنین است سیرت عالم منتهی در مطایفه کردنی است که صرف موازنه دارد نه
مماثل که زیرا که افروخته انداخته متفق الوزن است - جمیع الفاظ هر دو مصرع اگر چه این هر دو فقط در ردی هم
اتفاق دارند حکیم این تذوق بوجه شلالت حریف صلی الله علیه و آله را در ردی هم یا نه ندانم می تواند و ظاهر است
که انشائی در ردی در قوافی معتبره معتبره است یا غیره نسبت فضل الصدوق به شیخ و الله و فضل الفیاض - و بقی کلمات معتبره

و این قصیده نیز تماش مسیح است -

ذو القایقیتین شعرے را گویند که ووقافیه داشتہ باشد چنانچہ دین بیت سنائی
بیت عقل و فرمان کشیدنی باشد عشق و ایمان چشیدنی باشد و له فی المنقبت
بیت نور علمش کشندہ کوثر و مارش کشندہ کافر و وگاہی ر قافیه آزند چنانچہ دین بیت
و له فیض او در صفای کینہ روح و فضل او در وفا سفینہ نور و وگاہی رویف را درین
ووقافیه آزند و این را ذوقاقیتین مع الحاجب نامند چنانچہ دین رباعی مخفی رباعی
ای شاه زمین بر آسمان دی تخت بست است عدو تا نوکمانداری سخت
حمه یک آری گر آن اری تخت بیری تو بدانش و جوان داری سخت
و شعرای عرب ذوقاقیتین شعرے را گویند کہ برہر بیت ازان ذوقافیه کہ بایستند معنی و
وزن بیت تمام باشد و این نوع در فارسی دیدہ نشدہ -

متداول عبارت از نظمی است کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شوند مثنوی سحر حلال
ابی شیرازی مشتمل برین صنعت است و بر بیتش ذوقاقیتین آورده و در قافیه دوم رعایت
تجنیس کرده و این بیت از اسما است مثنوی

اے شدہ در خانہ جان منزلت	خانہ جان یافتہ زان منزلت
اے شدہ مهر رخ تو زین چرخ	چرخ ازان آمدہ و رعین چرخ
شد دل و جان بندہ روی حسن	مظہر خلق خوش و خوبی حسن
در حق اندر دم قربان حسین	یافتہ از عالم تر بان حسین

بحر اول این ابیات سیرج مطوی موقوف است بر وزن مفتعلن مفتعلن فاعلان و بحر دوم

۱۵ قولہ سکینہ بفتح اول و کسر کاف یعنی آرام و آسایش و آسنگی ذمام و دختر حضرت امام حسین رضی اللہ تعالیٰ
عنه و دختر محب بغم اول و فتح کاف نام دختر نوشته ۱۲

۱۶ قولہ و دیگر اندر الخ یعنی حضرت امام حسین وقت قربان شدن حق را دیدن آن یکی از نسبت قریب یافتہ لفظ قربان بر صریح ثانی مرکب
است از قرب دان ۱۲ قولہ مطوی موقوف است الخ جای عروض و ضرب و بر وزن فاعلن یعنی از بحر سزج مطوی
مکسوف و از بحر بل محذوف می آید چنانچہ لفظ منزلت در بیت اول مثلث ۱۲

رمل مسدس مقصود بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان و این بیت سلمان ساوجی در سر
بحر خوانده می شود و موصول به و حرف است بیت لب تو حامی لولو خط تو مرکز لاله *
شب تو حامل کوکب تر تو با خط باله * بحر اول رمل ثمن مجنون بحر دوم هزج ثمن سالم بحر
سوم محبت ثمن مجنون قتال *

تلمیح و این صنعت چنان است که کلام شعر باشد بر واقع از وقایع مشهوره یا اشارتی
نماینده بر چیزی که در کتب متداوله مذکور یا نزد ارباب صنعتی از صناعات مشهور باشد چنانچه
درین بیت خاقانی به بیت هر که نظاره تو شود دست بریده میشود و یوسف عهدی و جهان نیم
بهائے روئے تو درین بیت اشارتی نموده بقصه دست بریدن نازان مصر از شاهانه جمال
یوسف علیه السلام و له آن زهر دم که توفه زوحدت طلب کنم * زال زرم که نام به خفا بر
بر آورم * اینجا اشعاری نموده بقصه پردردن سیرغ زال را و له چرخ از سرم که زاده
و با هر چاشنگه * دفع و بار اجام شه یا قوت که دار آمده * درین بیت اشعاری بمسئله طبی
نموده و آن این است که یا قوت بالخاصیت دفع و با است -

سباق الاعداد و این صنعت چنانست که چند چیز را بر یک سیاق در کلام ذکر کنند
چنانچه درین بیت ابوطیب بیت شعر انجیل واللیل واللبی او تعزنی * و الحرب والضرب
والقرطاس والقلم * و درین بیت نظامی بیت غم و شادی بکار و بیم امید * شب روز
آزین و ماه خورشید * و نزد مؤلف این بیتهاست تلمیح صنعت جمع است فافهم آما نزو
شعرا ی عجم سیاق اعداد عبارت از آنست که اعداد را بترتیب یا غیر ترتیب در کلام مذکور
سازند چنانچه درین بیت خاقانی بیت یک دوش از سه حرفش چار اصل و پنج شعبه *
شش روز هفت اختر و نه و هشت منظر * مراد از سه حرف لفظ جام است که در بیت
ما قبلش ذکر کرده و یک دوشدن بمعنی مضاعف شدن است و له دل و جهان سه بار
بهموده یک الی درین میان ندیده است *

له تولد جاول الخ من ثمن مجنون بر وزن فاعلاتن بهشت با هزج ثمن سالم بر وزن مفاعیلین بهشت بار هزج ثمن
مجنون بر وزن مفاعیلین فاعلاتن فاعلان نمودن دوبار ۱۲ اشاره پیشش بر زبیت که آفرینش عالم دران شده ۱۲

تمییزی الصفات و این صنعت چنانست که موصوفی را با صفات متوالیه ذکر کنند
 بقوله سبحانه هو الله الذي لا اله الا هو الملك القدوس السلام المؤمن المهيمن العزيز الجبار
 المتكبر و چنانچه درین بیت امیر مغربی که در تعریف اسپ گفته بیت پاک و ندان
 نیز رنگ آهسته گردن خرد گوش به سخت سم محکم تو اتم پهن پشت آگنده یال به
 توضیح و این صنعت چنانست که چون حروف او ائیل ابیات قصیده یا قطعه یا
 غیر آن فراهم آرند بیتی یا مصرعی یا فقره حاصل آید و از حروف اوسط و او آخر ابیات نیز
 عبارتی یا ابیاتی چند برمی آید مثل قصیده مشهور سلمان ساوجی و ابلی شیرازی که از هر دو
 سه بیتش بیتی مشتمل بر صنعتی از صنایع شعر حاصل میشود و ملحق باین صنعت است مشهور
 مدور و مربع و امثال آن و این از قبیل بازیچه طفلان است و باید دانست که شاعر را
 واجب است که چون متوجه بصنایع لفظی نشود رعایت معنی را مقدم بدارد و الا شعر
 آیه ششم صنعت لفظی باشد و درجه معنی در مخط شود مثل سگه یا خو که است که عفت
 بنو سرگردون و بستان باشد اللهم ارزنا الخواص فی المعانی و جنان عن الجمل و اهدنا الصراط
 المستقیم بحمد و آله الطیبین الطاهیرین معصومین -

الحقیقة الثالثة فی علم العروض

باید دانست که شعر عبارت است از کلام موزون مقفی که بقصد متکلم صدور یابد
 و بعضی قافیة را داخل شعر شمرده اند و گفته اند که رعایت قافیة در شعر برائے تحقق نفس
 شعر نیست بل از برای عارضی است مثل مطلع بودن شعر یا قصیده بودن آن
 و سکاکی در مفتاح این قول را راجحان داده و بعضی بر آنند که قصد متکلم نیز در شعر لازم
 نیست و این قول مردود است زیرا که هیچ متکلمی در عالم نیست که گاهی کلام موزون

۱۵ مومن مصدق رسله بخلق منجاة ۱۶ حلالین ایمان گردیدن و همین گردانیدن ۱۷

۱۸ بهمن گوید و نگهبان و همایان ۱۹

۲۰ برین یافته ایم بهمن که میزان شعور شد از مستحب و منتهی الایة کشف الخفا و باضم خطا است ۲۱

بی قصد و مشوره از قصد و نیا پس اگر قسده مشککه معتبر نباشد لازم آید که هر شکلی را شاعر خوانند
و این صحیح نیست و بدون این فن خلیل^{له} ابن احمد است که اوزان را از اشعار عرب متنوع
نموده مقرر در پانزده بحر ساخته و ادعای حصر درین اوزان نمودن دور از کار است چنانچه
سکفکی در مفتاح میگوید و الزیاده علیها تناوی باربع صوت نقل للبطیع المستقیم ان یزید
علیها ماشاء و لاحکم فی هذا الصنفه الاستقامه بطبع و ما مقدمات و مطالب این فن را
در پنج خیابان ذکر کنیم:

خیابان اول در بیان اوزان بحر و شرح اصول و ضوابط و دوائر آن بدانکه
اوزان اشعار عرب از روی استقرار و ضبط خلیل ابن احمد به پانزده بحر راجع میشود و
این بحر را در بعضی چند نظم و مضبوط ساخته و آن الفاظ را اصول افاعیل گویند و
ارکان نیز نامند و آن ده لفظ است و اوزان پنجاسی و هشتت سباعی است اما پنجاسی فعولن
فاعلن و سباعی مفاعیلن فاعلانن مستفععلن مفاعلتن متفاععلن مفعولات بضم التاء
بلا تنوین فاع لاتن مستفععلن این افاعیل از سه چیز ترکیب یافته سبب و قود و فاصله
و هر یک ازین سه پرده گونه است اما سبب کلمه دو حرفی است پس اگر آخرش ساکن است
سبب خفیف گویند و اگر هر دو متحرک اند سبب ثقیل نامند اما قود کلمه سه حرفی است
اگر وسطش ساکن آید آنرا قود مفروق و اگر آخرش ساکن باشد و تند مجموع نامند و فاصله اگر
سه حرف متحرک متوالی و چهارش ساکن است آنرا فاصله صغری گویند و اگر چهار متحرک
متوالی و پنجمش ساکن باشد فاصله کبری خوانند پس فعولن از تند مجموع مقدم بر سبب خفیف
ترکیب یافته و فاعلن عکس آن و مفاعیلن مرکب از تند مجموع مقدم بر دو سبب خفیف
و مستفععلن عکس اوست و فاعلانن مرکب است از تند مجموع میان دو سبب خفیف
و مفاعلتن مرکب است از تند مجموع مقدم بر فاصله صغری و متفاععلن عکس اوست
و مفعولات مرکب است از دو سبب خفیف مقدم بر قود مفروق و فاع لاتن عکس اوست
و مستفععلن مرکب است از قود مفروق میان دو سبب خفیف و بعضی بپایانند که فاصله

وجود ندارد و آنچه را فاصله صغری می نامند اجتماع سبب ثقیل و خفیف است و آنچه را فاصله کبری می خوانند اجتماع سبب ثقیل و دو مجموع است لکن واقفان صناعت آن کار این معنی نمی کنند و پس ازین بحث زحافات بر مفضلن خبیه معلوم خواهد شد اما اسامی بحور ازین قطعه ظاهر میشود و لمولفه قطعه

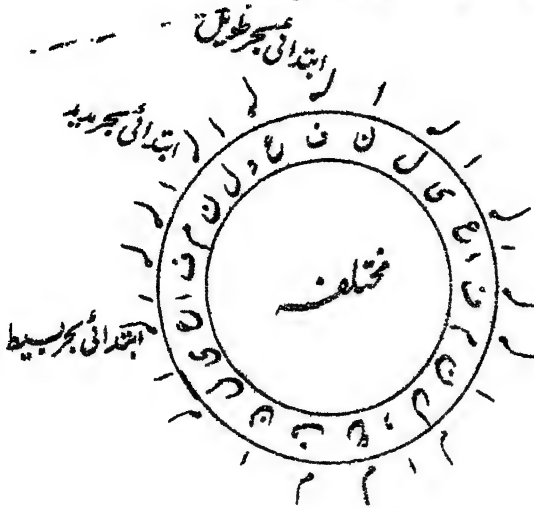
بحوری که شعر اندران منظم شد	بود شانزده موزون و سخن دان
طویل و مدید بسیط است کامل	و گرد و افرانگه ریل پس منج دان
جز بعد از آن منسرح با مضارع	سیرج و خفیف است محبت فرو خوا
پس از مقتضی چیست بحر تقارب	ازین قطعه ظاهر شود صورت آن
و اگر آنکه مشتق بود از تدارک	از عکس تقارب پدید آید آسان

بدانکه خلیل ابن احمد بنیای عروض را بر پانزده بحر گذاشته و بعد از ابوالحسن اخفش بحسب نشانزدهم که مسمی بمقدارک است پدید کرده و ازین بحور بعضی از یک رکن حاصل آمده و بعضی از دو رکن اما آنچه از یک رکن حاصل میشود هزج و رجز و ریل و کامل و وافر و متقارب و متدارک است و آنچه از دو رکن صورت می گیرد و طویل و مدید و بسیط و سیرج و خفیف و محبت و منسرح و مضارع و مقتضب است بدانکه بیت و رباعی و طویل و چهار فعلن مفاعیلن تمام می شود و در بحر مدید و چهار فاعلاتن فاعلن تمام می گردد و در بحر بسیط و چهار مستفعلن فاعلن تمام می پذیرد و در بحر سترج بدو مستفعلن مستفعلن مفعولات تمام می شود و در بحر خفیف هم بدو فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن تمام می گردد و در بحر هزج و در بحر محبت و در بحر سترج و در بحر مقتضب و در بحر مفعولات مستفعلن انما می پذیرد و این عکس منسرح است و هر یک ازین نه بحر مرکب از دو رکن است و در بحر وافر بهشت مفاعلتن تمام می گردد و در بحر کامل بهشت متفاعلن انما می پذیرد و در بحر هزج بهشت مفاعیلن تمام می شود و در بحر رجز بهشت مستفعلن تمام می گردد و در بحر ریل بهشت فاعلاتن انما می پذیرد و در بحر متقارب بهشت فعلن تمام می شود بعد از

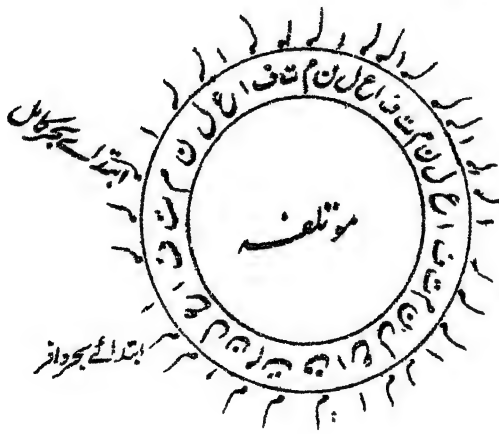
خلیل الرحمن انخش بجز متدارک را پیدا کرده و بیت درین بحر نیز بهشت فاعلن تمام می
 گردد و هر یک ازین هفت بحر مرکب از یک رکن است پوشیده ننماید که هر رکن از ارکان بحر
 را جزوی از بیت گویند و اتم اجزای بحر بهشت جزو است و چنین بیت را مثنی گویند و آنچه
 شش جزو دارد مسدس نامند و هر چه چهار جزو از مریح گویند و اشعار تازی مثلث و ثنائی
 و موحذ نیز آمده اما شعرای عجم غیر مثنی و مسدس را در استعمال نیاورده اند و بیت مثنی مسدس
 و مریح و حقیقه میشود و هر حصه را مصراع میگویند و جزو اول از مصراع اول را صدر خوانند
 و جزو آخرش را عروض نامند و جزو اول از مصراع ثانی را ابتدا و جزو آخرش را ضرب و
 عجز نامند و اجزای وسط هر دو مصراع را حشو گویند و حشو در مثنی و مسدس میباشد و مریح
 حشو ندارد و مثلث را بعضی بمنزله مصراع اول می شمارند و جزو اولش را صدر و جزو آخرش را
 عروض و وسطش را حشو نامند و بعضی بمنزله مصراع دوم می گیرند اولش را ابتدا و آخرش را عجز
 گویند و همچنین ثنائی را دو اقدبار کرده اند و ثنائی حشو ندارد و از جمله بحر سربل و خفیف مسدس
 الاصل است یعنی مثنی نمی آید و مسدسی که اصلش مثنی باشد آنرا عجز خوانند با اعتبار کم
 کردن جزئی از آن و هر بحر که در اکانش تغییر را نیاید آنرا سالم گویند و آنچه متغیر
 گردد آن را مزاحف چنانچه بجای خود مذکور شود باید دانست که بعضی از بحر منفک از بعضی
 دیگر میشود بسبب آنکه ارکان عشره مذکوره تقدیم و تاخیر اسباب و اوقات و فواصل بعضی از بعضی
 دیگر حاصل میشود مثلاً رکن مفاعیلین را که مرکب از دو مجموع مقدم بر دو سبب است چون
 هر دو سبب او را بر و تد مقدم سازی مستفعلن می شود و تد را میان دو سبب در آرمی فاعلان
 می گردد و همچنین متفاعلین را که مرکب است از فاصله صغری مقدم بر دو مجموع چون عکس
 کنی مفاعلتین ترکیب می یابد و فاعلین را که دو مجموع مقدم بر سبب حقیق است چون عکس ثنائی
 فاعلین می شود پس بحر طویل را که مرکب از فاعلین مفاعیلین است چون از سبب خفیف فاعلین
 آغاز ثنائی و تد مجموعش را به آخر اندازی لن مفاعی لن فاعلین بر وزن فاعلاتن فاعلین می آید
 و این بحر مدید است و اگر سبب خفیف اول مفاعیلین شروع کنی و ماقبلش را به آخر اندازی
 له قوله غیر مثنی مسدس را در استعمال الخ بقلت آورده اند چنانچه مثال مریح از اکثر بحر در حدائق العجم و غیره موجود است ۱۲

عیلم فاعلن مفابر وزن مستفعلن فاعلن می شود و این بحر بسیط است و همچنین بحر سرج و خفیف و
 منسرح و مجتث و مضارع از یک دیگر حاصل میشود و بشرط آنکه چهار بحر را هم مفسر اغناء
 نمائی و مثنی نیز که سرج و خفیف زیاده از مفسر نمی آید چنانچه در صدر مذکور شد پس
 اگر مستفعلن مستفعلن مفعولات که اصل بحر سرج است از مستفعلن دوم آغاز کنی و مستفعلن
 اول را با خبر در آری مستفعلن مفعولات مستفعلن می شود و این بحر منسرح مفسر است
 و اگر از سبب خفیف دوم مستفعلن ثانی شروع کنی و ما قبل را به آخر اندازی تفعلم مفعولات
 مس تفعلم مس بر وزن فاعلاتن مس تفعلم فاعلاتن می شود و این بحر خفیف است و اگر
 از وند مجموع مستفعلن ثانی بهمان طریق ابتدا کنی علم مفعولات مستفعلن مستفعلن بر وزن
 مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن می گردد و این بحر مضارع مفسر است و ازین جا ظاهر می
 شود که مس تفعلم در بحر خفیف و فاعلاتن در بحر مضارع غیر مس تفعلم و فاعلاتن متصل
 است زیرا که تفعلم و فاع در انفکاک این دو بحر مقابل و تدمم مفعولات می آید پس
 و تدمم مفعولات باشد لا غیر و ترکیب این و رای ترکیب مستفعلن و فاعلاتن متصل است و اگر بحر
 سرج را از مفعولات آغاز نمائی مفعولات مستفعلن مستفعلن می شود و این بحر مقتضب
 مفسر است و اگر سبب خفیف دوم مفعولات شروع کنی عولات مس تفعلم مس تفعلم
 مف بر وزن مس تفعلم فاعلاتن فاعلاتن می آید و این بحر مجتث مفسر است و
 درین جا نیز تفعلم و مس تفعلم و تدمم مفعولات و در بهمان دلیل که مذکور شد و خلیل ابن احمد
 برائے سهولت تفهیم انفکاک بحر از یک دیگر پنج دایره وضع نموده و برائے هر دایره نامی مناسب
 مقرر ساخت و بر دو هر دایره هم علامت متحرک و الف علامت ساکن است بدانکه بحر
 طویل و مدید و بسیط از یک دایره است و معنی از یک دایره بودن آنست که مثلاً فاعلن
 مفاعیلن را چهار بار بر خط دایره بنویسی پس اگر آن از فاعلن آغاز نمائی و بخوانی بحر طویل
 می شود و اگر از لن شروع نمائی و بخوانی لن مفاعلی لن فاعلن فاعلاتن فاعلن می شود
 و آن بحر مدید است و اگر از عیلم شروع کنی و بخوانی عیلم فاعلن فاعلن مفابر وزن مس تفعلم
 فاعلن می شود و آن بحر بسیط است و این دایره را خنطه گویند و وجه تسمیه آنست الف

ارکان است که بعضی خماسی و بعضی سیاهست

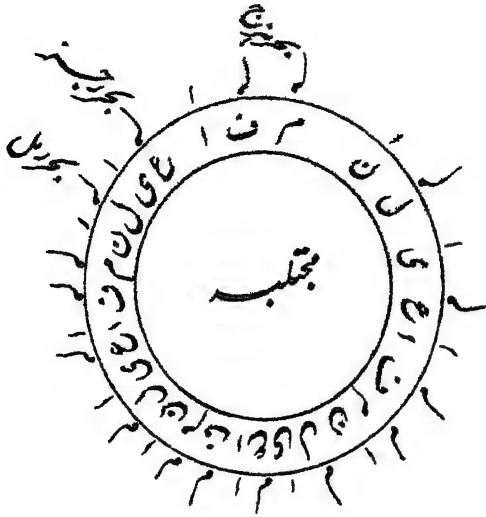

و بحر کامل دو افزانیک دایره است چه اگر متفاصلین را بر خط دایره مثلاً چهار بار بنویسی و از متفا آغانمائی بحر کامل است و اگر از علین شروع کنی و بگوئی علین متفا بر وزن متفا علین می شود و این بحر دافرسست دایره این دو بحر را متلفه نامند و وجه تسمیه اتفاق و انبلافا اکان است که هر دو سباعی است.

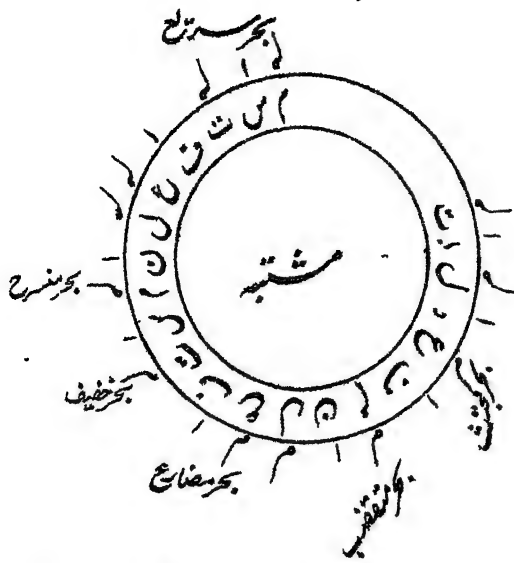

و بحر هزج و رجز و رمل از یک دایره است زیرا که اگر متفا علین را مثلاً چهار بار بر خط دایره بنویسی و از متفا آغانمائی بحر هزج میشود و اگر از علین شروع کنی و بگوئی علین متفا بر وزن متفا علین می شود و آن بحر رجز است و اگر از لن شروع کنی و بگوئی لن متفا بر وزن متفا لن می شود و آن بحر رجز است و اگر از لن شروع کنی و بگوئی لن متفا بر وزن متفا لن می شود و آن بحر رجز است.

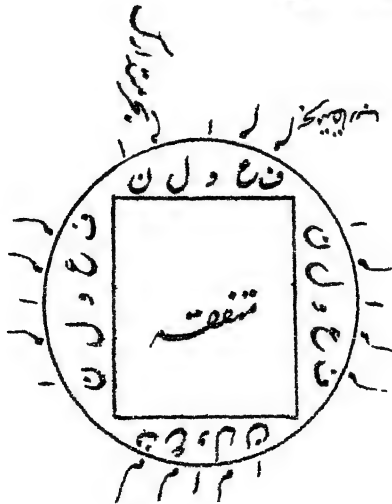
می شود و آن بحر مل است و دایره این هر سه بحر می مجتلبه است و وجه تشبیه جلب
ارکان از دایره اول است -

و بحر سیرج و منسرح و خفیف و مضارع و مجتث و مقتضب از یک دایره است چه اصل بحر
سیرج مستفعّل مستفعّل مفعولات آمده و اگر این را بر خط دایره بنویسی و از مستفعّلن دوم آغاز
کنی و بگوئی مستفعلن مفعولات مستفعّلن بحر منسرح مسدس میشود و اگر از تفعّلن شروع نمائی
و بگوئی تفعّلن مفعولات مستفعّلن مسدس بر وزن فاعلاتن مس تفعّلن فاعلاتن می شود و آن بحر
خفیف است و اگر علن شروع نمائی و بگوئی علن مفعولات مستفعّلن مستف بر وزن مفاعیلن
فاعلاتن مفاعیلن می شود و این بحر مضارع مسدس است و اگر از مفعولات آغاز نمائی
و بگوئی مفعولات مستفعّلن مستفعّلن بحر مقتضب مسدس می شود و اگر از عولات آغاز نمائی و
بگوئی عولات مستفعّلن مستفعّلن مفعولات بر وزن مس تفعّلن فاعلاتن فاعلاتن می آید و
آن بحر مجتث مسدس است باین قرار این شش بحر از یک دایره حاصل آید - اما شرط
آنست که مسدس الاجزا باشد و دایره این شش بحر اشتباه گویند و وجه تشبیه اشتباه
مس تفعّلن و فاعلاتن منفصل فاعلاتن مستفعّلن متصل است -

اما بحر متقارب تنها یک دایره دارد و آن را منفرد گویند و ابو الحسن اخفش ازین
دایره بحر متدارک را استخراج کرده باین طریق که چون چهار فاعل را مثلاً بر خط دایره بنویسی
و از فاعل آغاز کنی بحر متقارب است و اگر ازین شروع نمائی و بگوئی لن فاعل و زن فاعل
می شود و آن بحر متدارک است و این دایره را متفق نیز گویند و وجه تسمیه متفق نظر بر عدم
اختلاف است از حیثیت ارکان

خیابان دوم در بیان تغییراتی که در ارکان بحر واقع میشود

آن را در اصطلاح این فن زحاف خوانند و زحاف در اصطلاح و در افتادن چپست از اصل خود و هم زحاف گویند تیری را که در نشان و در افتد بیاید و آنست که در تغییرات ارکان بر قسم است اول آنکه متحرکی را ساکن گردانند و دوم آنکه بعضی از حروف رکن را کم کنند و سوم آنکه چیزی بر اصل حروف رکن بفرمایند و عدد مجموع تغییرات و زحافات که در ارکان عشره واقع میشود از روی استقرار سی و پنج میرسد و بعضی از زحافات است که در یک رکن مخصوص وقوع می یابد و بعضی در چند رکن می آید و ما در اینجا بیان کنیم که هر زحافی بکدام بحر تعلق دارد و بدانکه اضمماره عبارت است از ساکن کردن تمامی متفاعله و چون عروض بیان رکنی را که سبب زحاف غیر مانوس گردد نقل می کنند لفظی دیگر بهمان وزن که مانوس باشد بنا بر آن متفاعله مضمرا به مستفعلن منقول سازند و اضمماره مختص به بحر کامل است و محض عبارت است از ساکن نمودن لام متفاعله و نقل کردن آن بمفاعله و این اختصاص به بحر وافر و دروقف عبارت است از ساکن تانهای مفعولات و منقول نمودن بمفعولات و این زحاف در سه بحر وقوع می یابد سریع و منسرح و مقضب اما خن بین آنست که ساکن را از سبب خفیفی که در اول رکن آید ساقط کنند پس در فاعله فعل کبر عین و در فاعله لاتن متصل فعل لاتن میماند و در مستفعلن متصل و منفصل متفعله میماند و منقول بمفاعله می آید و در مفعولات معولات میماند و منقول بمفعولات شود و در فاعله لاتن متصل خن نمی آید بجهت آنکه خن حذف ساکن سببی است و اینجا و در مفعولات و در اول رکن است نه سبب خفیف پس خن در بحر جز و رمل و مدید و بسیط و متدارک و سریع و خفیف و محبت و منسرح و مقضب و واقع می شود و اما طعی آنست که ساکن چهارم را از دو سبب خفیف که در اول رکن واقع شود ساقط نمایند پس مستفعلن مستفعلن شود و منقول بمفعله گردد و مفعولات مفعولات گردد و منقول بمفاعله

۱۵ پوشیدن و لاغر کردن ۱۶ کامل و بار یک میان کردن ۱۷ بتن سر کامل و سخت پچیدن ۱۸ ایستادن که

وزر دیدن و رفتن آن تا که راه شود ۱۹ پچیدن جامه یا نام ۲۰

شود و این زحاف در بحر بسیط در جزو سترج و منسرح و مقنصب می آید و در بحر خفیف و مجتث نمی آید بجهت آنکه متفعّلین در اینجا منفصل است و ساکن چهارم اواز و تدمروق است نه از سبب آنکه عبارت است از اسقاط ساکن بیستم سببی پس در مفاعیلین مفاعیل و در فاعلاتن منفصل متصل فاعلاتن بضم آخر تا میماند بی نقل و این زحاف در بحر طویل و مدید و هزج و رمل و خفیف و مجتث و مضارع واقع می شود اما قبض اسقاط ساکن پنجم سببی را را گویند پس در مفاعیلین مفاعیل و فاعلین فاعل بضم لام می ماند و این زحاف در بحر طویل و مدید و هزج و متقارب و مضارع و قوع می یابد اما تسعیه عبارت است از اسقاط متحرک و تدمجوع فاعلاتن و در اسقاط متحرک مذکور اختلاف کرده اند بعضی بر آنند که عین ساقط می شود و بعضی بر آن که لام و بعضی گفته اند که ساکن و تدمجوع که الف است ساقط شده ماقبل او ساکن می گردد و در صورت اول فاعلاتن و دوم فاعلاتن و در سوم فاعلاتن بسکون لام میماند و در هر سه صورت منقول بمفعولن می گردد و این زحاف در بحر مدید و خفیف و رمل و مجتث می آید و در مضارع نمی آید بجهت آنکه در آنجا و تدمروق است نه و تدمجوع اما قصه آنست که ساکن سببی را از آخر کن میبندازد و ماقبل او را ساکن سازند پس در مفاعیلین مفاعیل و در فاعلاتن متصل منفصل فاعلاتن و در فاعلین فاعل و در مفعولین منفصل مستفعل میماند و این را بمفعولن نقل میکنند و باقی را بحال خود میگذارند و قصر و بحر طویل و مدید و هزج و رمل و متقارب و مضارع و خفیف و مجتث می آید اما قطع آنست که ساکن و تدمجوع را که در آخر کن باشد میبندازد و ماقبل او را ساکن نمایند پس مستفعلن مستفعل ماند و منقول بمفعولن شود و در فاعلین فاعل منقول بفاعلین بسکون عین و در متفاعلین متفاعل منقول بفعالین و قطع در فاعلاتن چنانست که سبب خفیف از آخرش میبندازد ساکن و تدمجوع اسقاط نموده ماقبل او را ساکن کنند و درین صورت نیز فاعل بسکون لام میماند و منقول بفاعلین بشود و این زحاف در بحر جزو کامل و رمل و تدمارک و بسیط و مدید و سترج و خفیف و مقنصب

۱۵ و فعلن کناره جامه یا بازداشتن ۱۲ سه سبکی و کرنگی سه میزان گرفتن پر شده کردن که کوتاه کردن ۱۲

و قوع می یابد و در مضارع بعلت و تدمروق واقع نمی شود و در خفیف و مجتث و مقتضب قوع قطع در فاعلاتن خواهد بود و در مس قفع لن منفصل آنا و قفص آنست که متفاعلن مضمر را خبرن کنند یعنی تا ساکنن او را بنیدازند درین صورت بمقتضیان مجنون شبیه میشود و منقول بمفاعلن میگردد و این زحاف اختصاص بجر کامل دارد آنا عطل آنست که مفاعلتن معصوب را قبض کنند یعنی لام ساکنن او را بنیدازند درین صورت مثل مفاعیلن مقبوض میشود و منقول بمفاعلن میگردد و این مختص بجر وافر است آنا نقص آنست که متفاعلن مضمر را مطوی کنند یعنی چهارم ساکنن او را ساقط نمایند درین حال متفعلمن میماند و منقول بمقتضیان میگردد و این نیز خاصه بجر کامل است آنا کسف اسین همزه آنست که وقف و کف را در مفعولات جمع کنند یعنی تمامی او را اول وقف کنند و بعد از آن ساقط نمایند و کسف و بجر سرتع و منسرح و مقتضب می آید و منقولش مفعولن میشود آنا شکل عبارت است از جمع میان خبرن و کف در رکن فاعلاتن متصل و درین صورت فعلات بضم تا میماند و این در بجر رمل و مدید و خفیف مجتث می آید آنا در بجر مضارع مجال ندارد و بجهت آنکه خبرن را در و را ذیست آنا حذف آنست که سبب خفیف را از آخر رکن بنیدازند پس در مفعولن فو میماند و منقول لفعلمن بسکون لام شود و در مفاعیل مفاعلی منقول مفعولن و در فاعلاتن فاعلان منقول بمفاعلن این زحاف در بجر مدید و خفیف و هنر و رمل و مضارع و مجتث و طویل و متقارب می آید و اخذ آنست که تدمر جمع را از آخر رکن ساقط نمایند و مستفعلمن مستفماند و منقول لفعلمن بسکون عین شود و در متفاعلن متفاعلمن منقول لفعلمن تخریک عین و در فاعلن فاعلمن منقول بفتح و آن زحاف در بجر بسیط و کامل و رجز و متدارک مطرو است و در بجر و دیگر که مستفعلمن متصل دارد و در مس قفع لن منفصل نمی آید بجهت آنکه تدمر موقوف دارد آنا قفص آنست که تدمر موقوف

له کردن شستن ۱۲ به زانو بستن شستن ۱۳ به بریدن پنی پاشته بریدن ۱۴ به بعضی بشینن محجر خوانده ۱۵ از فلک یعنی خون مختلف از سیاهی و سرخی یا از شکل معنی بستن چهار پایه بشکال و آن رسی بود با آله اشکال بودن سه پای چهار پایه سپید یک پالون دیگر و وجه تسمیه ظاهر ۱۶ انداختن چیزی را از چیزی ۱۷ اخذ رستگاری دم شتر بریدن ۱۸ بریدن یا بریدن گوش و بینی از اصل ۱۹

را از مفعولات بنید ازند و مفعول بفعول بسکون عین گرد و این در بحر سرریح و منسرح و
مقتضب می آید و قطف عبارت است از جمع میان عصب و حذف در رکن مفاعلاتن
و درین صورت مفاعل ماند و منقول بفعول گرد و این زحاف مخصوص بحر وافر است و
پس آنست که حذف و قطع را در فاعولن جمع کنند و درین صورت فتح میماند و بهتر در رکن مفاعیلن
اجتماع جب و خرم است و تشریح این هر دو عنقریب مذکور شود و این زحاف در بحر
متقارب و هزج و واقع میشود و اما ششیغ آنست که الف در سبب خفیف آخر رکن به غیر
و درین حالت مفاعیلن مفاعیلان و فاعولن فاعولان و فاعلاتن متصل و منفصل فاعلاتان
منقول بفاعلیان گرد و این در هزج و رمل و مضارع و متقارب و دید و طویل و مجتث
اسکان و وقوع دارد و اما اوله آنست که الف در وند مجموع آخر رکن زیاده کنند پس
مس تفعولن مستفعلان و فاعولن فاعلان و متفاعولن متفاعلان شود و این زحاف در
بحر جز و متدارک و بسیط و کامل و سترج و منسرح و مقتضب واقع میشود و در عرض
و ضرب بیشتر و وقوع می یابد و در حشو کمتر و در صدر و ابتداء ممنوع اما تر قیل آنست که سبب
خفیف در وند مجموع آخر رکن به غیر این پس مستفعلاتن شود و فاعولن فاعلاتن و
متفاعولن متفاعلاتن و این زحاف در اشعار فارسی نادرالوقوع است اما جدرج بدل
مهل آنست که هر سبب خفیف از رکن مفعولات بنید ازند و تانی او را ساکن کنند و لات
ماند و منقول بفاع شود چون الف فاع را ساقط کنند فتح میماند و آن را بخور خوانند و این بحر
سترج و منسرح و مقتضب تعلق دارد و اما جیب بالفتح آنست که هر دو سبب را از رکن
مفاعیلن بنید ازند و درین صورت مفاعیلان و منقول بفعول بسکون لام میشود و این در
غیر بحر هزج نمی آید و اما تخرم عبارت است از اسقاط متحرک اول از وند مجموعی که در صدر
رکن واقع شود و این زحاف در هر موضع بقوی خاص باعتبار آن موضع می یابد و وقوع این اکثر

له بریدن خوشه انگور ۱۲ ۵ دراز گردن ۲ ۳ این دراز گردن یافت و گذاشتن ۱۱ ۵ بزرگ کردن دامن

کشدون ۱۲ ۵ بریدن ۱۲ ۵ شخصی کردن ۱۲

کشد و برارینی بریدن و معنی بریدن مطلق هم آمده ۱۲ ۵

در زکین صدر و ابتداء میباشد آیا اگر فعلون را حزم کنند بی تغییر دیگر آن را اثلثم گویند و اگر قبض را
 با حزم در فعلون جمع نمایند اثر هم ثناء مثلثه خوانند در صورت اول عولن منقول بفعلسن
 بسکون عین می شود و در صورت دوم عولن بضم لام میماند و منقول بفعلسن می گردد و چون
 سباعی فاصله دار را که مفاعیلین باشد حزم کنند فقط آنرا اعصبت گویند و اگر
 حزم را با عصب در او جمع نمایند اقصم نامند و درین حالت فاعلتن بسکون لام می شود
 و منقول بمفعولن می گردد و اگر فعل را با حزم در او جمع سازند اجم گویند و درین صورت فاعلن
 میماند و سباعی غیر فاصله دار را که وند مجموع در اول او باشد چون حزم کنند فقط اخرم
 نامند و چنین سباعی نیست مگر مفاعیلین و در صورت حزم فاعیلین میماند و منقول بمفعولن
 می گردد و چون حزم را با قبض در او جمع کنند اشتر خوانند و درین حال فاعلن میماند
 و چون حزم را با کف در او جمع سازند اخرت گویند بخای مجمه در او جمله و درین صورت
 فاعیل بضم لام میماند و منقول بمفعول بضم لام میگردد و چون جث را با حزم در او جمع نمایند
 ابتر نامند و درین حال فاعیل میماند و منقول بفتح میگرد و وقوع این زحاف در بحر متقارب
 و طویل و هزج و وافر و مضارع است و اجتماع حذف و قصر را در مفاعیلین اثلثم گویند
 درین صورت مضاع میماند و منقول بمفعول میگردد و چون حزم را با بتم جمع کنند فاع میماند اینست
 بیان تغییرات افاعیل بر سبیل استیفاء و استقصاء و پوشیده نماند که گاهی میان و و حرف
 رکنی از ارکان معاقبه واقع میشود و گاهی مراقبه اما معاقبه آنست که سقوط آن هر دو حرف معاً
 جائز نباشد و مراقبه آنست که نه سقوط هر دو معاً جائز باشد و نه ثبوت هر دو معاً جائز
 بود و در ذکر کحور و اشد آن اشارت برین هر دو در مواقع کرده آید -

خیان سوم در بیان کیفیت تقطیع اشعار فارسی و تشریح قواعد آن بایادانست که تقطیع
 در لغت پاره پاره کردن چیزیست و در اصطلاح عروض آنست که اجزای بیت را از هر

۱۱ اثلثم کناره شکستن از آه و شمشیر ۱۲ افتادن دندان پنبین ۱۳ بریدن و ضعیف کردن کافل گویند یکدیکه شانش
 شکسته باطله ۱۴ شکستن دندان پیشین از شمشیر ۱۵ گویند بے شلخ ۱۶ قول اخزم نامزدانم اگر کن اخزم در حشو بیت
 افتد از استحق نامند ۱۷ اثر یک چشم برگردیدن ۱۸ ویران کردن ۱۹ دم بریده ۲۰ بفتح جیم و آن در لغت نفسی کردن ۲۱

بحرے کہ باشد باجزای ارکان آل بحرنی سجد بطریقے کہ
متحرک وساکن در برابر ساکن بیاید و اتفاق در رفع حرکت لازم نیست دور تقطیع حروف محفوظ
معتبر است نہ مکتوب چنانچہ الف مد و وہ بجائے و و حروف محسوب مے شود مثل آدم بروز
فعلن بسکون عین و اؤ کہ بیک و او مینویسند در تقطیع ہڑ و او حساب مے کنند و گاہی حرکت
را بجائے حرف و گاہی حرف را بجائے حرکت مے شمارند و اتفاقے ساکنین چوں در وسط
مصرع واقع شود و پس اگر ساکن اول حرف مد وساکن دوم نون است نون را در تقطیع ساقط
مے نمایند و اگر غیر نون است آنرا متحرک مے سازند و مثال ہمہ اینہا ازین بیت معلوم میشود
حکیم سدی ز شوق لبش خون ہے خور دول پد و تا گشتہ زلفش بے بر دول پد تقطیعش
چنین کنند ز شوقی فعولن لبش خوفولن ہے خور فعولن و دل فعل و تا گشتہ فعولن ت زلفش
فعولن ہے بر فعولن و دل فعل و بعضے از قدما ساکن دوم را کہ در وسط مصرع بیاید اگر چه
غیر حرف مد باشد نیز ساقط مے نمایند چنانچہ در کلام فردوسی و شیخ عطار قدس سرہ یافتہ
مے شود و اما متاخرین ایں رائے پسندند و مولانا ظہوری در ساقی نامہ بتنی ازین باب آورد

یعنی اول زیاد شد دوم نون نباشد چوں یا رشود بر وزن فاعلن مثالش در شعر حکیم سدی و جو اسے نذر و پس
قول مصنف کہ مثال ہمہ اینہا ازین جهت معلوم مے شود محل تامل است ۱۲ ششاد ۱۳ دل برد بایں قاعدہ متحرک
شد کہ حرف موقوف در وسط شعر اگر غیر نون بعد مد باشد در تقطیع متحرک مے شود و عام ازین کہ حرفی او ہر دو ساکن
مد نون نباشد چنانکہ در مثال مذکور است یا اول مد باشد دوم نون نباشد چوں دیار و دور و بیر و اول مد نباشد و
دوم نون باشد چوں امن و عون و عین ۱۴ محمد عبد الاحد عفا عنہ الصمد

۱۵ مدہ بودن حرف دوم ساکن ممکن نیست چہ تعریف مدہ اینکہ حرف علت ساکن حرکت یا قبلیش موافق پس
و قعے کہ ماقبل آں ہم ساکن است حرکت از کجا خواهد آمد کہ موافقت خواهد کرد و فقدان توافق حرکت را غیر مدہ
بودن لازم مطلب اینکہ ساکن دوم را اگر غیر نون باشد ہم کہ بعد واقع شود ساقط مے نمایند چنانچہ فقرہ از ان بدر
جایی پائے لفظ شتاب را در بیت قصیدہ چمستان قلم از تقطیع دور کرد بیت مذکور ایں است مے آں شاہد
عودی نقاب آورد در چین در تاب پد در سرور آمد از شتاب در پائشان شد مچرش پد از کرا جز بمن است و نقاب
متفطن بہشت یار ۱۶ شمشاد

و مورد طعن شده بیت مذکور این است

بدستم و آں رشک یا قوت را که سازم علاج عقل فرقت را
 جیم علاج را بضرورت در تقطیع قطع باید کرد تا بیت موزون شود اما اگر دو ساکن در آخر
 مصرع جمع شوند هر دو را بحال میگذازند خواه آں دو ساکن فون بعد از حرف مذ باشد و خواه
 غیر آں چنانچه درین بیت انوری

غلط را سوخت حکمت بر در سهو چرا را سوخت امرت بر سر چو
 تقطیع هر دو مصرع مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن می شود و چون سه ساکن جمع شوند مثل لفظ
 سوخت در بیت مذکور درین صورت یکے را از اخیرین ساقط کنند و یکے را متحرک سازند
 و اول را بحال گذارند و این در جائی است که اجتماع سه ساکن در وسط مصرع باشد اما اگر در
 آخر مصرع سه ساکن بیارند یکے را ساقط و باقی را بحال گذارند چنانچه درین بیت حافظ
 این پیک نامور که رسید از دیار دوست آورده و در جزای زخمت مشکبار دوست تقطیعش
 مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات می شود و الف وصل اگر ملفوظ نشود در تقطیع ساقط
 می نمایند چنانچه درین بیت ولہ من از بیگانگان هرگز نالم که با من هر چه کرد آں آشنا
 کرد و اگر ملفوظ شود ساقط نمی گردد چنانچه درین مصرع لعل من از دل و جان بنده جانا

ل قول جیم علاج را بضرورت در تقطیع انظوری جیم را بقاف وصل کرده عین را از میان انداخت و بهم چنین پسند
 خان قائل درین بیت تا توانی تخت بند یک مقام قائل مباش بد خاک بر سر میکند در خانه آئینه آب بهم بلا ف
 وصل کرده عین را دور کرد چنانکه مجرور در حالت وصل می اندازند و این در کلام اول بسیار واقع شده از این جمله است
 حله بے نقاب عارضت شعله جهان نگاه بد عکس تو در آئینه یوسف مصری بچا بد و سبب وصل آنست که اهل هند
 مخرج عین را درست ادا کردن نمی توانند و عین را همزه میخوانند ناصر علی هم درین عین غوطه میخورد و میگویی بی رگ
 جان بهار این همه میر جمی چیست بد خاک از مقدم تو خون شدن عادت دارد و اما گاهی مردم ولایت هم در کلام این
 عین می لغزانند چنانکه ظوری ترشیزی هم از اهل ولایت است و عجاوبه با قمر عود شیرازی نیز میگویی مرا پند
 بحال خود نمی آورد باین انسانا بمن عشق حاصل میگردد پس نتیجه این که متاخرین مکن دوم را ساقط مینمایند بلکه
 عین بر اسمی اندازند اگر باین هم غیر مناسب است کلام خود را از اذغال این پس عیوب محفوظ باید و شست ۱۲ محله عطفه بعد ۱۲

نہ شدم و ہاے کہ وچہ ساقط مے شود و ہاے گریہ و خندہ و بستہ و رفتہ و مانند آں گاہی ساقط
 و گاہی بجائے یک حرف و گاہی بجائے دو حرف مے آید و مثال بہرستہ ایں بیت است فقیر
 کشتہ لعل لب جانانہ ام و نہ آں بکجوان پُر شدہ پیمانہ ام و دریں بیت ہائے کشتہ بجائے
 دو حرف در تقطیع مے آید و ہائے جانانہ ساقط و ہائے لفظ شدہ در حساب یک حرف و تقطیعش
 چنین است کشتہ سرب فاعلاتن لی لبی جافاعلاتن نان ام فاعلن زاب جیوا فاعلاتن پُر شدہ
 پنی فاعلاتن ماں ام فاعلن دو او خواب و خور و خوش و خور شید و مانند آں ساقط میشود
 ہچنین واؤ تو وجود و او محطف در جائیکہ لفظ نشود ساقط است و حرف شدہ قائم مقام
 دو حرف است بالجملہ آنچہ در تلفظ آید و تقطیع ساقط مے گردد و خیابان چہارم در تفصیل
 اوزاں بجز و مانند آں بیاید و دانست کہ ہر بحر کی کہ زحاف و راکان اوراہ نیاید ایں را
 سالم گویند و اگر زحاف داشتہ باشد مزاحف نامند و بحر بسبب زحافات متنوع بانواع
 متعددہ و مشکل باشکال مختلفہ مے گردد و اما زان جملہ آنچہ میان شعرائے عجم متداول است
 بتفصیل مذکور سازیم پوشیدہ نمائند کہ بحر دائرہ مختلفہ و متغیرا قدامے فصحاے عجم صلا
 استعمال نکرده اند و از متاخرین اول مولوی جامی در بحر کامل شعر فارسی گفتہ و ازاں باز
 ایں بحر شعرائے عجم شیوع یافتہ و بحرستہ دائرہ دیگر در میان اینہا شائع و مستعمل است مگر
 بحر مقتضب از دائرہ کشتبہ کہ از اینترہ ندرت آورده اند و مقصود از شیوع استعمال
 کثرت است پس اگر کسی بطریق ندرت و شاذ در بحر متمد کہ مذکورہ شعر گفتہ باشد حکم بر
 مستعمل بودن آں مے توان کرد مثل ایں غزل کہ در بحر بسیط گفتہ شدہ فقیر آئینہ دم زند
 گرز صفائے توبہ آب شود ز شرم پیش تقائے توبہ بیت مذکور از بحر بسیط دشمن مطوی
 مخبون مقطوع است و رکن تفعیلن مطوی و فاعلن مخبون مقطوع آمدہ و مثل ایں بیت
 کہ در بحر طویل سالم گفتہ ام مے زہے بر جمال تو جانی تماشائی و ز لعل مے لودت نظر
 مست و شیدائی و پس بحرے کہ نزد شعرائے عجم متروک است طویل و مدید و بسیط
 و وافر و مقتضب است و مستعمل ایشان بہر جہ در جزو رمل و تریج و خفیف و مجتث و
 مضارع و منسرح و متدارک و متقارب است و بحر کامل را غیر از سالم در فارسی نیارودہ اند

و نہائے زحافات اور اور اجزائے بیت و راے طریقہ شعرائے عرب گذاشتہ چنانچہ در ہر
موضع اشارہ بآں کردہ شود و بایں سبب اوزاں اینہادرا اکثر جاہا غیر اوزاں عرب
است و در بعضے جاہا مطابق بحر ہنرج شعرائے عرب ایں بحر اسدس و مربع
استحال کردہ اند و فصحاے علم مشمن و مسدس آورده اند و مشمن را سالم و مزاحف نیز
مے آرند اما مسدس را سالم نے آرنند و عروض و ضرب ایں بحر را زیادہ برستہ قسم نیاورد
اند سالم یا مقصور یا مخدوف نگر در اوزاں رباعی چنانچہ بجائے خود مذکور شود اما در صدر
و ابتدا و حشو آں زحافات بسیار مے آید و اوزاں بسیار ازاں حاصل مے شود ہنرج
مشمن سالم خاقانی گوید سہ شاعر اشک من ہر شب شکر ریز است پنہانی بہ کہ ہمت
رازا نشوئے است باز آلود پیشانی بہ تقطیش نثارے اش مفاعیلن کمین ہر شب
مفاعیلن شکر ریزس مفاعیلن ت پنہانی مفاعیلن الخ و درینجا جمیع ارکان سالم آمدہ
ہنرج مشمن اعراب مکفوف مخدوف خاقانی گوید سہ دروے کہ مرا ہست
بہر ہم نفرو شتم بہ گر عافیتش صرف وہی ہم نفرو شتم بہ بروزن مفعول مفاعیلن مفاعیلن
فعلولن و درینجا صدر و ابتدا اعراب و عروض و ضرب مخدوف و حشو مکفوف است
ہنرج مشمن اعراب سہ گفتی کہ بجاقانی وقتی شکرے بخشم بہ بخشود نیم داشتہ
وقت است گرم بخشی بہ بروزن مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن و درینجا صدر و ابتدا
اعراب و عروض و ضرب و سالم و حشو یک رکن سالم آمدہ ہنرج مشمن اشترے
وقت را غنیمت واں ہر قدر کہ بتوانی بہ حاصل از حیات ایجان ایں دم است
تا دانی بہ بروزن فاعلن مفاعیلن چہار بار است و درینجا صدر و ابتدا اشترے و عروض
و ضرب سالم و یک حشو یک جز و اشترے و یک جز و سالم آمدہ ہنرج مشمن مکفوف
مقصور مخدوف مولوی روم قدس سرہ فرماید سہ زہے باغ زہے راغ کہ
بشگفت ز بالا زہے صدر زہے بدر تبارک و تعالیٰ اینجا ہمہ اجزاء مقصور آمدہ مگر
عروض و ضرب کہ مخدوف و جز و ماقبل ضرب مکفوف است و تہمتہ اوزان ہنرج مشمن
در رباعی مذکور شود ہنرج مسدس مقصور شیخ نظامی گوید سہ سخن گوہر شد و گویند

خواص و بسختی در کف آید گوهر خاص و بر وزن مفاعیلین مفاعیلین مفاعیل و درین وزن اختلاف عروض و ضرب در قصر و حذف جائز است هزج مسدس آخر بمقبوض مستغنی فاقانی گوید هر غم که در آسمان حشر کرد است و غوغا بر دل من آورد است و بر وزن مفعول مفاعیلین و در اینجا صدر و ابتدا اُخرب و عروض و ضرب مستغنی و مشو مقبوض آمده و گاهی درین وزن زحاف هم تغییر می باید چنانچه درین بیت

با و دانش من ساخت و هر آری دانش بکر است و دهر نامزد است

اینجا صدر اُخرب و ابتدا آخرم و عروض سالم و ضرب مستغنی آمده و مشو مصرع اول مثل بیت سابق و مشو مصرع دوم اشتر است هزج مسدس آخر بمکفوف انوری گوید تا کار کس آن نیست که او خواهد و کارت همه آن باد که آن خواهی و بر وزن مفعول مفاعیلین و درین وزن اگر حشور اجائے مکفوف و جائے مقصور آرند جائز است هزج مسدس آخر بمقبوض انوری گوید چنداں که مروت است در دادن و رانستند هزار چنداں است و هر دو مصرع بر وزن مفعول مفاعیلین می آید و ضرب درین مستغنی است هزج مسدس آخر بمقبوض محذوف شیخ نظامی بدیعت از چهره زلف پر شکفت و در دامن اژدها است گنجت و بر وزن مفعول مفاعیلین و اینجا صدر و ابتدا اُخرب و عروض و ضرب محذوف و مشو مقبوض است و درین وزن چندین زحاف بجای یک دیگر می آید چنانچه درین بیت انوری آمده

زیرین نعل آهین سم و اے سوسن گوش خیزران دم و بر وزن مفعول مفاعیلین مفعولین میشود و اینجا صدر و ابتدا آخرم و عروض و ضرب محذوف و مشو اشتر آمده و درین بیت جامی آمده خاک تو تاج سر بلند ا و محبون تو عقل هو شمندا و اینجا عروض و ضرب مقصور و باقی مثل بیت اول است و درین بیت فقیر شیریں کارے کنی چونیا صدر مزدور آورد و چو فراد و اینجا عروض و ضرب مقصور و باقی مطابق بیت دوم است

۱۰ قول هزج مسدس آنچو که درین بیت عروض سالم صرف ضرب مستغنی است لهذا اُخفف رحمة الله علیه و اینجا قید مستغنی و گذاشتن جای که عروض و ضرب و هر دو مستغنی آیند قید مستغنی معتبر می شود ۱۲ و

و کلیه درین وزن نیست که اگر صدر و ابتدا خرب آید خشوش مقبوض خواهد بود و اگر آخرم
 آید خشوش اشتر خواهد بود و لا غیر عروض و ضرب یا مقصور خواهد آمد یا محذوف و این مختلا
 زحاف را عوام سکنه شعر گویند بحر جزو این بحر افعای عجم اکثر شمن سالم استحال
 کرده اند بخلاف شعراے عرب که شمن کمتر آورده اند و مسدس و مرجع و مثلث و ثنی
 پیشتر و شعر اے عجم مسدس این را هم نیاورده اند و همچنین مزاحف آنرا غیر از مجنوں و
 و مطوی کمتر استحال نموده اند و رجز شمن سالم خاقانی گوید **مرغان و ماهی در وطن**
آموده اند الا که من به بر من جهانے مردوزن بخشوده اند الا که تو به تقطیعش مرغانما
 مستفعلن ہی در وطن مستفعلن آسوده ان مستفعلن دل لاک من مستفعلن الخ و رینجا بهر رکن
 سالم آمده و استا و عبد الواسع جبلی رجز شمن سالم را مضاعف آورده و بر شانزده رکن نبا
 گذاشته و قصیده مسجع و ریس وزن گفته این بیت از انجا است **دارم ز بسنگ نگ**
اودل چون دبان تنگ او آه اودل چون سنگ اودن ز ناز و خشم و جنگ او به تا که چو زیر
 چنگ اوزاری کنم در چنگ او و ز عارض گلزننگ او چون گل دریده پیرهن به رجز شمن
 مطوی مجنون خاقانی گوید **خانه دل بچار حد و قف غم تو کرده ام** به حد و قفا بهین
 بود و جزو رحد چه مے بری به وزن **مفاععلن مفاععلن چهار بار است** و درینجا یک رکن مطوی
 و یک مجنون آمده من اوله الی آخره و اگر فین را بر طے مقدم آرند وزن چنین مے شود
 فغان کنان بر سحری بکوئے تو میگذرم به چون نیست راه سوئے تو ام بهام و در مے
 نگر م به وزنش عکس بیت سابق است **جزو شمن مطوی مولوی روم قدس سره**
فرایده موده بدم زنده شدم گریه بدم خنده شدم به دولت عشق آمد و من دولت
 پاینده شدم به تقطیعش مستفعلن بهشت بار است و درینجا جمیع ارکان مطوی است رجز
 مسدس سالم **اے از رخت ماه فلک گشته خجل** به پیش قدرت مروسی پای گل
 تقطیعش بشش مستفعلن تمام میشود به رجز مسدس مطوی **در بزم آن ماه**

له قوله شعراے عجم مسدس ابن راهم الخ از مسدس آوردن شعراے عجم انکار محض نمودار **پاینده شانش آوردن**
 عجب تر از هر عجب است لازم بود که این راهم بحث کمتر استحال داخل کردسته ۱۲ شمشاد

نیاید نفسی شکوه ازاں ماه مرا هست بسے به وزنش بشش مفتعلن تمام می گردد و
 زحافاتے که شعرائے عرب دریں بحر بکار برده اند مطبوع فارسیان نموده اند استحالی
 نکرده اند بحر مل شعرائے عرب این بحر را شمن نیاورده اند و فصلی بحج شمن و سدس
 آورده اند و عروض و ضرب دریں بحر نزد سخنوران عجم سالم نمی آید بلکه اکثر محذوف مقصور
 یا مقطوع یا مشعث یا سبغ رمل شمن مقصور را میر معزی گوید و تاخذاں زوخمیه
 کافورگون بر کوه سار به مفرش زنگارگون برداشتنند از مرغزار به تقطیع چنین می شود
 تاخذاں زوفاعلاتن خیم اے کانا علاتن فورگو بر فاعلاتن کو به سار فاعلان الخ و درینجا عروض
 و ضرب مقصور و باقی اجزاء سالم آمده رمل شمن محذوف معزی گوید و روے او
 ماه است اگر بر ماه مشک افشان بود و قدر او سرد است اگر بر سردلاستان بود و
 و درینجا عروض و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است رمل شمن مشکول
 خاقانی گوید و بغلامے تو مارا خبر از جهاں بر آند و گر ہی ز زلف کم کن کمری فرست
 مارا به برون فحلات فاعلاتن چهار بار است و درینجا یک جزو مشکول و یک جزو سالم
 بترتیب آمده رمل شمن محجنون مقصور و خواجہ حافظ فرایده می کنم به نفس از دست
 فراقت فریاد به آه گر نایه زارم ز ساند تبو باد و برون فاعلاتن فحلاتن فحلاتن و درینجا
 عروض مشعث مقصور و ضرب محجنون مقصور و خوشو محجنون و صدر و ابتداء سالم آمده دریں
 بیت بابا فغانے اے ایں که از وصل تو ام غنچه مقصود شکفت و گل آں است که با
 خار غنبت ساخته ام و عروض مقصور و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است
 رمل شمن محجنون مقطوع مرزا صاحب گوید و عاشق از طعنه اغیار چه پروا
 وارد و آتش از سوزنش خار چه پروا دارد و تقطیعش مثل بیت سابق است مگر عروض
 و ضرب که مقطوع آمده برون فعل بسکون عین رمل شمن محجنون شیخ سعدی گوید
 مردمان عیب کنندم که چو اذل تبود ادم باید اول تبو گفتن که چنین خوب چرائی

ملح قول باقی مثل بیت سابق الخ دریں عبارت تامل است چه در بیت سابق ابتدا سالم و دریں جا محجنون
 است و همچنین در بیان این بحر قید مشعث افزوده اند است ۲۴ فمشاد

بر وزن فعلاتن بهشت بار مگر صدر و ابتدا که سالم آمده و بعضی از فصحاء عجم این وزن را بر شانزده جزو گذاشته اند یعنی مثنی را مضاعف کرده اند چنانچه خواجہ عصمت بخاری گفته رنگ منخسار و در گوش و خط و خد و قد و عارض و قال لبست اے سرو پری روئے سمن بر پشقی و کوب و شام و سحر و طوبی و گلزار بهشت است و بلال و طرف چشمه کوثر و تقطیعش لبشانزده فعلاتن تمام می شود از این جمله صدر فاعلاتن آمده و این وزن را عوام هندوستان بجز طویل گویند رمل مسدس مخبون مشعش مقصود انوری گفته روئے عیش و طرب بستان است به روز بازار گل و ریحان است به روزن فاعلاتن فعلاتن بر سکون عین و دیگر زحافات و در اوزان رمل مسدس مثل مثنی است که شرح داده شد و اعاده آن تحصیل حاصل است بجز سرریع سالم این بحر را هیچ یک از شعرائے عرب و عجم استعمال نکرده اند و فارسیان عروض و ضرب این بحر را اکثر مطوی موقوف یا مکسوف آورده اند و بحر مسدس اختیار نکرده سرریع مطوی موقوف شیخ نظامی گوید شیر سگ داشت که چون بو گرفت به سایه خورشید پر آه گرفت تقطیعش چنین می شود شیر سگ مقتعلن داش که چه مقتعلن بو گرفت فاعلاتن و در بنیاء عروض و ضرب مطوی موقوف و باقی مطوی آمده سرریع مطوی مکسوف مولوی جامی فرماید شیر خدا شاه ولایت علی به صیقله شرک خفی و جلی به روزن مقتعلن مقتعلن فاعلن و در بنیاء عروض و ضرب مطوی مکسوف و باقی مطوی آمده خاقانی حلقه ارم شود از زلف تو به خاتم جم خواهی تاوان آن به وزن مصرع اول مقتعلن مقتعلن فاعلن و مصرع ثانی مقتعلن مفعولن فاعلاتن آمده و یک رکن جشودریں مصرع مقطوع و ضرب مطوی موقوف آمده و باقی مثل بیت سابق است و این تغیر زخاف را عوام مسکته شعر خوانند و چنانچه دریں بیت وله قمری از دستان خاموش گشت به فاخته از لحن فرویتا وزن مصرع اول مفعولن مفعولن فاعلاتن و مصرع ثانی بروزن مقتعلن مقتعلن فاعلاتن آمده

بر وزن فعلاتن بهشت بار اندرین شعر صدر و ابتدا سالم است پس بروزن فعلاتن بهشت بار چگونه خواهد شد و زرش فاعلاتن فعلاتن فعلاتن است دو بار ۱۲ شعشعشاده

سرلیح مطوی مقطوع مجدوع ۵۱ گُل رویت سنبل خیزه حلقه زلفت آتش نیر
 بروزن مفتعلن مفعولن فاع ودرینجا صدر وابتدا مطوی و عروض و ضرب مجدوع و حشو
 مقطوع آمده و درین وزن گاهے مکفوف بجائے مقطوع و مخور بجائے مجدوع آرند
 چنانچه در بیت فقیر تیغ بکف از ناز بیا به تا نشده عمرم سپری به بروزن مفتعلن مستفعل
 فاع سرلیح مخبون مکسوف ۵۲ اے نازنین در کوسے ما گذر کن به اے مه جبین
 بر روی ما نظر کن به بروزن مستفعلن مستفعلن فاعولن ودرینجا عروض و ضرب مجنون
 مکسوف و باقی سالم آمده و این وزن در فارسی مستعمل نیست بجز منسرح سالم
 این بجز نیز شعراے عرب و عجم ترک کرده اند و عرب شمن نیا ورده اند و عجم مسدش
 را کمتر استعمال نموده اند و عروض و ضرب را موقوف می آرند یا مکسوف یا مجدوع
 یا مخور منسرح شمن مطوی مکسوف موقوف انوری گوید ۵۳ نوش لب لعل
 تو قیمت شکر شکست به چین سر زلف تو رونق عنبر شکست به تقطیعش چنین میشود
 نوش لبی مفتعلن لعل تو فاعلن قیمت شک مفتعلن کر شکست فاعلات الم ودرینجا رکن
 مستفعلن همه جا مطوی آمده در رکن مفعولات در عروض و ضرب مطوی موقوف و در
 حشو مطوی مکسوف آمده منسرح شمن مطوی موقوف مکسوف خاقانی گوید
 عشق بیفشرد پای به بنط کبریا به بر بدست سخت بستی مار از ما به بروزن مفتعلن
 فاعلات مفتعلن فاعلن و این عکس بیت اول است قاتل و در حش مطاع این قصیده
 زحاف را تغیر داده و لکه گیرم چوں گل نه ساخته خونین لباس به کم زنبفشه مباحش دوخته
 نیلی و طایه صدر و درین بیت مقطوع آمده و باقی مثل مطلع مذکور است و درین وزن تغیر
 زحانی عجیب از مسعود سعد سلمان ویده شد و درین سه بیت که از یک قصیده است

۵۴ قوله نیلی و طایه و بنط بفتح رفتن و پائمال کردن و کسروا و همزه در آخر ایک موافقت و بامره که بر سرود و غیر آن
 بیندازند و معنی بستر و بالین و لباس ۵۵ قوله ماتی مثل مطلع مذکور اند درین مقام هم تسامح است چه در مطلع حشو
 موقوف و عروض و ضرب مکسوف است و درین بیت حشو مصرع اول مکسوف و عروض موقوف و حشو مصرع
 ثانی موقوف و ضرب مکسوف است ۵۶ تغیر عبدالاحد شمساد

مسعود سعد هر که شنائے ترا حد و نهایت نهاد به بحر فلک را به جود حسبت میان کراں
 به خرم اندر نشانند وز جگر م بر گدشت به حد کشیده حسام نوک زدوده سنان به چنان
 فنا دایں در اں چو چاک در برگ گل به چنان گدشت آں از یں چو سوزن از پریان
 بیت اول منسرح مثنی مطوی موقوف است بر وزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات
 و بیت دوم نیز به همین وزن است مگر صدر آں که مجنون آمده نه مطوی و مصرع اولش
 بر وزن مفاعلن فاعلات مفتعلن فاعلات و مصرع دوم بدستور بیت اول است
 اما در بیت سوم رکن مستفعلن همه جا مجنون آمده و وزن اینست مفاعلن فاعلات
 مفاعلن فاعلات منسرح مثنی مطوی مجدوع خاقانی گوید به بافتن ریسان
 نه معجزه باشد به معجز داؤد بین که آهین باف است به بر وزن مفتعلن فاعلات مفتعلن
 فاعل و در اینجا عروض منخو و ضرب مجدوع آمده و باقی اجزای مطوی منسرح مسدس
 مطوی مثالش به شاه جهان باد تا زمانه بود که کر کش خلق شادمانه بود به بر وزن
 مفتعلن فاعلات مفتعلن و در اینجا همه اجزای مطوی آمده منسرح مسدس مطوی
 مقطوع به بسکه به بیت اسیر شد جانم به گر بگذاری گریخت نتوانم به بر وزن
 مفتعلن فاعلات مفعولن و در اینجا عروض و ضرب مقطوع و باقی مطوی آمده و این دو

اول قول بیت اول منسرح انچه در یں مقام اختصار دراز کار است چنین باید نوشت بیت اول منسرح مثنی
 مطوی مکسوف موقوف است مصرع اولی بر وزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات و دوم بر وزن مفتعلن فاعلات
 مفتعلن فاعلات و در بیت دوم صدر مجنون مصرع اولش بر وزن مفاعلن فاعلات مفتعلن فاعلات و مصرع
 دوم بدستور مصرع دوم بیت اول است و در بیت سوم رکن مستفعلن همه جا مجنون آمده مصرع اول بر وزن
 مفاعلن فاعلات مفاعلن فاعلن و مصرع دوم بر وزن مفاعلن فاعلات مفاعلن فاعلات ۱۲ محمد عبدالاحد
 عفا عنه الصمد ۱۳ قوله بافتن ریسان انچه تقطیعش چنین می شود بافتن مفتعلن ریسان نه فاعلات معجز
 یا مفتعلن شذخ معجز و مفتعلن و دی که فاعلات آهین یا مفتعلن خست فاعل ۱۲ شمشاد ۱۳ قوله باقی
 مطوی آمده انچه حشو مطوی موقوف است زیرا که ری گریخت بیت خیر بر وزن فاعلات بسکون تا است پس
 در یں وزن قید موقوف هم زائد گردن سمت ۱۲ محمد عبدالاحد شمشاد به

وئی نزد شعرائے عجم کمتر مستعمل است بجز مضارع سالم این بحر نیز هیچ یک از شعرا
عرب و عجم نیاورده اند و درین بحر خبن شکل را جمال نیست بجهت آنکه فاعل لاتن و
مفروق دارد و خبن عبارت از اسقاط ساکن سببی است در میان یا و نون مفاعیلین
درین بحر مراقبه است یعنی ثبوت و سقوط هر دو معاً جائز نیست مضارع مثنی
اخر ب خا قانی گوید از تو و فانیایدانی که نیک دانم و ز من جفا بخیزد و دانم
که نیک دانی تقطیعش چنین میشود از تو و مفعول فانیاید فاعل لاتن دانی که مفعول نیک
دانم فاعل لاتن الخ و درینجا رکن مفاعیلین اخر آمده و فاعل لاتن سالم و حکیم خا قانی
در مطلع و دیگر ابیات این غزل زحاف را تغیر داده و آن اینست و له کردی نخست باما
عهدی چنانکه دانی به ماند بآنکه بر سر آں عهد خود نمائی به از خون من نواله فرستی بر آ
بهرال یک ره بخوان و صلح ناکرده بیسمانی به در مصرع ثانی مطلع و مصرع اول از
بیت دوم حذف مفعول آمده و یای هر دو بیت مثل بیت سابق است مضارع
مثنی اخر ب حذف مفعول مقصور امیر معزی گوید گفتم مراسم بوسه ده اے
ماه مهرباں گفتا که ماه بوسه کرا و در جهاں به بروزن مفعول فاعل لات مفاعیل فاع
لان و درینجا صدر و ابتدا اخر ب و حذف مفعول و عروض و ضرب مقصور آمده و درین
بیت و له از پائے او عبیر شود گرد بر بساط و ز دست او خلق شود آب در لکن
عروض مقصور و ضرب محذوف و باقی مثل بیت سابق است و درین بیت انوری
نام شب از صحیفه ایام بستر و از رائے تو اجازت یابد گر آفتاب

مصرع اول بروزن مفعول فاعل لات مفاعیل فاعل لن و مصرع دوم بروزن مفعول
فاعل لاتن مفعول فاعل لان آمده و اول اخر ب حذف مفعول است و دوم اخر ب

له تولد در مصرع ثانی مطلع الخ تقطیع مصرع ثانی مطلع چنین است ماند به مفعول آنکه بر سر فاعلات را عهد
مفاعیل خدائی فاعلاتن و تقطیع مصرع اول از بیت بدین گونه است از خون مفعول من نواله فاعلات فرستی به
مفاعیل را به بهراں فاعلات در حشو فاعلات مفاعیل مکسوف آمده تا در عروض فاعلات مقصور است و عروض
بیت سابق فاعل لاتن سالم پس مماثلت کجا ماند محمد الاحمد شمشاد

مقصود مضارع مثنی مکفوف مقصور گر آن طره هست مشک بما چون نداد بوسه
 و ساں چهره هست ما و چرا در کشید روسه و بروزین مفاعیل فاع لان چهار بار و اینجا
 رکن مفاعیلن مکفوف در کن فاع لاتن مقصور واقع شده مضارع مسدس اُخرب
 مکفوف انوری گوید سه تا ملک جهان را مدار باشد و فرماید و آن شهر یار باشد و
 بروزین مفعول مفاعیل فاع لاتن و اینجا یک رکن فاع لاتن از اصل مثنی و چشم کم شد
 و دریں بیت خاقانی که در سجود خود گفته سه هم طبع او چو تیشه خراشنده و هم
 خوسه او برنده چو نثارش و یک رکن فاع لاتن از اصل مثنی در عرض و ضرب
 کم شده و زحافش مطابق بیت سابق است و وزنش مفعول فاع لات مفاعیلن
 می شود مضارع مسدس اُخرب مکفوف مقصور انوری گوید سه کو اصف
 جم گو یا بیهی و بر تخت سیماں راستین پیشش بدل دیو و دام و دود و در هم زده
 حور عین و بروزین مفعول مفاعیل فاع لاتن و اینجا صدر و ابتدا اُخرب و چشم مکفوف
 و عرض و ضرب مقصور آمده مگر عرض بیت دوم که محذوف است نه مقصور و اینجا
 معلوم می شود که مضارع مثنی را چون مسدس نمایان از فاع لاتن یک جزو کم میکنند
 نه از مفاعیلن بحر محبت و این بحر اعراب اکثر مسدس و مربع آورده اند و شعرا
 عجم غیر از مثنی نیا ورده اند و دریں بحر طے خبن را جمال نیست بجهت آنکه ساکن چهارم
 از و نه مفروق است نه زسب و در سین و نون مس تفع لن این بحر معاقبه است
 محبت مثنی مخبون فغانی گوید سه تو آن گلے که مه آسمان جبین تو بوسد به ملک
 ز سر دره فرو آید و زمین تو بوسد و تقطیعش چنین می شود تو اا گله مفاعیلن که
 بهی اا فعلاتن سماجی مفاعیلن نه تو بوسد فعلاتن الخ و اینجا همه اجزا مخبون آمده
 محبت مثنی مخبون مقصور خاقانی گوید سه بر همان نشوم و رشوم چو خاک مبین و

سه قول مبین الخ مبین لفتح میم و کسر یا سه معروف در عربی معنی مست و ضعیف و مجازاً یعنی

حقیر و خوار ع

دم کہاں خورم در خورم بکوه گیارہ در وزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان دوبارہ دیں جا
 عروض و ضرب مخبون مقصور و باقی مثل بیت سابق است و وزن گاہے جزوی را
 مشعث آرند و گاہے عروض مخدوف و ضرب مقصور یا بالعکس آرنند چنانچہ وریں بیت
 جمال الدین عبد الرزاق نہاند تیرے در تر کش قضا کہ فلک ماہ سوی دلم بسر انگشت
 امتحان نکشود و وزن مصرع اول مفاعلن مفعولن مفاعلن فعلن و مصرع ثانی بر وزن مفاعلن
 فعلاتن مفاعلن فعلان آمد و گاہے عروض یا ضرب یا ہر دو وریں وزن مقطوع آرنند چنانچہ
 وریں بیت ولہ بدال صفت کہ بود در بلور لعل نذاب و بدال صفت کہ بود آب میان
 آتش و درینجا ضرب مقطوع آمدہ و باقی مخبون و مقصور است و وریں بیت عنصری
 ۵ ہنوز لشکریاں راز خون مرداں شان و سم ستوراں لعل است و تیغہا احرہ و وزن
 مصرع اول مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان بسکون عین و مصرع دوم بر وزن فاعلن
 مفعولن مفاعلن فعلن بسکون عین آمدہ و وریں جاع و عروض مشعث مقصور و ضرب مقطوع و
 صدر وابتدا در ہر دو مصرع مخبون و در خسو مصرع دوم یک جز و مخبون و یک جز
 مشعث آمدہ و دستگاہ ایں بحر و فارسی زیادہ بریں نیست بحر خفیف و ایں بحر را
 شعرائے عجم غیر از مسدس نیاورہ اند و صدر ابتدا لیش یا سالم یا مخبون مے آید یا سیغ
 و عروض و ضرب لکش گاہے مقصور یا مخدوف و گاہے مشعث و گاہے مقطوع و گاہے
 مخبون آرند و ایں بحر نیز مطوی و مخبون نے آید بہمان علت کہ در بحر جثث گفتہ شد
 خفیف مسدس مخبون ۵ اے صبا بوسہ زن ز من در او را بہ و زرنج دلب چو
 شکر او را تقطیعش چنین مے شود اے صبا بو فاعلاتن سوزن ز من مفاعلن و را و را
 فعلاتن الخ و درینجا صدر و ابتدا سالم و باقی مخبون آمدہ خفیف مسدس مخبون
 مشعث مقصور حکیم سنائی قدس سرہ در منقبت سید اوصیا علیہ السلام گفتہ
 ہم نبی را و صے و ہم داماد و چشم پیغمبر از جمالش شاد و بر وزن فاعلاتن مفاعلن فعلاتن
 ۵ قولہ دم الخ دم بالفتح و تخفیف میم در عربی بمعنی خون و در فارسی بمعنی نفس و سخن و افسون و فریب
 و مکر و جرم و اندکے از آب و غیرہ ۱۲ ع

و درینجا صدر و ابتدا سالم و حشو مخبون و عروض و ضرب مشعث مقصور آمده و درین
 بیت خاقانی چون کتم چون زکستان امید به دیده ام را نصیب به خارا افتاد به عروض
 مخبون مقصور و ضرب مشعث مقصور آمده و باقی مثل بیت سابق است و تشیث در
 عروض و ضرب این بحر کثیر الوقوع است خفیف مسدس مخبون مقطوع حکیم
 سنائی فرماید که گزندی کلام و ستوری به که برد نامت از سر دوری به بروزن فاعلاتن
 مفاعلتن فعلن بسکون عین و درین بیت صدر سالم و حشو و ابتدا مخبون و عروض و ضرب
 مقطوع آمده بحر مقتضب و ازین بحر غیر از یک وزن مطبوع شعرائے عجم نیست و
 آن اینست سر و گلعدار منی فصل نو بهار منی به من اگر چه ننگ تو ام عذ و افتخار
 منی به تقطیعش چنین میشود سر و گلغ فاعلاتن ذار منی مفتعلن فصل نوب فاعلاتن هار منی
 مفتعلن الخ و درینجا جمیع اجزا مطبوعی آمده بحر کامل قدمائے شعرائے عجم درین بحر اصلا
 شعر گفته اند مگر از قدما میر خسرو دهلوی و از متاخرین مولوی جامی ابتدا نموده و بعد از
 بعضی دیگر نیز غزل درین بحر گفته اند و غیر از دشمن سالم اختیار نکرده اند جامی زخدا گمائی
 جفاے او چه قدر خوشم که هنوز از آن به زدم نکرده کی گز زرقفائے آن ما در گری رسد
 و راقم حروف مزاحف و مسدس این بحر را نیز گفته فقیر صفا خیالت را چه شد که بجا ناز
 لفته به خلم زدا غمت کز و فالبرسم گذاردنتی به بروزن متفاعلتن مستفعلتن چهار بار و
 درینجا یک رکن سالم و یک مضمر علی الترتیب آمده کامل مسدس مضمر مذال فقیر گوید
 چو عیاں شوی آسایدم روح دروان به چونهاں شوی از جهان من خیزد فخال به بروزن
 متفاعلتن مستفعلتن و درینجا صدر و ابتدا سالم و عروض و ضرب مذال و حشو مضمر
 آمده بحر متقارب این بحر شعرائے عجم بسیار استعمال کرده اند و سالم مزاحف
 بانواع زحافات آورده اند اما غیر از دشمن اختیار نموده و عروض و ضرب این را یا سالم
 مقصور یا مخدوف آورده اند متقارب دشمن سالم عجیق بخارجی گوید به زمین گود
 از لعل اسپان مغربل به هوا گرد و از گرد میدان مضمر به تقطیعش چنین می شود زمین گر
 فعولن و دازنخ فعولن ل اسپا فعولن مغربل فعولن الخ و درینجا همه ارکان سالم آمده متقارب

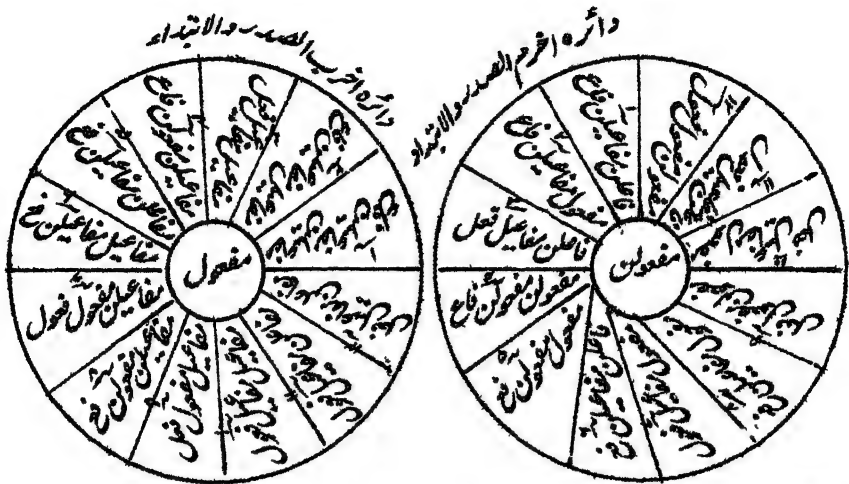
مشمّن مقصود حکیم اسدی طوسی گوید ۷ بیک چشم زدن سنگ سخت ۷ بمحجور
 آورد و بر درخت ۷ بروزن فعولن فعولن فعول و در اینجا عروض و ضرب مقصود
 باقی سالم آمده متقارب مشمن مخذوف حکیم مذکور گوید ۷ عروضی است ۷ شادمانی
 آئین او ۷ که باید خرد و او کا بین او ۷ بروزن فعولن فعولن فعل و در اینجا عروض
 و ضرب مخذوف و باقی سالم آمده متقارب مشمن اثلّم میرضی از تیمانی گوید ۷ نتوان
 گذشتن آسان آزاں کو ۷ گل تا بگردن گل تا بزا نو ۷ بروزن فعولن چهار بار و در اینجا
 یک جزو اثلّم و یک سالم بترتیب آمده متقارب مشمن مقبوض اثلّم مولوی حامی
 این وزن را بر شانزده رکن بنا نهاده ۷ زبے جمال تو قبلہ جاں حریم کوئے تو کعبہ
 دل ۷ فان سجدا الیک نسج و ان سجدنا الیک نسج ۷ بروزن فعولن ہشت بار
 و در اینجا یک رکن مقبوض و یک اثلّم بترتیب آمده و بیت مشمنش این است ۷ زور و
 ہجرت چہ چارہ سازم ۷ چون شمع و دراز تو میگذارم ۷ تسبیح را در عروض و ضرب این بحر
 اکثر ۷ آرنده و نوعی دیگر ازین وزن است کہ یک رکن اثلّم مقبوض و یک سالم بترتیب
 بیارند و بعضی از شعرائے عجم این را شانزده جزو بنا گذاشته اند چنانچہ ملا محمد تقی
 عزمی درین وزن گفته و این بیت از غزل را قلم حروف است کہ در جواب او گفته فقیر ۷
 زلف دلاویز بر میر رویت تیرہ شب است و آتش موسی ۷ جامہ صبرم در کف عشقت
 و امن یوسف دست زینجا ۷ بروزن فعل فعولن ہشت بار بحر متدارک این بحر را
 ابو الحسن اخفش استخراج نموده چنانچہ در بحث دوائر شرح کرده شد متدارک مشمن
 سالم ۷ حسن و لطف ترا بندہ شد مہر و مہ ۷ خط و خال ترا مشک چین خاک رہ ۷
 تقطیعش چنین کنند حسن و لطف فاعلن فی ترا فاعلن بند شد فاعلن مہر مہ فاعلن الخ و در اینجا

۷ قولہ یک چشم زدن سنگ سخت سبب مجرور درخت نو بد آورد ۷ ۱۲ شمشاد ۷ قولہ نوعی دیگر
 ازین وزن است الخ اگر فعلن قبض را با قلم جمع نماید عمل منقول الفعل بضم لام ۷ ماند و یا تغیر را اثم میگویند چنانچہ
 خود مصنف در قسم خرم بیان نموده پس از اینجا بجائے اثلّم بتبذیر صرف اثم کفایت میکرد و مثال اثم موافق قاعده نیست زیرا
 کہ زلف دلاویز بروزن فعل فعولان مستفعل است نہ بروزن فعل فعولن سالم ۱۲ شمشاد

ہمہ ارکان سالم آمدہ متدارک مٹمن مخبون سے چورخت نبود گل باغ ارم : چو
 قدرت نبود قد سر و چین : بروزن ہشت فعلن بکسر عین و درینجا جمیع اجزا مخبون آمدہ
 متدارک مٹمن مقطوع سے ہر دم پیشیت دارم زاری : کہ غم تاکے زارم دای
 بروزن فعلن بسکون عین ہشت بار و مثنوی شیر و شکر شیخ بھائی رحمہ اللہ درین وزن
 است و درینجا اگر بعضے جسذا مقطوع و بعضے مخبون بیارند جواز دار و چنانچہ
 درین بیت شیخ بھائی سے یارب یارب بھائی زار : آں نامہ سیاہ خطا کردار :
 صدر وابتدا مقطوع و عرض مخبون مذال و ضرب مقطوع مذال و حشو بعضے اجزا
 مخبون و بعضے مقطوع آمدہ و ایں وزن یعنی متدارک مٹمن مقطوع مسمی بصوت الثاقو
 است و وجہ تسمیہ اش از جابر بن عبد اللہ انصاری چنین منقول است کہ در راہ
 شام با حضرت امیر المومنین صلوٰۃ اللہ و سلامہ علیہ میر فتح بردیری گذرا قناد و ترسائے
 دراں ویر نا قوس مے نواخت چون آنجناب صدائے نا قوس را شنیدند فرمودند کہ
 نا قوس او چنین مے گوید : حقا حقا حقا حقا : صدقا صدقا صدقا صدقا : و چند
 بیت دیگر مشتمل بر بے اعتباری دنیا صمیمتہ ایں بیت فرمودہ اینست بیان بجزئی
 کہ شعرائے عجم آنرا استعمال کردہ اند و مطبوع شمرہ اند آنا بحر قریب و جدید و مشکل
 کہ متاخرین اختراع نمودہ اند و ردیوان پنج یک از اساتذہ عجم شعرے دراں مبدہ
 نشد و مع ہذا ازیں پنج دائرہ کہ در صدر ایں حدیقہ بر شمر دیم بر آئید بنا بر آں
 تعرض نہ کر آں نمودیم و یکے از معاصران امیر خسرو دہلوی کہ عاشق صادق نام داشت
 رسالہ عروض و منالغ تالیف نمودہ و آنرا جامع الصنائع نام کردہ دور آنجا سہ بحر و دیگر
 اختراع نمودہ و باعتبار خود و در کن تازہ پیدا ساختہ و ایں سہ بحر از ترکیب آں ہمہ پند
 اول متفاعلتن و دوم مفعولاتن و چوں غور کردہ شود متفاعلتن و فعلن بکسر عین است
 و مفعولاتن و فعلن بسکون عین و اول بحر متدارک مخبون است و دوم مقطوع چنانچہ
 شرح آں تفصیل مذکور شدہ خیابان پنجم در بیان اوزان رباعی - بیاید دانست کہ
 رباعی را شعرائے عجم اختراع نمودہ اند و آنرا ترانہ و دویتی نیز ناسند و رباعی جزو

بحر حرج نے آید و نہ زحاف در و بکار میرود و ازین نہ زحاف یست و چهار وزن بہم میرسد آنا زحافا تش خرم و خرب۔ وقبض و کف ہتم و جب بشر و شتر و اجتماع خرم و ہتم است و رکن مفاعیلین اخرم مفعولن مے شود و اخر ب مفعول مقبوض مفاعیلن و مکفوف مفاعیل بضم لام و ہتم فاعول بوقف لام و محبوب فعل بوقف و انترفع و اشتر فاعلن و از اجتماع خرم و ہتم فاع مے ماند اما از جملہ یست و چهار وزن رباعی و از وزن است کہ صدر و ابتدا اے آں کہ خرب مے آید و در دوازده وزن دیگر صد و ابتدا اخرم مے آید آنا از دوازده وزن اخر ب یکے آنست کہ یک جز و حشو مقبوض و یکے سالم باشد و عروض و ضرب اخر ب اہتم آید و دوم آنکہ یک جز و حشو مکفوف و یکے سالم آید و عروض ضرب مثل اول باشد سوم آنکہ ہر دو جز و حشو مکفوف آرند و عروض و ضرب محبوب چہارم آنکہ یک جز و حشو سالم و یکے اخرم آرند و عروض و ضرب مثل اول باشد پنجم آنکہ حشو مثل اول و عروض و ضرب ابتر آرند ششم آنکہ حشو مثل دوم و عروض و ضرب مثل اول باشد ہفتم آنکہ یک جز و حشو سالم و یکے اخر ب باشد و عروض و ضرب اہتم ہشتم آنکہ حشو مثل چہارم و عروض و ضرب ابتر باشد نہم آنکہ حشو یک جز و سالم و یکے اخر ب و عروض و ضرب محبوب باشد دہم آنکہ حشو مکفوف بود و عروض و ضرب اہتم یازدہم آنکہ حشو مقبوض و مکفوف باشد و عروض و ضرب اہتم دوازدہم آنکہ حشو مثل یازدہم و عروض و ضرب محبوب باشد و آنا از جملہ دوازده وزن دیگر کہ صدر و ابتدا اے آں اخرم مے آید یکے آنست کہ یک جز و اشتر و یکے سالم و عروض و ضرب اخرم و اہتم باشد دوم آن کہ یک جز و حشو اخر ب و یکے سالم و عروض و ضرب مثل اول باشد سوم آنکہ یک جز و اشتر و یکے مکفوف و عروض و ضرب محبوب آید چہارم آنکہ حشو اخرم و عروض و ضرب مثل اول آرند پنجم آنکہ حشو مثل چہارم و عروض و ضرب ابتر آید ششم آنکہ حشو مثل اول و عروض و ضرب ابتر آرند ہفتم آن کہ حشو یک جز و اخر ب و یکے مکفوف آرند و عروض و ضرب اہتم ہشتم آنکہ حشو مثل دوم و عروض و ضرب ابتر آرند نہم آنکہ یک جز و حشو اخرم

ویکے اُخرب و عروض و ضرب محبوب آرنند و اہم آ نکہ یک جز و حشو اُخرب و یکے مکفون
و عروض و ضرب محبوب آرنند یا ز دہم آ نکہ یک جز و حشو اُشتر و یکے مکفون و عروض
و ضرب اہم آرنند و ا ز دہم آ نکہ یک جز و حشو اُخرم و یکے اُخرب و عروض و ضرب
اہم و صورت این بستی و چار وزن ازین و دائرہ آشکار شود

و اتم حروف برائے این اور ان شش رباعی گفته کہ ہر مصرع ازاں مشتمل بروزنی
است سہ رباعی در اوزاں اُخرب و سہ رباعی در اوزاں اُخرم اما رباعیات اوزاں اُخرب
اینست **لثو فہ لے عشق ترا چو من ہزاراں طالب** دیدار تو را یوسف مصری غیب
و ز ہجر تو جانم را صد محنت و غم آں بہ کہ نگردی تو از من غائب **و لہ در پیش تو اودم**
دل را بہ نیاز بہ دست من وزلف تو و امیدوار از بہ در عالم بیش از من در ماندہ چو **بست**
آں بہ کہ نوازیم تو اسے بندہ نواز بہ و لہ اسے آنکہ نمودیم ز ہجرا نت زار بہ از گوہ غمت

لے قولہ در عالم الخ در عالم بروزن مفعولن اُخرم است نہ اُخرب پس موزون بروزنی از اوزاں دائرہ اُخرب الصدر
چگونہ خواہد شد اگر ہم عالم را خلاف قاعدہ متحرک نماند موزون بروزن سومے شود لیکن و حرف آخر
بیت از تقطیع دورے شود حالانکہ در چنین مقام حذف یک حرف ہم جائز نیست لا غیر حاصل کلام این مصرع
موزون بروزن دواز دہم از دائرہ اُخرم الصدر است نہ بروزنی از دائرہ اُخرب الصدر و یک موزون وزن
دائرہ مذکور الصدر منفقو معلوم میشود فانظر و تفکر و لا تکن من المکارین ۱۲ محمد عبدالاحد لکھنوی

بر دل تنگم صد بار به خواهم که به پیش تو بگویم غم دل به چوں چاره من بر تو نبود و شواره
 و اما رباعیات او نه از آخرم اینست **سجرات خون بسے مراد دل کرد و دانند**
 در سینہ من منزل کرد و دیگر تا که فراخیم محنت و غم به کس هرگز این سختی با بیدل کرد
 و له یار آمد یار آمد یار آمد به به بنشین بیخبر بدنیسان تا که به یکساعت زان
 ماه جبین و درمباش به تا یابی از جام لب لعش می به و له جان داد و در راه و فاعی
 صنم به دل کرد و قربانش به پیش و کمی به از تو تم کار اگر نیاید چه غم است به در دید
 و دل بس است سوزی و نمی به و دریں موقوف فن عروض پیرایه اتمام یافت و الحمد
 لله اولاً و آخراً الحمد لله فی علم القوافی قافیہ عبارت است از چند
 حرف معین که آن را در آخر مصرع یا آخر هر بیت در الفاظ مختلفه مکرر می آرند و
 حروف مذکور در مطلع قصیده و غزل و در ابیات ثنوی آخر هر مصرع واقع میشود
 و در قطعه و باقی ابیات قصیده و غزل آخر هر بیت می آید و حد قافیہ از حرف آخر
 بیت است تا ساکن اول که در ماقبل او باشد و متحرک که ماقبل این ساکن باشد نیز
 داخل در حروف قافیہ است چنانچه دریں بیت حکیم سنائی بکرم کابل و درم مائل به
 جل شان پیش علم شان حائل به میم مائل و حای حائل نیز داخل در حرف مذکور است
 و وجه این معلوم خواهد شد و این قول خلیل است و اخفش بر آنست که کلام آخر بیت
 تمام داخل قافیہ است و بعضی روئے تنهارا قافیہ شمرده اند و این قول اگر وجهی دار و اما

له قوله در دیده دل الخ در اینجا در دیدن مفعول اخرب است نه اخرب پس موزون بر وزن انداثره خرم لحد شدنی
 نیست از قطع معلوم میشود که این مصرع موزون بر وزن دوازدهم از دواثره اخرب لحد است که موزونش در رباعیات دواثره
 مذکور گذشت باز وزن سوم دواثره مذکور بی موزون ماند و موزون وزن دوازدهم از دواثره اخرب لحد در رباعیات دواثره
 اخرب لحد روا شد علم شمشاد له قوله در آخر مصرع الخ در آخر مصرع یا بیت یا چیزه که بمنزله آخر مصرع و بیت است
 تا تعریف نه از قوافی حروف را نیز شامل گردوزیرا که در قوافی حروف آخر حقیقی مصرع و بیت ردیف میشود نه قافیہ شمشاد
 قوله در الفاظ مختلفه به بحسب لفظ و معنی مآ چنانکه در لفظ غادر و یا ویر یا بحسب لفظ تنها چوں قافیہ زبان و لسان
 یا بحسب معنی تنها چنانچه در قافیہ باز معنی بار و در باز معنی جانور معروف ۱۲ شمشاد

خالی از مسامحتی نیست چنانچہ بجائے خود گفته شود حق واقع آنست کہ قافیہ حروف و حرکات معین وارد و بہ لقبہ چند ملقب مے گردد و عیبی چند لاحق بہ آن میشود کہ احتراز از بعضی واجب و از بعضی مستحسن است و اما اینمہ را در چند شعبہ و انانیم شعبہ اول در بیان حروف قافیہ - بتاید دانست کہ روئے اصل قافیہ است و قافیہ بدون روئے متحقق و و ہشت حرف لمحق با دیگر و نہ چہار قبل از روئے مے آیند و چہار بعد از روئے اما آن چہار کہ قبل از روئے واقع مے شوند ردوف و قید و تاسیس و تخیل است و آن چہار کہ بعد از روئے مے آیند وصل و خروج و مزید و ناثر است اما ردوف بالکسر عبارت از الف و واو و او ساکن است کہ بی فاصلہ قبل از روئے آید چنانچہ وریں سہ بیت حکیم سنائی قدس اللہ سرہ کہ در منقبت سید اوصیاء گفته سہ اے سنائی بقوت ایمان بہ مدح حیدر بگو پس از عثمان بہ این ز فضل آفت سر اے فضول بہ آں علمدار و علم دار رسول بہ بشنیدہ زمصطفی اتاویل پگشتہ مکشوف بردلش تنزیل بہ در بیت اول نون روئے و الف ردوف است و در بیت دوم لام روئے دو و اردوف است و در سوم لام روئے و یاروف است و اگر بعد از ردوف دو ساکن واقع شود مثل یافت و ناف و دوست و پوست و سخت

لہ توہ حروف و حرکات معین وارد و از لفظ وارد معلوم میشود کہ قافیہ چیز دیگر است و حرکات چیز دیگر یعنی حرکات و حرکات جز قافیہ میشوند نہ عین پس درین تحقیق و مذہب انفس رحمتہ اللع علیہ فرقی ظاہر نمیشود و تعریف حقیقی قافیہ در پرعہ تفاوتی اند انہوں یگویم کہ قافیہ عبارت است از حرفی یا توالف از حرفی و حرکاتے کہ شاعر آنرا لازم لے بلووم یا لازم یا یوجوب در الفاظ مختلفہ بحسب لفظ و معنی یا بحسب لفظ تنہا بحسب معنی تنہا در آخر یا بمنزلہ آخر صرح با بیات کر یا در حکم کر آرد ہذا ہو الحق الصریح والعدول عند قیاس عبد الاحد عفا عنہ الصمد لہ اما ردوف الخ تعریف دعویٰ نفع نیست بر قید ہم صادق آید مثل وافر دوس کہ قید بودنش متفق علیہ جملہ محققین است بعد از این خود میگوید غیر از حروف مدہر ساکنے کہ بی فاصلہ قبل از روئے آید آزا حروف قید نامند پس تعریف جامع و مانع اینکہ ردوف ہر دو صنف است اصلی و زائد اصلی عبارتست از حرف علت ساکن حرکت متبلیش موافق چہل الف نارد و از و دیاسے تیر و زائد عبارتست از حرف ساکن کہ بعد از ردوف اصلی قبل از روئے واقع شود کہ محقق طوئے اسفرد و سہ مفاہف یگوید ۱۲ محمد عبد الاحد عفا عنہ الصمد کہ مضمونی

و اینست بعضی حرف بعد از روف را داخل روف شمرده اند و آنرا روف زائد نام کرده
 و خواجہ نصیر الدین طوسی رحمۃ اللہ علیہ در رسالہ معیار الاشعار حرف مذکور داخل روف
 شمرده و آنرا رومی مضاعف خواندہ پوشیدہ نمادہ کہ در فارسی واو و یای روف
 معروف و مجهول مے آید معروف آنست کہ ضمہ ماقبل واو و کسرہ ماقبل یا اشباع داشتہ
 باشد مثل دور و پور و دید و چکید و مجهول آنست کہ بی اشباع باشد مثل زور و کور و بیدار
 و جمع میان معروف و مجهول نزد قدما و متاخرین جائز است چنانچہ دریں بیت حکیم
 سنائی باوجودش ازل پذیر آمد یکہ آمد و یکہ دیر آمد و کسرہ ماقبل یا دور
 لفظ پذیر معروف و در لفظ دیر مجهول است و دریں بیت ولہ پیکر آب و گل ز شوقش عورت
 لعبت چشم و دل ز کنش کورہ ضمہ عور معروف است و ضمہ کور مجهول و دریں ابیاتی
 ظہوری عشق آورده دستیز مرا بہ کند بی عقل کرد تیز مرا بہ خلوت خاص حسن و عشق
 کہ بردن کرده اند نیز مرا بہ خوش ظہوری بنجام جوشیہا بہ کرده در غورگی مویز مرا بہ کسرہ
 لفظ ستیز و تیز مجهول و کسرہ لفظ نیز و مویز معروف است ولہ از غمش شهر و کوہ میرشو
 است بہ میکند منع زاریم زور است بہ چہ قدر لب بنالہ نزدیک است بہ دل ز طاعت
 صد آں قدر دور است بہ ضمہ لفظ شور و زور مجهول و ضمہ لفظ دور معروف است وافی

طالع در لوجہ ایران حال ہمہ را و دیایہ مجهولین بود معروف و یایہ معروف است ہما ن نزد ایشان مجهولین و جود
 ندارد و اینجا است کہ در کلام ایشان ہزار جاتیہ گوربانور و دیر باتیر دیدہ باشی بالجلہ ہم چنین روف نزد پسینان
 چیز نیست تا بعیت چہ رسد آری در لوجہ متقدمین بعض الفاظ بود و یایہ مجهولین بود و زین جہت ہمچنین اختلاف نشا
 از عیوب شمرند مولانا جامی ہم اجتماع معروف و مجهول را عیبی نوشتہ عرفضیان خندہ زندہ کہ مولوی از کتاب آن
 کردہ اور است مے من نہ تنها خواہم ایں خوباں شہر آشوب را بہ کیست در شہر آنکہ خوابان نیست روف
 خوب را بہ و یخبر از نیکہ چون در عصر جامی لوجہ خراسانیان آشوب از او و مجهول بود او معروف تغیر یافتہ مولانا و تفسیر
 آن با خوب مضائقہ نپنداشت کوتاہی سخن ہر چند این افادہ خلاق اکثر عرفضیان است اما کسی کہ سیر کلام متاخرین کرد
 اندیک میداند کہ ایشان در جماع معروف و مجهول باکی ندارند پس در نظم فارسی پیروی پارسیان حال کردنی است
 و تقلید عرفضیان از احتلا ملا مغلہ مولوی محمد طہیر حسن شوقینوی عظیم آبادی

را کہ با مالہ یا ئے روف سازند معروف نے آید چنانچہ دریں بیت سنائی خلعتے کان
 تراست همچو چیز بستاند بروز رستاخیز : آما حرف قید حرفی است ساکن غیر روف
 کہ بے فاصله قبل از روے آید پس غیر از حروف مدہر ساکنے کہ بے فاصله از روے آید
 آما حرف قید نامند مثل قافیہ در دو تسمہ و آبر و صبر و ختم و شتم و جہد و جہد و بزم و بزم و
 آہم و شمر و نشر و قصر و نصر و عقل و نقل و فکر و ذکر و علم و علم و امر و ثمر و ننگ و تنگ و شہ
 و نمر و اختلاف حرف قید جائز است چنانچہ صاحب گلشن راز گوید : ہمہ دانند کہیں
 کس در ہمہ عمر : نکرده هیچ قصد گفتن شعر : و باید کہ دریں حال قرب مخرج را رعایت
 نمایند چنانچہ دریں بیت سعدی چه مصر و چه شام و چه بر و چه بحر : ہمہ روستا نیند و
 شیراز شہر : آما حرف تاسیس الف ساکن است کہ قبل از روے آید و میان او
 دروے یک متحرک و اسطر باشد و آن متحرک را ذیل گویند مثل خاور و یاد و مائل
 و سایل و تسایل و تجاہل و اختلاف ذیل جواز دارد و تاسیس در قافیہ از قبیل لزوم
 مالا یلزم است چه اگر التزام آن ننمایند خاور را با گوہر و مائل را بادل و تسایل با بلبل
 قافیہ میتوان کرد چنانچہ در حدیقہ دوم اشعاری باین معنی کردہ شد : آما حرف وصل
 بے فاصله بعد از روے آید چنانچہ حرف یا درین بیت سنائی همچو شمع آنگہ را
 نمائد منی : در تو خند و چو گردش بزنی : و حرف ہا درین بیت ولہ لالہ غافل تو اے
 بندہ : دل سیر عمر کوتہ و نغندہ : و حرف وصل در اکثر یا ئے متکلم یا مصدری یا نیکی
 یا خطابی و میم ضمیر متکلم و تاے مخاطب و شین ضمیر غائب و ہا ئے مضمرا آخر کلمہ مثل ہالہ و نالہ
 و نون مصدری مثل دیدن و شنیدن مے باشد و اما خروج حرفے است کہ بے فاصله

۱۰ دانستی ست کہ عرونیان در باب اختلاف حرف قید مختلف الاقوال اند و حق تحقیق آن است کہ در غزل و مثال
 آن چه نزد متقدمین و چه نزد متأخرین پر قبیح بود و در شنوی و غیرہ سلف چنداں مضائقہ نداشتند شیخ شہزاد
 ے کہ اے شاہ آفاق گستر بعدل : اگر من نمانم تو ثانی بفضل : مولانا غنیمت ے نہاں در گیسو اولیہ بقدر
 عیان از جہتہ او مطلع الفجر : اما پسینیان حزین در شنوی و غیرہ ہم احتراز دارند ۱۱ مولوی محمد ظہیر حسن
 شوق نیوی عظیم آبادی :

بعد وصل آید مثل میم در لفظ بردیم و خوردیم و یاد در لفظ دیدیم و چپیم و تاد در لفظ وید
و شنیدمت و آما مزید حرفی است که بے فصل بعد از خروج آید مثل بردیش و خوردیش
یا دریں بیت عنصری باغ اگر بر چرخ بودی لاله بودی شتری به چرخ اگر در باغ بودی
گلبنش جزاستی به از گل سوری ندانستی کسے عیوق را به این اگر خشنده بودی
و آں اگر بویاستی به آنا نائره حرفی است که بے فاصل بعد از مزید آید مثل شین در
بر تمش و خورد تمش و آنچه بعد از نائره آید در حکم نائره است و خواجہ علیہ الرحمۃ بر آنست
کہ آں چه بعد از وصل آید لفظ ردیف است خود کلمہ مستقل باشد و خواه غیر مستقل
آما جمهور بر آنند کہ آنچه بعد از روے آید مادام کہ کلمہ مستقل نباشد ردیف نیست و
اختلاف بیچ یک ازین چهار حرف جائز نیست شعبہ دوم در بیان حرکات حرف
قافیه بیاید دانست کہ حرکت ماقبل روے را در حالتی کہ ساکن باشد و حرفی از
حروف قافیه با او نبود و توجیه خوانند اختلاف توجیه در قوافی جائز نیست و اگر شبے
بسبب اتصال او با حرف وصل متحرک گردد و اختلاف حرکت ماقبل جائز است چنان
دریں ابیات خاقانی چشمہ خضر ساز لب از لب جام کوثری به گر ظلمات بحر جست
آئینہ سکندری به گر جزا کعبہ را از خست آمدن بود به در حرم خداے گاں کعبہ کند
مجاوری به پور سکتبکین توے دولت ایاز خدمتت به بندہ بدورد دولت رشک روان
عنصری به و دریں بیت سعدی نیامد در ایام او بردے به گویم کہ خاے کہ برگ گلے به و حرکت
ماقبل روف و قید را حذو نامند و آں در روف الف فتح است و در روف وا و فمه و در روف یا
کسرہ و در قید نیز بر سہ نوع حرکت می آید چنانچہ در اشکاء این مذکور شدہ و اختلاف حذوی کہ

۱۔ و اختلاف حرکت ماقبلش جائز آنچه دریں صورت حرکت ماقبل روی داخل حد قافیه نیست و برائے آن علم
قافیه اسمی ہم مقرر نکرده اند ۲۲ شمشاد ۳ اختلاف حذو نزد قدما در شنوی و غیره چنداں عیب نہ داشت غنیمت
۳ خبر یا بد ہیں از کار این قوم به نماز و باہزاران شعلہ بر موم به پسینان اجتناب دارند از عیوب پندارند
۴ مولوی ظہیر حسن شوق نیوی عظیم آبادی ۵ قولہ و حرکت حرف وصل را ۱۱ بعضی محققین از حروف تائیس
و ذیل و از حرکاتش و اشلع ما داخل حروف و حرکات قافیه نکرده اند ۱۲ شمشاد

باردرف باشد جائز نیست اما خدوی که با حرف قید باشد اختلاف آن در جائی که روی
متحرک آید جائز است چنانچه دریں رباعی کمال السمعیل اگر سوز دلم یک نفس آهسته
شود و از دود درون راه نفس بسته شود و در وید از آب همه گردانم و تا هر چه نه
نقش تست آسخته شود و فتح ماقبل تا سیس رارس گویند و حرکت حرف ذیل را
اشباع خوانند و اختلاف اشباع در جائی که روی متحرک آید جائز است چنانچه دریں
دوبیت سعدی ای پادشاه وقت چه وقت فرار شد و تو نیز با گدای محلت برابری
مروے گمان مبر که بسر و تنجه است و کتف و بانفس اگر بر آئی و نام که شاطری و دروے
چوں با حرف وصل پیوند و حرکت او را مجرے گویند مثل کسر و را در دوبیت صدر و حرکت
حرف وصل را انفاد گویند و حرکت خروج و مزید را نیز نفاد گویند و نائره متحرک نے
آید شعبه ستوهم در بیان اوصاف روے و القاب قافیه بدانکه روے ساکن را مقید
گویند و چون بسبب حرف وصل متحرک گردد روے مطلق خوانند و هر یک از این دو نوع
اگر با حرفی از حروف قافیه جمع نشود یعنی غیر از روے حرفی دیگر از حروف قافیه نیاید
آز مجر و نامند و اگر با حرفی دیگر جمع گردد آن را با حرف منسوب بیسان ندیس رو
مقید را که تنها باشد مقید مجر گویند و اگر حرف روف دارد مقید باردوف خوانند و علی
هذا القیاس و همچنین مطلق را مطلق مجر و مطلق باردوف یا باقید یا تا سیس خوانند قال
الساکی ثم ان القافیه لا تتصلح الا على حرف الروی تتنوع باعتبار الروی و باعتبار قبله و

عقوله بدانکه روی ساکن را مقید گویند و چون الخ محقق طوسی هم در تعریف مطلق و مقید بیس مسلک فتیاً
کرده است لیکن در تعریف مجر و اختلاف چه نزدش مجر و آن است که روف و تا سیس نداشته باشد بلکه در
فارسی حرف روف در روے مضاعف در ضمن آن عام ازینکه روے تنها باشد و دیگر از باقی حروف قافیه را هم شامل
بجز حرف ذیل که وجودش بر اثبات تا سیس موقوف است و در تعریف روے مطلق و مقید هم دیگر محققین
اختلاف کرده اند و گفته اند که مطلق عبارتست از روے که با وصل پیوندد و مقید عکس این دو و تسمیه مقید و وجود مقید
عدمی است پس در وحات و ثنات و ساقیش و باقیش بر مذہب اول روے مقید است بود سکون و بر مذہب ثانی
مطلق است بجهت اتصال حروف و وصل اگرچه روے ساکن است ۲ محمد عبد اللہ عفا عنه الصمد مخلص شمشاد ۲۲ کھنوی

باعتبار بعده آتا تنوعها باعتبار ما قبل الرومی فی کونها آما مرفوعه او موسسه او مجروره و آما
 تنوعها باعتبار ما بعد الرومی ولا یلیقها هذا الاعتبار الا فی اطلاقتها فی کونها اما موصوله من
 غیر خروج او مع خروج انتہی و انواع قافیه و اسامی آن نیست قافیه مجروره و قافیه
 مرفوعه و قافیه موسسه و قافیه موصوله و اما حرف قید چون و کام روف است قافیه را که
 با حرف قید باشد نیز مرفوعه گویند و قافیه که مشتمل بر حرف خروج و مزید و نائره باشد
 آن نیز در حکم موصوله است و از اینجا ظاہر میشود کہ رومی اگر چه اصل قافیه است اما خود
 دیگر را نیز در قافیه مدخل است بخلاف کسانی کہ حرف دیگرے را ننکرند شجره چهارم
 در میان عیوب قافیه و آن بچند نوع است اول آن کہ روے یکجا ساکن و یکجا متحرک
 آرند چنانچہ درین بیت حافظ صلاح کار کجا و من خراب کجا بیس تفاوت را از کجا است
 تا کجا و این را غلو نامند و اگر حرف وصل را جائے ساکن و جائے متحرک آرند تفاوتی
 گویند و سکا کے این عیب را در وقتے کہ فخل وزن شود عیب میداند و آنا نلا نوع دوم
 اختلاف توجیه و آنرا اقوا خوانند و مثالش در ذکر توجیه گذشت و سکا کی گفته و فی
 الاصحاب من لایعده عیبا لکثرة درودہ فی الشعر و الاقرب عدہ عیبا نوع سوم اختلاف
 روے و این عیب اصلا سمیت جواز ندارد اگر چه بعضے باین نحو جائز داشته اند کہ روے
 در یک حرف تازی و یک جا پارسی باشد یا قریب المخرج باشند مثل لب و چپ و شک
 و سگت و صلیح و سیاه و غیاث و داس آماجھور بر آنند کہ این نیز جواز ندارد و این عیب
 را کفانا نامند نوع چهارم اختلاف روف و این در اشعار تازی جائز است اما در فارسی
 اصلا جائز نیست و شعرائے عرب جمیل را با نزول و مینر ابا بد و رومانند آن قافیه
 مے کنند و این معنی در میان اینها سائر و دائر است کما قال السکاکی و الروف
 بالالف لایجامع الروف بخیر ما بخلاف الواو و الیاء فان الجمع بینها غیر محیب نوع پنجم
 اختلاف حرف قید یا بعد مخرج مثل عمر و شعر را قافیه کردن و این چنداں محبوب نیست
 چنانچہ گذشت و در اشعار بعضے از اساتذہ نیز آمده نوع ششم اختلاف اشتباع
 در جائے کہ روے مقید باشد مثل تجاہل و کابل را قافیه کردن نوع ہفتم اختلاف حذو

مثل نور و دور بالفتح و این هر سه عیب را سناد بالکسر گویند نوع هشتم ایطاء و آنرا وفاسی
 شائیکان گویند و ایطاء تکرار کلمه است در قوافی بیک معنی آما اگر همه جا بمعنی و یگر
 آرند ایطاء نمیگویند بل صنعت تجنیس است و ایطاء بر دو قسم است خفی و جلی ایطای
 خفی آنست که تکرار در وظا هر نباشد مثل دانا و دینا و حیران و سرگردان و بیاد میا و
 مانند آن و ایطای جلی آنست که تکرار در وظا هر باشد مثل در و مند و حاجت مند و شکر
 و اقسون گر مثل الف و نون جمع در لفظ یا ران دوستان و مثل یا و نون در لفظ سیمین
 و زرین و غلگین و شرگین و مثل با و در گله و باغها و شباه آس و مثل گرد و بکن و کن و ترا و
 مرا و نظائر آن و ایطای جلی اقبح و فحش عیوب است و در یک بیت اصلاً جواز ندارد
 مگر آن که بقا صله ابیات در قصیده و قطعه و غزل بیارند قال السکاکی عیب الایطاء
 بمقارب المسافه بین کلمة الایطاء و اما اذا طالت القصيدة و تباعدت المسافه فقل
 ما یجاب نوع نهم تضمین و آنچنانست که قافیہ در معنی متوقف بر ابعاد خود باشد چنانچه
 دریں رباعی امیر خسرو حسن ترا کسے نمائند آلا پے خورشید که هر صبح بروں آید تا به
 خدمت کند و پای تو بوسد آما به نائی تو بوسے او که تا بوسد پای تو نوع دهم آنست
 که قافیہ را در قصیده یا قطعه تغیر دهند و این فحش عیوبست آما اگر اشارتے بر تغیر
 نمایند تدارک عیب میکنند چنانچه شیخ افرسی دریں قصیده کرده ۵

نماز شام که از گروش قضا و قدر زبام چرخ بیفتاد خسر و خسار
 بعد از چند بیت اشاره به تغیر قافیہ می کند ۵ بناے قافیہ را یک الف زیاده کنم ۶
 بشرط آنکه گیرند خورده اهل هنر ۶ سوال کردم از اهل نور و دیده ابرار ۶ که اے بذات
 تو آورده کائنات قرار به دهر عیبی که اشارتے بد ایں نمایند عیب نیست نوع یازدهم
 تکرار قافیہ معمول است و قافیہ معمول آنرا گویند که به تحلیل یا ترکیب صلاحیت قافیہ

۵ قوله بیاد میا الم معلوم نمی شود که مصنف در بیاد بکن و کن کدام فرق نهید که بیاد میا را ایطای خفی و کن
 و کن را ایطای جلی قرار داد حالا که نزد محققین در هر دو ایطای جلی است ۱۲ محمد عبدالاحد ۵ قوله
 معمول آنرا گویند که تحلیل الم ظاهراً است که قافیہ معمولی یا تحلیل بدست می آید و قافیہ ناشی صفا ۱۳ ابریکو

بودن بھرساند چنانچہ دریں دو بیت خواجہ حافظ مستم از بادہ شبانہ ہنوز بہ ساقی
 مانرفت خانہ ہنوز بہ میکشی و بغمزہ مے گوئی بہ توبہ کردی و عشق یا نہ ہنوز بہ و چنانچہ
 دریں رباعی لمولفہ کرشمع نہ دلجوئی پروانہ کستد بہ بر آتش اوز دور پروانکستد بہ
 فریاد ز شمع من کہ در آتش عشق بہ پروانہ صفت سوزم و پروانکند بہ پوشیدہ نمائد
 کہ قافیہ معمول اگرچہ فی نفسہ صنعتی است اما اجتماع آں در یک بیت معیوب است
 شعبۂ پنجم و تقسیم قافیہ باعتبار وزن بیاید دانست کہ خلیل بن احمد ایں قافیہ را
 در دو ساکن قرار دادہ چنانچہ در صدر ایں بحث اشارتی بآں کردہ ایم و ایں قرا قافیہ
 از چہار قسم بیرون نخواہد بود اول آنکہ ہر دو ساکن بلا فصل واقع شوند چنانچہ دریں
 بیت سنائی نائب مصطفیٰ بروز غدیر بہ کردہ در شرع خود مرا و را میر بہ و ایں
 قافیہ را مترادف گویند و دوم آنکہ یک متحرک میان آں دو ساکن واسطہ باشد چنانچہ
 دریں بیت ولہ در صف رزم پائے او حکم بہ در پے امر جاں او محرم بہ و چنین قافیہ
 را متواتر نامند سوم آنکہ دو متحرک میان آں دو ساکن واسطہ باشد چنانچہ دریں بیت
 خاقانی جوشن صورت بردن کن در صف مردان در آں بہ دل طلب کردار ملک دل توان
 شد پادشاہ وال لفظ پادشاہ و تقطیع متحرک مے گردد و ایں قافیہ را متدارک خوانند
 چہارم آنکہ سہ متحرک میان آں دو ساکن واسطہ باشد چنانچہ دریں بیت سنائی زوہر و
 بت شکن زرو زار دل بہ دست او تیغ زن براوج زحل بہ و ایں نوع قافیہ را متکرب گویند پنجم آنکہ

یا ترکیب و مصنف ہر دو مثال قافیہ معمولی ترکیب آوردہ کہاویں علی الما ہر لہذا یک مطلع و یک بیت خوب
 حافظ شیرازی رحمتہ اللہ علیہ مے نگارم کہ مثال قافیہ معمولی تجلیل ہم ہوید اگر دوسہ شرب از مطرب
 کہ دل خوش بادوی را بہ شنیدم نالہ جانسون فی را بہ عفاک اللہ من شر الزائب جزاک اللہ
 فی الدارین خیرا بہ کہ در لفظ خیراخی قافیہ در ا ردیف واقع شدہ ۱۲ محمد عبدالاحد عفا اللہ الصمد لکھنوی بہ
 ۱۳ قولہ پنجم آنکہ الح اول قافیہ را در چہار قسم منحصر کردہ و گفتہ ایں قرا قافیہ از چہار قسم بیرون نخواہد بود
 حالا قسم پنجم ہم بیان مے کند شاید مراد اینکہ در فارسی از چہار قسم بیرون نخواہد بود قتال اللہم حفظ عن ضعف
 الحافظ ۱۲ محمد عبدالاحد عفا اللہ الصمد متخلص بہ شمشاد

چهار متحرک میان آں دو ساکن واسطه باشند و این را متکاوس نامند و این قسم مخصوص شعر عربی است و در فارسی نمی آید اما قافیه مترادف در بحر هرج در حالتی که عروض و ضرب مقصور یا اہتم باشد می آید و در رمل در حالتی که مقصور یا مشعث مقصور باشد و در مضارع در حالت قص و سبج و در سربج و منسرح در حال وقف و در رجز و قفے که نذال باشد و در متقارب گاہی که مقصور باشد و اقیشود اما قافیه متواتر و ہنرج و قفے کہ عروض و ضربش سالم یا محذوف باشد می آید و در رجز مقطوع و در رمل سالم و مخبون و مقطوع و در مضارع سالم و در بحر متدارک مقطوع و متقارب سالم و در رباعی ابتداء وقوع مییابد اما قافیه متدارک در رجز سالم و مخبون و در رمل محذوف و مخبون محذوف و در متدارک سالم و مخبون و در مضارع محذوف و در سربج مطوی مکسوف و در منسرح مطوی مکسوف و در ہنرج محبوب و متقارب محذوف و کامل و مضمر واقع شود و اما قافیه مترکب در رجز مطوی می آید و لبس قافیه متکاوس و در شعر فارسی نمی آید و در اشعار تازی ہر پنج قسم بانجائے شتی واقع می شود و تعداد وقوع این چار قسم را در بحرے کہ بر شمریم بر سبیل حصر نیست چہ ممکن است کہ در اوزاں و دیگر ہم واقع شود شعبہ ششم در بیان ردیف بیاید و انست کہ ردیف عبارت است از یک کلمہ مستقل یا بیشتر کہ در او آخر مضارع یا ابیات بعد از قافیه آرند و اختلاف آں جائز نیست و مثالش این دو بیت مولانا ظہوری و رآہ و نالہ تقصیری نکردم چہ حاصل فکر

۱۵ قولہ مخبون محذوف الخ فاعلاتن مخبون محذوف فعلن بکسر عین می شود و درین جاد و متحرک در میان دو ساکن نیست اصل این کہ از یازدہ فسوح فاعلاتن بحذف فاعلن صلاحیت قافیه متدارک شدن ندارد ۱۲ شمشادہ

۱۶ قولہ می آید و بس الخ بس چہ معنی دارد و فعلن بکسر عین مخبون از فاعلن و مخبون محذوف از فاعلاتن نیز می تواند کہ قافیه مترکب گردد چنانچہ خود مصنف رحمۃ اللہ علیہ در مثال مترکب بیت حکیم سنائی رحمۃ اللہ علیہ آورده کہ از بحر خفیف مسدس مخبون محذوف است بر وزن فاعلاتن فاعلن فعلن بکسر عین فاعلن و نصف و ناقص ۱۲ محمد عبدالاحد عفا عنہ السید شمشادہ

تا اثری نکر دم چه و له خراب باد سر جوش کرده مارا بهوش باش که بهوش کرده
 مارا بهوش و نزد خواجہ نصیر الدین طوسی رحمتہ اللہ علیہ در ردیف تکرار لفظ معتبر است نہ کلاً
 معنی و استقلال لفظ نیز نزد او در ردیف شرط نیست اما جمہور بر آنند کہ ردیف
 باید کہ کلمہ مستقبل باشد و ہمہ یک معنی آید و جائز است کہ تمام مصرع مشتمل بر قافیہ
 و ردیف آرند چنانچہ دریں رباعی مولوی جامی من در غم بجز و دل بدیدار تو خوش
 تن در غم بجز و دل بدیدار تو خوش چه تا کے چشم سر شک حسرت ریزد و اندر غم
 بجز و دل بدیدار تو خوش چه و شعراے عرب ردیف را در او آخر متابعت شعرا
 عجم اختیار کرده اند و ردیف از مختصرات شعراے عجم است اما سکاکی چند بیت
 خود را کہ بطریق مرقفہ در مفتاح ذکر کرده این دو بیت از انجا است سکاکی
 حسام تنکیر قدرے ایہا الزمن به بغیا و تو غیر صدری ایہا الزمن به ارے بدور الا
 قوام طلحن بهم به الا طلوع لبد رمی ایہا الزمن به و اختلاف ردیف اشعار و شعر
 اصلا جو از ندارد مگر در صورتیکہ اشارتے بآن کرده شود کمال اسمعیل گفته

سپیدہ دم کہ نسیم بہار مے آید نگاه کردم و دیدم کہ یار مے آید
 و بعد از چند بیت دریں قصیدہ ردیف را تخری و ادہ و اشارتے بآن نموده و لہ
 ز بہر فال ز ماضی شد م مستقبل به بر اے نام چنین خوشگوار مے آید به زہے رسیدہ
 بجائے کہ پیش خاطر تو به ہمہ نہان سپہر آشکار مے آید به اما حاجب عبارت از
 ردیفی است کہ میان دو قافیہ آرند و این داخل صنائع لفظی است و مثالش در حدیقہ
 دوم مذکور شد الحدیقۃ النحام مستہ فی فن المعجا بآید و انست کہ معما کلامی است
 موزون کہ دلالت کند بر اسمی از اسماء با انواع دلالت حرفی و اشارات لفظی و قید
 موزونیت و دلالت کردن بر اسم بنا بر غلبت است و الا میتواند بود کہ شے
 مشتمل بر معما باشد و بجائے اسم عبارتے از معما حاصل شود و چون حصول معنی

لا قولہ ختام التما کے انکار خواہی کرد و مرتبہ مرا سے زمانہ از بہت بغاوت پر کینہ خواہی کرد یعنی مرا سے زمانہ
 مے بنیم بدور اقوام را کہ طلوع کردہ اند برایشان آیا نیست ظہور بدور مرا سے زمانہ ۱۲ شمشاد

معنائی از کلام بدالات حروف و اشارات الفاظی باشد و بحث درین فن از تحصیل حروف اسم و تکمیل آن می کنند پس موضوع این فن حروف و کلمات تواند بود و حروف را در ظهور سه صورت است اول صورت لفظی دوم صورت رقمی سوم صورت عددی و دلالات و اشارات معنائی درین هر سه صورت سائر و دوائر می باشد و معما در کمال و نقصان چهار درجه دارد اول آنکه ولالت بر حروف اسم با ترتیب و حرکات و سکونات کند چنانچه در اسم حسن در بر حسن از بر اے نام نیکوے تو دل ۛ از سکون بگذشت و ز در حد فیر و زنی بفتح ۛ و در اسم علی چشم بکش از لف بشکن جان من ۛ بهر تسکین دل بریان من ۛ و در اسم محسن اگر سیم باشد نقد دکان ۛ بگاه سکه شد محتاج سندان ۛ مح را تاج سن گفته بالصحیح حرکات فافهم و این قسم اسم و اکل اصناف معما است درجه دوم آنکه معما دلالت بر تحصیل حروف اسم و ترتیب آن کند و اشارت به اصلاح حرکت و سکون اسم در دن باشد و این قسم نیز خالی از کمال و تمامی نیست و اکثر معنیات ازین قبیل می باشد چه اشارت بحرکت و سکون اسم از محسنات معماست نه از ضروریات اما درجه سوم آنکه معما دلالت بر ماده اسم نماید و اشارت بترتیب حروف در آن نباشد و این قسم خالی از نقصانی نیست درجه چهارم آنکه معما دلالتی اجمالی کند بر مجموع حروف اسم بے آنکه اشارت به خصوصیت حرف حرف درو باشد چنانچه در اسم شمس یکا نه زد و عالم گزیده ام که سه حرف ۛ که چهار صد بشمار است نام آن یارم ۛ از عدد چهار صد شین و میم و سین خواسته و این قسم ناقص تر و نازل ترین اصناف معماست و نزد ارباب این فن مردود و متروک پوشیده نماید که از اجزائے بیت معما آنچه ضروری الذکر باشد آنرا اصول گویند و آنچه غیر ضروری بود آنرا لواحق گویند و از اصول آنچه به تحصیل ماده اسم تعلق دارد آنرا اصول مقومہ گویند و آنچه تکمیل صورت اسم نماید آنرا اصول متممہ نامند و از لواحق آنچه ملائمت با اصول دارد آنرا لواحق محسنه خوانند و آنچه منافرت از اصول داشته باشد از لواحق مشوشه گویند و آنچه نه منافرت دارد و نه مناسب است آنرا لواحق سالمه خوانند و ازین مقدمات واضح

شد که حروف و کلماتی که در نظم معما اندراج می یابد نظر بر معنی معنائی از پنج قسم بیرون
نیست اصول مقوم و اصول متمم و لواحق محسن و لواحق مشوشه و لواحق سالمه و تفصیل
این پنج قسم در ضمن امثله برهوشمند خیر و واضح خواهد شد و باید دانست که چون
مقصود از معما افاده اسم است اساطین این فن عملی چند برائے آن قرار داده اند
بعضی برائے تحصیل ماده اسم یعنی حروف آن و بعضی بجهت تکمیل صورت یعنی ترتیب
حروف اسم و بعضی برائے تحسین تصحیح حرکت و سکون حروف اسم و بعضی برائے سهولت
و قسم اول بنا برین اعمال معنائی بچهار قسم منقسم می شود و اعمال تحصیل و اعمال
تکمیلی و اعمال تبدیلی و اعمال تسهیلی و انواع هر یک از این چهار قسم در جدولی نموده
می شود و چون اعمال تسهیلی سبب سهولت حصول دو قسم اول می گردد گویا بنشین
خادم و مددگار آن دو قسم است پس اول بشرح آن پرداختن اولی جدول
اول در بیان اعمال تسهیلی و آن چهار عمل است انتقاد و تحلیل و ترکیب و تبدیل
اما انتقاد و اشارت کردن است به بعضی از اجزای لفظ برائے تصرف کردن
در آن و این عمل تصرفی است که وسیله تصرف دیگر میشود چنانچه در ضمن باشد معلوم
گردد و جزو لفظ مشار الیه از سه حال پیروں نمی باشد یا در اول کلمه واقع میشود
یا در وسط یا در آخر اگر در اول کلمه است تعبیر از آن بلفظ سر و لب و رخ و مبداء
و اول و تاج و افسر و کلاه و مانند آن چه دلالت بر ابتداء داشته باشد نمایند و اگر در
وسط کلمه است آنرا بلفظ مغز و مرکز و میان و وسط و نظائر آن تعبیر کنند و اگر در آخر
کلمه باشد بلفظ پا و قدم و دامن و پایان و انجام و اشباه آن تعبیر نمایند چنانچه در اسم
اختیار کردی آشفته و شیدا همه بشیدایان را به ساختی بیسر و پایی سر و بی پای
را به و در اسم فرید اول فصل بهار است بیا کا خر روزه خوش بود دامن باغی و رخ
و لداری به و در اسم فتوح اگر نازد بجا و نو سپهرائے مه تراهند و به کلاه و فخر بر سر
نه تو با آن گوشه آبرو به و در اسم الیاس آن شوخ که از اهل نظر دل بر بود به و
رو به چومه کرده نهان باز نمود به از رو به اس و از مه شهر خواسته و چنانچه در اسم محمد

چون شرف وصف کلمه داری شایم گوید به سرجم ز آرزویش افسردار اجدید به وغیره و سلخ
 داوود و حیض و فراز و نشیب و بالا و زیر و صافی و دروس و شلخ و بیخ و جیب و دامن و
 امثال آن گویند و اول و آخر کلمه اراده نمایند چنانچه در اسم شکر ابد گفته که رو نماید از غره
 ماه تا به سلخ به در و لها شمار به گشت مگر رائے شرف به و در اسم نجیب گریبان میدرد
 جانم ز شوق دامن افشانی به بد و ز از دامن دامن گریبان را گریبانی به و در اسم
 سیف الدین در سفالین کاسه فلک صاف یا قوتی عقارب و در بود دروس دروش
 بهم دران اثنا بیار به و الفاطلیکه دلالت بر احاطه شئی نماید مثل پوست و جامه و مانند
 آن ذکر کنند و اول و آخر کلمه از آن اراده نمایند چنانچه در اسم موسی پوست از بدنی
 و مغز از دوست به خواه کین مغز آمد و آن پوست به و در اسم خواجه چو قد خوش
 را از جامه های نو بیار آید به خوش آمد بر قدر او جامه خود را کاش بنیاید به جامه جامه
 به است حرف وسط اگر زیاده بر یک مقصود باشد و لما و مرکبها گویند چنانچه در اسم
 ابوالسحاق یک نیمه محفل آب شد از شرم و ندانش کرد به تا گوشه قند لبش و لها
 ز علو سوخته به و در اسم ثابت رقیب خواست که یا بد ز نام دوست خبر به چو در ثبات
 و دود بود گشت زیر و زبر به و گاه به بر طبق قاعده صریحان حرف اول کلمه را فاء و
 دوم را عین و سوم را لام گویند چنانچه در اسم قاسم فاء قاف و عین لام و لام میم به
 در میان عین و لامش به و جانب و سوسه و گوشه و کنار و پهلو گویند و از آن
 گاه به حرف اول اراده کنند و گاه به حرف آخر چنانکه در اسم آدم اے دل خسته
 شکایت کن از قسمت خویش به میرسد جانب مانا و ک خوبان کم و بیش به و جانب لفظ
 الف است که در آخر کلمه واقع شده و اگر از ما آب خواهند جانب اول الف است که
 در اول کلمه واقع گردیده و گاه به این اشارات انتقادی بواسطه اعمال دیگر حاصل شود
 چنانچه در اسم ویسی آن شوخ بفرمان سحر می هر نفس به پنهان زد و ابرو و مژه کشته بش
 ساحر که کمان و تیر فراید کار به از موی نمیدید و به است سست سست به و پوشیده نماید
 که کمان و تیر در لفظ ساحر و الف است و گاه فرموده آن عبارت از انعام و بخشش است

و بعد از استقاط آن لفظ سراسر از ساحر می ماند که وسیله انتقاد شد و چنانکه در اسم سراج
 دل را بود که آه بباد فنا دهد به تاجان یخ و از دل آشفته دارد به لفظ تاجان ترکیب
 یافته که وسیله انتقاد است و از یک تاج افسرد از دیگر لفظ تاج مقصود است و از
 انتقاد آنست که تعین حرف بذکر احوال و اوصاف آن باشد چنانچه در اسم کریم آنچه دندان
 است او را با کریم کمال همه به از شکر بنیم شده پوشیده و پنهان همه به ماده اسم لفظ شکر
 بنیم است و چنانچه در اسم نجوان در دل من آفتاب طلعت آن سیمبر گشته سائل غیر خود ساکن
 نمی خواهد در که و نوعی از انتقاد آنست که حرف را به جکر و صفت او که در عدد و حرف کلمه دارد و مثل
 ثانی و ثالث و مانند آن تعیین بخشید چنانچه در اسم وحید جهان پر از کریم یا هر دو مشایخ
 که بر حساب عنایات خود بیفزاید به از عبارت ساج نایاب خود که به تحلیل و ترکیب حاصل
 آمده حرف و او مقصود است اما عمل تحلیل عبارت از آنست که لفظ را که باعتبار معنی
 شعر و واحد باشد باعتبار معنی معنائی متجزی سازند بدو جزو یا بیشتر و مراد از هر جزوی
 معنی باشد یا لفظ یا از بعضی اجزاء معنی مراد باشد و از بعضی لفظ و هم چنین اجزای همه مستقل باشد
 یا همه غیر مستقل یا بعضی مستقل و بعضی غیر مستقل و معنی استقلال جزو آنست که محتاج ضم جزو
 و دیگر از کلمه یا قبل خود نباشد اما مثال تحلیل بدو جزو مستقل که از هر جزوی
 معنی مراد باشد چنانکه در اسم حرم گوشه شکر تو در دندان به شرف از دور خرم و خندان به
 دن معنی خم و دان بمعنی امر از دانستن است و مثال دو جزو مستقل که از هر یک لفظ مراد
 باشد چنانکه در اسم بدر عاجز اند از درک نامش خاص و عام به در بقا باشد شرف قادر و نشو
 لفظ قادر بدو جزو تحلیل یافته و مراد از هر دو لفظ است نه معنی قنابل و اما مثال دو جزو
 مستقل که از یک معنی و از یک لفظ مراد باشد چنانکه در اسم حرم صاف راج روح پرور
 در خار به نیست چون در و در دت سازگار به لفظ خار بدو جزو تحلیل یافته و از اول
 همان لفظ خم مراد است و ثانی بمعنی امر است از آوردن و پوشیده نماند که اگر از
 اجزای تحلیل لفظ مراد باشد درین صورت تحلیل زیاده بر دو جزو نخواهد آمد و قائده
 این نوع تحلیل تسهیل عمل تبدیل یا عمل قلب خواهد بود چنانکه در اسم بدر گزشت و چنانکه

در اسم شاهی کرد تیر غمزه ات از جو رو کین چه در دل شیدار ہے اے نازنین چه در دل
 شے وار ہے گفته و لفظ ہے بد و جزو که یکے از آن غیر مستقل است تحلیل یافته و آن است
 بر قلب هایم کند فافهم اما اگر از بعضی اجزا معنی و از بعضی لفظ اراده کرده شود در نیالت
 تحلیل بسبب جزو و چهار جزو و نیز ممکن است آما مثال تحلیل بسبب جزو مستقل چنانچه در اسم
 علما بابدان زیستن اے خواجہ بجز خواری چیست چه بنده غمزه ابدی یافت به نیکان
 تاز نیست چه لفظ نیکان بسبب جزو تحلیل پذیرفته یعنی نے که آن تازی است و در تازے
 نے را لاگو بند و تحلیل به چهار جزو مستقل مثل لفظ مازندران که اسم امان از و حاصل شود
 و چون تحلیل بسبب سهولت اعمال دیگر میشود در امثال اعمال تحصیل و تکمیل اکثر خواہا آمد
 و تفصیل اقسام آن در اینجا گزارش خواهد یافت دریں محل از مخافت تطویل و تکرار
 بر ہمیں قدر اختصار رفت و تحلیل در حقیقت از فروع عمل تنصیص است چنانچه ذکر
 کرده شود تا عمل ترکیب عبارت از آنست که مجموع اجزا را که پیش از ترکیب در
 معنی شعرے یک لفظ نموده باشند در معنی محمائی یک لفظ اعتبار نمایند و مراد از آن معنی
 باشد نه لفظ خواه آن اجزا قبل از ترکیب مستقل باشند و خواه غیر مستقل آما مثال ترکیبی
 که اجزای آن قبل از ترکیب مستقل باشند چنانکه در اسم عمر مرغ دلمای کسان را بتمام
 آن غمزه چه صید خود ساختہ بے دانه دوام آن غمزه چه لفظ دامان ترکیب یافته و
 مثال غیر مستقل چنانکه در اسم بیگ اگر چه در پیش رقیبان بامن و خسته یار چه از بیگانہ
 یک آن ندارد اعتبار چه لفظ نہالی بد و جزو غیر مستقل ترکیب یافته و چنانکه در اسم رویش
 مرد عاشق از غمت بکشا بناز اے سیمبر چه بر دل شیداش تیری در و داند و پیش ببر چه
 لفظ دشتی در اینجا ترکیب یافته و چنانکه در اسم شیخ طاهر خطا گویم کسے کش تیرہ شدل
 خطا گوید بے چون هست غافل چه لفظ کشتی از دو جزو مستقل و غیر مستقل مرکب شده و
 گاہے ترکیب از عبارت فارسی بہ لفظ عربی مستفاد شود چنانچه در اسم عبید این خسته کوئی
 آن صنم باید که باشد جالے او چه یازار تر میرد سر برش یا سر نہد بر پایے او چه از لفظ
 تری که ترکیب یافته استقاط الف از آن مقصود است و از لفظ رو برش تبدیل بے رو برش

بامراد است قنابل مولا نانائے شرف الدین علی یزدی در محل مطرز عمل ترکیب را بر سر
 ذکر نکرده و نشاء ترک این عمل بهمانا ہمیں باشد کہ ترکیب در اکثر متفرع تحلیل میشود
 پس در نظر تحقیق زائد بر عمل تحلیل نیست بلکه داخل در دست آما در جائے کہ ترکیب
 از اجزائے مستقل حاصل شود تحلیل را در ان مدخل نخواہد بود چنانچہ در اسم عمر
 گذشت و دریں صورت ترکیب را بر اسم عملی باید شمرده و از اینجا است کہ مولوی جامی
 و ملا میر حسین نیشاپوری ترکیب را عملی علیحدہ قرار داده اند اما عمل تبدیل عبارت از این
 است کہ بعضی حروف را کہ در ضمن کلمہ حاصل شدہ باشد بعضی از حروف دیگر کہ غیر حاصل
 باشند بدل نمایند بیک تصرف یعنی استقاط مُبدل و ایراد بدل بجائے آن از یک عبارت
 مستفاد گردد و بی توسل بصورت کتابی و تشابہ رقمی حروف و غرض از قید یک تصرف احتراز
 است از آنکہ استقاط مُبدل و تحصیل بدل بجائے آن ہر یک از عملی دیگر واقع شود چنانکہ
 در اسم سعید از غایت مہر است کہ در عمد تو دل پیوستہ گذارد و چنداں گرد و نہ ہائے
 لفظ عمد بوسیلہ عمل انتقاد ساقط شدہ دیائے بجائے آن تبوسل عمل حساب حاصل آمدہ و
 این نوع خارج از عمل تبدیل است و مبدل را در اصطلاح ایس فن فاسد خوانند و بدل را
 کائن گویند اما مثال تبدیل چنانکہ در اسم عوض بر لب حوض چوں دہاں شستی چہ چشمہ
 خضر شد کنارہ حوض چہ چنانچہ در اسم اسعد دامن ہر گل بسوئے خود کشد زین بوستان چہ
 خاک خوش زد چاک ذیل جملہ را اے دوستان چہ آخر این چہار لفظ کہ خاک و خوش زد و
 چاک باشد چوں بحرف را تبدیل یا بدخار و خور و ز و چہار حاصل آید و گاہے تبدیل بواسطہ
 تحلیل حصول یا بد چنانکہ در اسم بنی دیدند نشان قدمت در ویشاں چہ خواهند ازاں نشان
 ترا بے ایشان چہ از لفظ نشان چوں شان را بے لفظ طی سازند بنی شود و لفظ شان را
 در بیت مخاطب ساختہ تحلیل کلمہ ایشان و گاہے عمل تبدیل متضمن کنایہ باشد چنانکہ در اسم
 رشید از گردش دہر آنچہ نیا بد تغییر چہ خواہم کہ بود صورت آں ماہ منیر چہ و ہر اچوں
 قلب کنند ہائے او تغیر نے یا بد و آنرا بے کہ صورت شے است بدل کردہ و چنانچہ
 در اسم مقصود باغ را وقت گل از باد و مرصع یا بی چہ بر آب تبا صوف مرع یا بی چہ از لفظ

مربع چہار گوشہ مراد است و از لفظ چہار گوشہ تبدیل فاعل صوف بدل غرض است و
چنانکہ در اسم معین مانند زرشو درخ من تا تو بگری پس مکیں بیدل تو کند کیا گری ؟
مراد از کیا سے زرشدن مس است و ازاں تبدیل من بعین مقصود است قائل چنانکہ
در اسم اسماعیل بعد یک سال ساقیا سینہ ؟ سوزوم زان شراب پارینہ ؟ لفظ قیاسی
ترکیب یافته و آنچہ قیاسی نباشد سماعی است و از سال کہ چوں سائے او بہ لفظ سماعی
بدل شود اسماعیل حاصل آید و گاہے عمل تبدیل بتصرف و صورت بکتابی حروف مائل شود
چنانکہ در اسم فصیح میداد و تریب آن سہی قدر اپند ؟ کاند رنخ ہر کس چو گل از ناز نختہ ؟
از حد چوبند نصیحت آن شوخ گرہ ؟ برگوشہ ابر و زرد سریش انگند ؟ گوشہ ابر و نون است
و از گرہ زردن و سر پیش انگندن آن تبدیل نون بفامراد است و گاہے تبدیل بواسطت
رقم ہند سے حاصل آید چنانکہ در اسم ایوب شمشاد بہ پیش یاریمین بر ماہ پیوستہ
در اسم عجزت استادہ پیانہ تصحیف عجزت عرب مے شود و چوں رائے اور استادہ یعنی
راست بنویسند رقم شش میشود و بواو تبدیل مے یا بدو گاہے لفظی کہ درو تصرف نماید
بتامی مبدل شود چنانکہ در اسم نعمت مے فروشد یا رمانا زور قیہ ہر زماں ؟ مانع است
آن ماہ را و ماہ بقیمت دادہ جاں ؟ و از نوادر و بدائع طریقی تبدیل است این تصرف
در اسم و از لفظش کہ نقاب آن گلگون شدہ ؟ زو شانہ و آن شب دراز افزوں شدہ ؟
بر مہر چو کشید اک صنم دامن زلف ؟ از زلف وے آنچہ بود کج بیرون شدہ ؟ کشیدن دامن
زلف استقاط حرف لام است از لفظ دال و از مہ قمر و ازاں حرف را بہ تخیم و از زلف
ثانی حرف لام خواستہ و چوں کجی او بیرون رود بالف تبدیل یا بدجدول دوم در بیان
اعمال تحصیل و آن ہشت عمل است اول تنصیف و تخصیص دوم تسبیہ سوم تلج چہارم
تراوف و اشتراک پنجم گنایہ ششم تصحیف ہفتم ستارہ و تشبیہ ہشتم عمل حساب آما
تنصیف و تخصیص عبارت از دو تصرف است یکے ذکر بعض حروف اسم یا تمام آن بعینہ
و این را تنصیف گویند دوم قصد اختصاص و امتیاز آن حروف بقربنہ کہ بوجہی از وجہ

سلہ یعنی در لفظ ماہ ماہ بچ بدل شود و باقی کہ ہاست ست شود ۱۲

دالت بر آں نماید و ایں را تخصیص نامند و اظهر طرق در نصب قرینه آنست که صیر محاکم
 مراد نشان دهند و ایں سچند نوع متصور است یکے آنکه تعیین مقصود اشارت نمایند
 بے تعرض بحروف و کلمات و دیگر چنانچه در اسم کریم و خنده مے کند دشمن و نام
 جوید شرف زکرده خویش و دیگر آنکه تعیین حد مقصود لفظی کنند که متصل با او باشد
 چنانچه در اسم ایاز از تو بهار ہی چو میدان هوس و از پیش تو حاصل شرف نام تو
 بس و آنچه در مصرع اول ما قبل لفظ تو واقع شده حروف اسم است و دیگر آنکه لفظ
 یا زیاده تر که بحروف مقصود متصل نباشد اشارت با و نمایند چنانکه در اسم جمال تاج
 مالک رقاب کشور حسن و سر جعدت بس است تالب لعل و دیگر آنکه تعیین
 مقصود از سیاق سخن و فحوای کلام حاصل آید چنانکه در اسم بهار رودی تو گلے روضه منت
 بستان و نام تو بهارے که ندارد پایان و حاصل ایں عمل مجر و حروف موقوف است و جائز
 نیست که از بعضی حروف تنصیصی لفظ اراده کنند و از بعضی معنی مثلاً اگر راه دریادریں عمل
 گویند و از راه بهان لفظ او خواهند و از دریایم اراده نمایند جائز نباشد و اگر ضرورت افتد
 که از بعضی اجزای لفظ تنصیصی اراده معنی کنند تا ذهن از و بحرف دیگر منتقل شود باید
 که اشارتے باں نمایند چنانکه در اسم افراسیاب افسر سرباب اگر دریافته و سرتانے
 خوان که موبشگانفتے و سرادرتازی را اس گویند و افسر سرباس تحلیل حاصل شده
 و گاهی در مجموع حروف تنصیصی بعد از حصول تصرف مے کنند و آزاد و لفظ اعتبار
 مے نمایند و دریں صورت باید که ایما مے بعد و آں کرده شود چنانکه در اسم میرامان
 ویدم عجب خرامان زان برده دل وزیں سر و معلوم شد شرف را نام شریف و لبر و و گاه
 مجموع حروف در اسم را مزوج بیکدیگر در یک محل آرند و بجای مے هر اسم اشارتے
 کنند چنانچه در اسم حیدر و توران در تو حیران آں دریں اقتاده چوں بنید شرف و
 گوهر نام تو و نام رقیب آرد به کف و در اسم امام وزین من میان در دو غم زار
 کشد از جو روکیں و از میانم آں یکے ایں سو یکے آں سو بین و گاهی تنصیص بعمل
 قلب حاصل شود چنانکه در اسم شادی شاه در پیش رقیبان نتوان گفتن فاش و

نام صنم کہ بہت دلہا شیاش ہوگا ہے متضمن کنایہ باشد چنانچہ در اسم امام کہ گہے
چوں یاد ز آردہ ام بہ آئینہ پیش نظر آردہ ام بہ تا عمل تسمیہ عبارت از آنست
کہ از اسم حرفی مسماے او خواہند یا از مسماے حرف اسم او راہ کنند و باید دانست کہ
ہر یک از حروف متبعی را اسمیت مثل الف و با و تا و ثا و الخ و اول ہر اسمے مسماے آن
اسم باشد و اسنچہ زائد بر کسی است از بنیات آن حرف گویند و بنیات شانزدہ حرف
باتفاق دو حرفے واقع شدہ مثل ال من وج د و ض ق ک ع غ و در دو آردہ
حرف دیگر کہ باقی میماند اختلاف است نزد بعضے بنیات آن نیز دو حرفیت باعتبار الف
ممدودہ و نزد بعضے الف مقصورہ است و مقطعات سور قرآنی مقوی قول اخیر است
مثل الرطہ حم یس کہ در ہیچ قراءت بالف ممدودہ روایت نشدہ و ازین قرار عمل تسمیہ تنوع
بستہ نوع میشود نوع اول آنکہ از اسم حرف مسماے او خوانند نوع دوم آنکہ از مسما اسم
خوانند سوم آنکہ از اسم حرفی بنیات او را دہ کنند و این نوع از محترعات مولانا شرف الدین
علی یزدی صاحب حل مطرز است کہ اکثر معنیات اشدہ دریں کتاب از نتائج طبع او ایرا
یافتہ آن نوع اول چنانکہ در اسم شرف نیں جانب شرع و زان سوے کشف بہ سائے
است و دریں میان شرف را بہ و گا ہے حصول اسم حرفی باعمال مسمائی باشد چنانکہ در اسم
صما حد نیست این آبلہ آخر کہ بر اعضا دارم بہ کف خوبی است ز دریائے تن نگارم بہ
لفظ صا و تجلیل و ترکیب حاصل شدہ و چنانکہ در اسم فتحی چوں بخواند یار با آواز نہے بہ
بشنو از نہے آن نفس تحسین وے بہ از لفظ سین کہ بعمل تجلیل حاصل آمد حرفش مراد
است و دریں قسم گاہے اسم را بہ تشبیہ یا جمع ذکر کنند و از ان سمیات کمتر خواہند چنانکہ
در اسم مقصود من نیم از نا خوشی خویش مشوش بہر من آفاق گشتہ پُر ز دل خوش
لفظ نا فاق کہ تجلیل و ترکیب حاصل شدہ چوں برگردد قافان میشود چنانکہ در اسم

لہ در بعض رسایل بنظر نام نگار در گذشت کہ شانزدہ صحیح بے فون است چہ ز یادہ فون و چہ نہاد گویم
کہ اگر خلاف قاعدہ باشد گو باش آنا در لہ و کتابت اہل زبان مح النون باشد و اگر فون تاریخ ہم حساب فون
کردہ اند ۱۲ از ملاحظہ مؤلفہ شوقریہ عظیم آبادی بہ

میجی کو آه بر آے از دل محنت کش به کو آتش دل علم بگردوں برکش به کو خون دل
گرم بجوش از دیده به گو از دل بگیرد ریاء آتش به از لفظ یا آت جمع مراد است
اثانوع دوم از تسمیه که از سسی اسم او خواهند چنانکه در اسم فیروز بقصه جان و دل توان
رنج کشے چرخ چو ماه پیا پے نموده ماه و شے به یک بار از رنخ چو ماه فی خواسته و
بار دیگر اراده کرده و چنانکه در اسم نور می نزد ماه حرفے که آن بے قد و روے یار ما به
راست آخر کے بود یو جہ خوا نیخش رواست به از اسماء حروف آنچه بے الف و
یا باشد نون است و گاہے لفظ مشتمل بر سسی که اسم او مراد باشد بعینه مذکور نمی سازند
چنانکه در اسم ہما نام مہ بے مہر من از غایت تاز به از دامن سربین بر میخیزد و درینجا
ترادف وسیلہ تشبیہ شدہ و گاہے لفظ حرف را کہ بمنزلہ اسم جنس است ذکر کنند و از آن
ہم سے ارادہ نمایند و ہم اسم چنانکہ در اسم قاسم چون خواست شرف کہ نامش آرد
بقلم به طے کرد و حرف را بہ قانون ستم به از لفظ قانون ستم اسم نون مسماے تارا
استقاط نموده انا نوع سوم کہ از اسم حرف بنیات آنرا ارادہ کنند و این را صاحب حل مطر
ز ابداع نموده و باید کہ اشارتے بارادۂ بنیات واقع شود چنانکہ در دو اسم امامین
لعلش بہ بنیات دو جوہر زکان خویش به نام رقیب گفتہ گے گاہ از آن خویش به دو
جوہر مراد از اسم لام و عین است چون وینجار بنیات لام را بگیرند امام شود و اگر یکبار
بنیات لام و یک بار بنیات عین بگیرند امین حصول یابد و چنانکہ در اسم عبد القادر
بندہ چون دامن خود را بسط کرد و شد تمام به دل رسید از قصر و فضل اسم را داد آن
مقام به صاد قصر اساقط نموده و بنیات صادر را بجائے آن آورده اما عمل تلج عبات
از آن است کہ اشارت نمائید بحر فے یا بیشتر کہ در محلے معروف مسطور باشد یا مذکور
چنانچہ در صنائع شعر مذکور شدہ و آنچه در مآب آن نشان توان داد از دو حال بیرون
نیست یا از قبیل کلمات است کہ در محلے مشہور مسطور یا مذکور میگردد یا حرف مغرور
است کہ در مواضع معین از برائے علامت اشیا مرقوم سازند مثل رقوم تقویم و مصرلاب
و مانند آن چنانکہ در اسم احمد گرفتار فاعل فاعل را در یابی به حاجت نبود و شرف بہ نشی پاؤترا

و در اسم الیاس سورہ حسن چو بر صورت خوبت شد ختم بہ صورت خاتمہ ذکر محبت شد
 نام بہ خاتمہ قرآن سورہ الناس است و باید دانست کہ اصحاب تنجیم در وضع ارقام
 تقویم اصطلاحی چند برائے اختصار مقرر کرده اند کہ در عرف ایشان متہ اول و مشہور
 است مثلاً در ثبوت کواکب سبعہ بحرف اخیر آں اکتفایتمایہ و شمس و قمر را ش ویرمی نویسند
 و علیٰ ہذا القیاس بروج دوازده گانہ و آیام سبعہ و شرف و مہبوط و ادوج و حفیض و امثال
 آں چنانچہ علامت روز و دل علامت شب و صفر علامت حمل و الف علامت ثور و ب
 علامت جوزا و ج علامت سرطان و برین قیاس ی علامت دلو و یا علامت حوت
 است و در ثبوت ایام ہفتہ الف علامت یکشنبہ و رقم دو علامت دوشنبہ و مہینہ از براے
 ہر یکہ حرفی معین نمودہ بجائے آں مے نویسند و چون در مہما اشارت بآں چیز نمائید
 ذہن منتقل میشو و بحرفی کہ مخصوص اوست چنانکہ در اسم شمس دوش سر دم بتاشای
 گل و بید آمد بہ قمر از شرم نہان گشت چو خورشید آمد بہ دریا ترا داف و سیلہ تلکج شد
 چہ خورشید مراد شمس است و چنانچہ در اسم اویس ناہید ز مہر مشتری میگردد
 او قیمتی است و مشتری دار و مہر و چنانچہ در اسم فیروز نجات با شرف مشتری
 و ماہ بین از دل ادوج بہ صورت زتیج بدیبا چہ تقویم نگار و در اسم صاعد با آنکہ
 دل ز من بر و ہستم بجان اسیرش و بیدار صفاست ما را بچشم شیر گیرش و و گلہے
 درین قسم لفظی را کہ حرف مقصود و علامت او باشد بعینہ ذکر نکنند و مراد او را ہم نیارند
 بلکہ در تحصیل آن بحمل دیگر تو سل جویند چنانکہ در اسم طیفور ترکے کہ فدائے نام او کرد و
 مہند وے فلک دو خانہ بر فور بہ دو خانہ وصل کہ جدی و دلو است کنایہ بآں نمودہ و علامت
 آں طوطی مقرر است و امثال آنچہ در محلے مذکور باشند چنانکہ در اسم بیگ اے محرم
 کعبہ آنچہ در رہ گوئی و باید کہ ہفتہ ذکر آں مہ گوئی و آنچہ محرم کعبہ در راہ مے گوید لفظ
 لبیک است اما اعمال ترادف آنست کہ از دو لفظ یا بیشتر کہ برائے یک معنی موضوع
 باشند یکے را ذکر کنند و دیگر را خواہند اعم ازیکہ در یک لغت موضوع باشند یا در لغات
 مختلفہ چنانکہ در اسم مشروان شرف از نام شریف تو نشان میجوید و لب شیرین تو پیوستہ

بجان میگوید: و در اسم بهمن نشانی ز نام بیت دل نواز به بهم بر لب جوتوان گفت باز به
 از جان روان خواسته و از جوهر پوشیده نمائند که الفاظ مستعمل بر دو قسم است مفرد
 و مرکب و مفرد یا اسم است یا فعل یا حرف و مرکب یا تمام است یا غیر تمام و عمل تراوی در
 جمیع این اقسام واقع میشود اما در اسم جنس چنانکه در اسم بهمن گذشته و در مصدر چنانکه
 در اسم مسعود و خواهم بگویم جانان عمری در از گشتن به تامل و مان و دندان بنیم باز
 گشتن به از لفظ باز گشتن خود مراد است و آن مصدر است و در ضماثر چنانکه در اسم بهند
 و اشفته حسن است شرف در دل او به جزوے نگار و لب و لدار جو به و در اسم بهنام
 خوبان ستارگان سپهر ملاحظت اند به ماه است در میانه ایشان نگار ماه و در موصولات چنانچه
 در اسم محب الدین یک دم از مسجد بروی نریخته و سواسی خطیب به نقش آتان جو که
 دارند از حضور دل نصیب به لفظ آتان مرادف الذین و نقش او الدین می شود و در فعل ماضی
 چنانکه در اسم رستم زان شاه سوار صفدر میبدانی به چون نام سوال کردم از جیرانی به بر طرف
 سمن فکن رکتار ز موئے به پس گفت تمام گشت اگر میدانی به از موشتر خواسته و مراد از
 تمام گشت لفظ تم که مقصود بالتمثیل است و در فعل مضارع چنانکه در اسم بکچی گر شرف
 داد از فراق دوست جان به نام نیکو زنده میماند بدان به مراد از زنده میماند لفظ بکچی است
 و در حرف چنانکه در اسم یوسف هوس ز بد و ورع بود و شرف را در دل به از ول جو در آمد
 هوست آن هارفت از در ول قلب فیه مراد است و در مرکب تام چنانکه در اسم نظام نگار
 من چو شرف شد ز جان کمیند غلامش به گمان نبرد که گردنشان دهند و نامش به از لفظ
 گمان نبرد باطن مراد است و در مرکبات غیر تام چنانکه در اسم غیبی از صورت نام او نشان
 روشن چشم بصر زبانی گوید به و در اسم نور الاسلام هست نام آنکه روشن شد و پیش
 چشم جان به روشنائی مسلمانی به نیکوتر زبان به و در چنینی مواقع بزبانی که لفظ مقصود از
 لغات آن زبان باشد اشارت کردن بسیار پسندیده است چنانکه در اسم صدر گذشته و
 چنانکه در اسم عبیر السلام بنده ترکی شد م در آنکه می پریش نام به آنچه اول گفتت بر
 خوان بتازے و السلام به اما اشتراک آنست که لفظ را دو معنی یا بیشتر باشد و اشتراک

تنہا بے ترادف در معنائیت تواند آمد زیرا کہ مقصود در معنی معانی حروف و الفاظ است و با
 پژوهش معنی کار نیست و در ترادف بجز در یافت معنی حقیقی ذہن از مذکور مقصود انتقال
 مے نماید و ادراک آن بعد از علم بوضع موقوف بقرینہ نمے باشد و دریں صورت وقت
 و خفائی کہ در معما باید و در ترادف تنہا کیس نیست و در تدارک این قصور اشتراک را با ترادف
 ضم میکنند و طریقش آنست کہ لفظ مشترک بعینہ مذکور سازند و مراد از و بحسب معنی شعری
 مفہومی باشد و بقصد معملے لفظی کہ مرادف او باشد بہ اعتبار مفہومی دیگر چنانکہ در اسم
 الغ بیگ گرانے گشت حاصل پے چو بروم بر سر کوشش و شبکہ و خانہ بگز ششم بجان و
 دل و عا گویش و دریں بیت لفظ گرانے بحسب معنی شعرے در مقابل سیکہ آئندہ و بقصد
 معنائی در مقابل ارزانی و از ان لفظ غلا خواستہ کہ مترادف گرانے است و گاہ بہ لفظ
 مشترک را بعینہ مذکور نسا زند بلکہ بر سبیل ترادف آزند چنانچہ در اسم سعدی در خواہ شنیدم
 سحرے نام نگارہ شوقے کہ دلم داشت یکے گشت ہزار بہ اسے یاد تو ام فروز و مہر
 بر مہر و دیدار تو باشد کہ بدینم بیدار بہ از مہر اول بطریق تلخیص خواستہ و از دوم لفظ
 عین و از و بملاحظہ اشتراک و تسمیہ حرف عین آما اول کنایہ عبارت از ان است کہ چیز
 را بہ لفظ غیر موضوع لہ ذکر کنند و از ان لفظ موضوع لہ اورا خواہند و این عمل بروسم
 است کنایہ ابداعی و کنایہ اختراعی آما کنایہ ابداعی آنست کہ موقوف بر مادہ کہ بعجل سابق
 خاص شدہ نباشد بلکہ او اسم را بصفات و حالات و محارضی کہ اختصاص بآن دار و نشان
 دہند بخوی کہ اندیشہ از ملاحظہ آن انتقال مقصود نماید و این نوع قریب بنخراست چنانچہ
 در اسم خضر زاسما مثلثے کہ غشش حاصل است و بس چہ مشروع بشنو از شرف اسے
 جبر المعی و اورا برابر است بہم مرکب و محیط و نصف محیط مغربش ثلث مطلعے و پوشیدہ
 نماید کہ حرف را در نصف محیط در اسم مذکور واقع شدہ و آنرا باعتبار تاخیر مغربی گفتہ و حرف
 خا را باعتبار تقدم محیط مطلعے گفتہ و عدد حرف را ثلث خلے شود چنانکہ در اسم شمس
 نام تم سہ حرف است روشن کہ مفصل و ثانی و ثلث ثالث و ان ہر دو ثلث اول
 و این نوع را باعتبار حصول اسم معما مے توان گفت والا در حقیقت لغزست و گاہ بہ کنایہ

ابداعی بقواعد و مصطلحات علوم توسل جویند چنانکہ در اسم کمال الدین بجا تعبیر کے
 کل کام بنجید بے رنج طلب کس بمراد سے نہ رسید نہ زہار دلا تو در کمین باش دیگر
 نادر تو شود اوقات تعریف پدیدہ مراد از اوقات الف و لام است و نوعی از کنایہ ابداعی
 بطریق تلخیص حاصل می شود چنانکہ در اسم علی شیر ماہی کہ فرشتہ صورت و حور نقاش
 پیرایہ حسنش ادب و علم و حیاست بہ نامش بولاسے سد و شیر است ولی بہ بشنوز شر
 کہ اولین شیر خداست و فرقی درین قسم کنایہ و تلخیص آنست کہ در تلخیص حرف یا کلمہ مشار الیه
 عین مقصود می باشد و در بنیاد اسطه مقصود می شود و از قبیل کنایہ ابداعی است
 آیین معنیات میر حسین شفیعی نیشابوری در اسم مخرب آنکہ هست از پیش روز بروز بہتر
 ہو سم هست کہ زیر قدش مانم سر بہ و در اسم قبا و دلا دورے از کار و بار جهان بہ
 و زان اسپنج باشد رخ و لبران بہ و اسپنج و زان باشد یاد است و در اسم عبیدی چو لیا
 مہ عارض و سر و قد آس حور نثر او بہ مہ تابندہ نباشد نبود و آزدادہ مادہ اسم لفظی
 مرادف تا است و لام اور آزدادہ گفته و ساقط نموده و الف اور ابندہ گفته و بلفظ عبید
 تبدیل کردہ و چنانکہ در اسم لطیف هست بر روی طبق ماہ بجائے نانش چرخ فیروزہ
 چو افطار کند بنخواستش از لفظ فیروزہ چوں روزہ برود و باقی قلب شود لفظ حاصل آید
 آن کنایہ اختراعی آنست کہ اشارت نمایند بہ لفظی کہ بھلے از اعمال معنائی حاصل شدہ
 باشد یا تجرید حاصل شدہ بالفظ سابق منضم گردید یا ذہن از وہ لفظ دیگر منتقل شود
 بوجہ از وجہ پس کنایہ اختراعی اشارت نمودن است بکرا لفظ چنانکہ در اسم محمد
 مدحش گفتم چو باز گفتم فرمودہ ز اول دوم از دوم سوم زاید بود و نوعی از صورت تکرار
 است کہ از لفظ معنی ارادہ نمایند و از ضمیری کہ راجع بآن لفظ باشد معنی دیگر خواہند بطور
 صنعت استخدام کہ در فن بدیع نزدائے عربیت مقرر است چنانکہ در اسم سعد رقم
 ہر چو باو دیدم زود از خانہ نشان پرسیدم از رقم مہر حرف سین و از ضمیر او کہ راجع
 بہ مہر است عین خواستہ و مصرع ثانی کنایہ ابداعی است چہ خانہ چہ مہر و محبت
 است و از چہا حروف و ال مقصور است و چنانکہ در اسم ابو اسحاق میان سر و قدش

رسم نو نگار کایشان به نهاده سرهم و در میان دل بخود و الف خواسته و رسم
 نو بوست و از ضمیر ایشان که راجع بسو قد است سرهم گفته و سین و قاف حاصل
 کرده و از دل حشام را است و درین قسم کنایه اکثر توسل بذکر کلمه خود و خویش مانند
 آن جویند چنانکه در اسم امام آنچه ز آئینه ام توقع بود و آب در عکس خوشتن نبود و
 در اسم قوام گر شبیه شرح جمال تو شرف دار اند به ماه بخود شود و درویش آن و اماند
 از بخود شدن ماه اسقاط را می قمر را است و گاهی این نوع کنایه را با تسمیه ضم
 کنند چنانکه در اسم سعید قدرت حرکت کرد و الف بخود شد به تادل سرگشته اش
 آری بشمار به از بخود شدن لفظ الف حذف مسما می او مراد است سرگشته درینجا
 از محسنات مهمات است و از لطایف این نوع است این محبا با اسم آدم مختص
 همها می می و سر کوئی بر نیت به شد تماشا گرد آن باده که هر سوئی بر نیت به
 لفظ تماشا گرد تجلیل و ترکیب حاصل شده اما عمل تصحیف عبارت از آنست که بتغیر
 صورت رقی حروفی یا بیشتر بجهت حصول ماده اسم اشارت نمایند و این اشارت
 را دو طریق است یکی آنکه بصیغه تصحیف باشد و آن لفظ تصحیف و مصحف و رسم
 و نقش شکل و صورت و نظائر آنست و این نوع را تصحیف وضعی نامند و دوم آن که
 اشارت کرده شود بخویا اشبات نقطه که مابه الاستیاز بعضی حروف است از یک دیگر و این را
 تصحیف جعلی گویند و مورد این عمل از حروف هجا بست و دو حرف است و درش حرف
 دیگر عمل تصحیف نمی آید و آن در لفظ کوه عمل مجتمع است اما تصحیف وضعی با وضاع
 مختلفه وقوع می یابد از آن جمله یکی آنست صیغه تصحیف را بجل تصرف یا کلمه کو دال
 بر نخل تصرف باشد اضافت کنند چنانچه در اسم ابو تراب شرف در صورت ایوب
 صابر به ترا جوید که هست از درد شاگرد و در اسم فتح الله در صورت بوته تو حال
 عجب است به میر و شرف و آب جیاتش سبب است به چنانکه در اسم میر حسین
 چون میشود سوار بر شش ستم ز کین به بر میر و دو صورت این ماجرایی به و درینجا
 تصحیف بضمیری که راجع بجل تصرف است مضاف شده و گاهی بصیغه تصحیف را به

اضافت استعمال کنند چنانکه در اسم یعقوب گردان بت عفو باشد اے شرف به صورتی
 زان خوبتر ناید بکف به و در اسم بشیر بامید کامی که آید بکف به بسے نفس بر دل نگارد
 شرف به و در اسم عمران گردانی نام آں شکر لب شیریں دمان به دیده بشکل دہانش
 بند و زان نقشے بخوان به و در اسم ناصر نام ترا اے نامور در یاد دل والا گهر به تا نقش محرم
 بر بصر شد محواز و نقشے دگر به از یک نقش تا تا خواسته و از دیگر حرف با آتا تصحیف جعلی که
 وراں مجویا اثبات نقطه حاجت اقتد و تعبیر از نقطه بگوهر و خال و دانه و زره و مانند
 آں نمائید بسطه طوقی اے آید یکے آنکه حروف مہملہ را منقوط سازند یا بر حرفی که یک
 نقطه دار و نقطه دیگر بیفزایند چنانکه در اسم فضل گر در وسط فصل شتا را بر عطایت
 یک قطره چکد سر و بر آید ز کنارش به و در اسم شیخ و لیس آبروئے تا شود پید
 من درویش را به مے کنم صرف نہی دُر ہائے اشک خویش را به و در اسم حضرت زینت
 بروزی گل دو خال عنبر نام به کہ اگر بجز در آید شرف بر آرد نام به و جامع تصحیف
 جعلی و وضعیست این معما با اسم شیخ علی آمد میرہ من چہرہ پُر از قطرہ خوبے به دیدم
 رخ او سوال کردم ازوے به بر ماہ ستارہ چہ تصحیف بود به چون گفت بہ تصحیف دگر بزم
 پے به مراد از تصحیف دگر لفظ جعلی است کہ تصحیف او رخ علی میشود و طریق دوم از
 تصحیف جعلی آنکہ حروف مجمرہ را مہملہ سازند چنانکہ در اسم حسام از چشم من چو رخت ہر آن
 گوہرے کہ بود به در چشم قطرہ باز در یاد ورے کشود به و در اسم مسعود و دانا بہر نشان
 افشانہ دل بر سر نہاد به فتح در بزم تو دودش ز سر بگذشتہ بود به طریق سوم آنکہ نقطہ را
 از محلے بہ محلے انتقال نمایند چنانکہ در اسم یوسف خالہا داری تو دگر دو بزیر لب عیان
 او شرف بہ صورت بیدل نمائند آنزماں به و در اسم رستم ولد ار گر گاہے نہد بریم
 اشک ما قدم به بالا فشانم خرد ہا بہر نشانش دہم به و از بدائع صورت تصحیف جعلی است
 این معما با اسم شرف از طرف روے او طرہ برداشت سرچہ کروہ بجایش طلوع مہر و سہ
 چیز دگر بہ مہر و سہ چیز اے عجب ہست کی بر چہار بہ از شرف این نکتہ پُرس گر تونداری خبر بہ
 در اسم عمران سوختن داغ از غم جانان خوش است در طریق کار ما نیز آں خوش است

طریق کارمانی که تجلیل حاصل شده نقش است فافهم تا عمل تشبیه و استعاره عبارت از آن
است که لفظ را ذکر کنند و از آن حرفی یا بیشتر اراده نمایند که با آن لفظ مشابهت داشته
باشد بطور تشبیه یا قاعده استعاره که بیان آن مشروحاً در حدیقه اولی گزارش یافته و چنانچه
در استعاره مذکور شده که وجه شبهه در استعاره و مستعار منه باید که ظاهر باشد که درین جایز
باید که مقصود در آن مذکور مشابهتی جلی باشد که میان قوم متعارف بود تا ذهن بسبب سبقت اتفاق
بآن نماید و از حرفی که تحصیل آن باین عمل بسیار واقع میشود یکم الف است و تشبیه آن
بقدر و سر و علم و نخل و نظایر آن کنند چنانکه در اسم ابراهیم گفتم زیرا که نام تو
ندانیم و نبودند و خنده زنان گفت بر ابراهیم و در اسم حسام حریم چشم مرا سوت آریا
کشد شارهر آن گوهری که در چشم و در اسم حیدر رایت و صفی رفیعت چون
بر انداز و شرف و از حیا دارا بینداز و علمها را همه و در اسم خرم هر که زان لب چشید
طعم رطب و نخل و غماز بن بینداز و دیگر از حروف مذکوره سین است و تشبیهش باره و
دندان کنند چنانکه در اسم سعد گزاه نهی بر سر این بنده میدل و حقا که زهر تو بر دمر و
و در اسم حسن شاه لب شیرین و دندانش نگه کن و نشان خود ز پس آن ترک مکن چرا
از شیرین حلواست و رسته دندان نیز گویند چنانکه در اسم شمس از طرف لبش رسته
دندان چو نمود و شکل و منش در آن میان پیدا شد و دیگر از حروف مذکوره نون است
که آنرا با بر و دلال تشبیه دهند و جم و دال و لام را بزللف و صا در اچشم چنانکه در اسم نجم الدین
جمال و بیان و شکل ابرویش و شرف چو دید دل و دیں بباخت در کوش و در
اسم اختیار تا و دو بلال دار چید از ناخن - من نقش دوم تمام نامش ز نیاز - و در اسم
محمود تم محسود و خوبان ستش هم عیان بود - بجای شکل و دندان اگر نقش دایان
بود - و اکثر اشعار این عمل در مطاوی ابحاث دیگر گذارش یافته و رنجب همیں قدر
کافی ست - اما عمل حساب و آن متنبی بر پنج اسلوب است - اول اسلوب اسمی دوم
حرفی سوم اسلوب رقمی - چهارم اسلوب اخصائی - پنجم اسلوب اخصاری اما اسلوب بیسی
آنست که اسم عددی را ذکر کنند و حرفی را از حروف ابجد که اختصاص بآن عدد دارد و

نمایند - چنانکه در اسم عماد بہر نظر اے تو بگاہ عتاب و خشم : خواہم من از دماغ پریشان
ہزار چشم - و چون ذکر اسم وارد اے معنی از قبیل تصریح ست - این نوع سہما چندان
وقت ندارد پس اگر حصول اسم عدو باعمال مجہائی باشد وقت و لطف مے افزاید چنانکہ
در اسم تاج زلوح سینہ بشو نقش نام غیر تمام : تیرا چو سینہ تنی گشت یابی از وئے نام :
و در اسم عبید نام آں شبہ عجیب بدست آمد : بصورتش چوں نہفت پیدا شد : بصورت
شبہ سہ است و از اں حرف جیم خواستہ و چنانکہ در اسم بلال چو گفتش کہ بلا بر چہ شد بنام
تو ختم : نہاد بر لب یا قوت رستہ و ندان : نہ سر رستہ و ندان سین و لب یا قوت یا است
و از تالیف آں لفظ سی حاصل شدہ کہ لام از اں مراد است آنا اسلوب حرفی است
کہ حرفی را ذکر کنند و از و اسم عدد آں حرف خواہند چنانکہ در اسم موسی گفتہ کہ صیت
نامت اے جانفراے و بلند : آشفته گشت و مور بر دامن گل افگند : دامن گل
لام است و از اں لفظ سی خواستہ و در اسم عثمان مرا گفتہ بنام خویش کن شاد و بچشم
و گوشہ ابر و نشان دادہ : از گوشہ ابر و حرف حاء مراد است و از اں لفظ ثمان ارادہ کردہ
و در اسم سلیمان لب لعل تو در شمار خود است : تا از طرف دہان نہ پنداری : از شما
لام لفظ سی مراد است آنا اسلوب احصائی است کہ خواص و اوصاف و احوال عددی
را ذکر کنند و از اں اسم آں عدد یا حرف او یا نقش او خواہند مانند زوج و فرد و ناقص و
تمام و زائد و منطق و اہم و تنصیف و تثلیث و تضعیف و ماخذ آنکہ در علم حساب تعریفات
آن بتفصیل موجود است و ایں اسلوب مجزئیات بسیار دارد کہ بے دستن علم حساب
حامی آں نمیتوان شد و مولانا شرف الدین علی یزدی در حلل مطرز با شرح و بسط بیان
نمودہ دریں مختصر بذکر مثالے چند از ایں اسلوب اقتصار میرود چنانکہ در اسم سلیمان
سی درسی و پنج درودہ را در میان با یکے یکے است بدان : مقصود یا تمثیل لفظ پنج
درودہ است کہ پنجہ میشود و از اں نون خواستہ و چنانکہ در اسم خواجہ زین سیل شریک من
کرد آہنگ او ج گردوں : تا بہفت طاق دیدم آخر تمام در خون : در حروف احاد انجہ انیکہ
تا بہفت طاق است الف و جیم و ہا و ز است و آخر را کہ زے باشد تمام گفتہ و اسم او خواستہ

و مجموع را در لفظ خون آورده چنانکه در اسم یعقوب غایت عقل بخمس بازار پس در
اول عدد زائد بین ۴ اول عدد زائد دوازده است و چنانکه در اسم شمس شمس پخت
آتش فرو بردن کار مهر بجداد عبارت سدس تنازه تبصیف جعلی حاصل شده و
لفظ تازه که شش صد و شش است سدس آن صد و یک میشود و از آن تا خواسته و از
مهر بجد شمس خواسته چون نقطه های او بریزد سم میشود آنا اسلوب انحصاری عبارت از آنست
که معدودے را که در عدد معین منحصراً مشهور باشد ذکر کنند و از آن عدد او را خوانند
چنانکه در اسم احمد از خدا در های جنّت شد میعاد کلیم ۴ مفتح تاز اسطقات آماں
ذات کریم ۴ خدا یکے و در های جنّت بهشت و میعاد کلیم چهل و اسطقات که عنایر
باشد چهار است و چنانکه در اسم منصور مستور بود نامش و نص میکند شرف ۴ از بهر
کشف رمز شمار جہات را ۴ است را از لفظ مستور نص بدل کرده و شمار جہات مشعر بر آنست
و فقیر در مصطلحات طبعی گفته با اسم مجد بری کن مزاج از امور طبیعی ۴ که از قدر بالاے
ارکان بر آمد ۴ امور طبیعی هفت و ارکان چهار است آنا اسلوب رقمی عبارت از آنست
که اشارت ببلعنی از ارقام هند سے نمایند و از آن عدد او را خوانند و این بدو طریقے
آید یکے آنکه اشارت نمایند با ثبات صفر از برائے رقمی یا اسقاط صفر از رقمی دوم
آنکه ارقام را یک دیگر ترتیب دهند آنا اول چنانکه در اسم سراج در خطہ خوبی چوزم
خواهی باج ۴ صفرے کم کن ز اولین لفظ خراج ۴ چون یک درجه صفر از خاتم شود شین
گرد و فقیر در اسم رضا چون دل آشفته ام یکپایہ ہا لاتر رود ۴ بے سز و در راہ بے
پایان عشقت گردود ۴ و اثبات و اسقاط صفر گاہے بوسیله اعمال دیگر باشد چنانکه
در اسم جمال تا طلوع ماہ ہر آئینش از شوق شمال ۴ شد مکرر اولین برج شمالی را
غروب ۴ مراد از اولین برج شمالی حمل است و رقم آن در تقویم صفر است و از تکرار
عز و بش اسقاط و صفر مراد است از سہ صد کہ رقم شین است در لفظ شمالی و چون دو
صفر از رقم شین کم کنند جمیم شود و مثال طریق دوم ازین اسلوب چنانکه در اسم حیدر
سوال کردم از آن دلبر محاسب نام ۴ ز لطف کلب گہر بار ساخت زیور دست ۴ یکے

میانہ ہشت و دو ز در رقم دان را بہ شمار کرد و در آورد حرفی از سر و دست ہ چون رقم یکے
 را میان ہشت و دو بنویسند و صد و ہزار و ہشت و دو شود جدول سوم در اعمال تکمیلی و اس کے عمل
 است تالیف و اسقاط و قلب آما عمل تالیف عبارت از اس است کہ مواد متفرقہ اسم
 را کہ بوساطت اعمال دیگر بحصول آمدہ باشد بترتیب حروف اسم جمع نمایند و فرق دیں
 عمل و عمل تخصیص آنست کہ در آنجا مجموع حروف حاصلہ در حکم یک مفرد مے باشد باعتبار
 معنی معنائی و در تالیف مواد اسم را جدا جدا ایراد مے نمایند و در مواضع متعددہ و انضمام
 و الیتام ایشان مراد مے باشد و مراد از مواد مذکورہ در تالیف اعم از اس است کہ حروف
 مفردہ باشند یا کلمات و تالیف بدو طریق مے آید یکے آنکہ اجزای اسم پیوند دے آنکہ جزوی
 در جزو دیگر داخل شود و اس را تالیف اتصالے گویند و دوم آنکہ بعضے اجزای اس در بعضے داخل
 سازند و اس را تالیف امتزاجی نامند آما تالیف اتصالے د اس گاہے از نظم بحسب
 تقدیم و تاخیر لفظ مستفاد گردے آنکہ در کلام اشعارے بتقدیم و تاخیر حروف باشند چنانکہ
 در اسم حیدر بنائی کہ ابتدای حال است ہ دستی زبرائے آخر کار ہ و دریں صورت
 رعایت تقدیم و تاخیر حروف اسم بحسب ترتیب و ہیبت چنانکہ در بیت مذکور آما اگر قرینہ
 وال بر ترتیب یافتہ شود و روا بود کہ مقدم را مؤخر ذکر کنند چنانکہ در اسم یاریزید آس مزین
 کہ پیوستہ نہی پایے بر وہ گرد بست شرف افتد بجمانے ند ہ ہ و از نوادریں قسم
 است آنچہ ملا میر حسین نیشاپوری گفتہ در اسم محمد مومن میرزا در مدح و ثنائے شاہ شید
 مکان ہ سلطان فلک سریر و دارائے جہاں ہ گردون لوحی نوشہ آدائے دل ہ
 نور شید نہادہ دل بہر حرفی از اس ہ و گاہے واد عطف دلالت بہ ترتیب و وضع اجزا
 نماید و آنچہ بعد از او آؤند ذکر شود مؤخر باید داشت و آنچہ ماقبل اس است مقدم باید شد و چنانکہ
 در اسم شکر اللہ شریف روے و قاز شکوہ بر تاب و ز جہاں میگوہ بجانش غایت
 شکر و رضا و فضل و انضائش ہ و وادی کہ در معنی شعرے بمعنی عطف نباشد و در معنی
 معنائی گاہے بمعنی عطف گیرند و گاہے باے معیت و برکہ مراد و علی مے آید فاوہ تالیف
 کنند چنانکہ در اسم جنید روے جانان بدین دل دیدن ہ بہ کہ غافل کعبہ گردیدن ہ و

در اسم عجا و برافکن اے شاہ کہ چشم عنایت نہ کر و در تو دور مانده دریں شهر ماندیم
 و در اسم ابو سعید از غایت دوستی بهم اور اول نہ زر بر سر دست بر سر زردندان نہ و
 اوج و فراز و نظائر آن قیام مقام برے شو و چنانکہ در اسم مسافر چوں افسر ماہ و صحر
 تاجش گویند نہ باید کہ بود تاج مناسب اور اذاف سر ماہ و تاج اوسین و تاج مناکہ
 میم است و ستار او گفته و چوں مواد تالیف اتصالے زیادہ از وجہ و باشد و عواہند کہ
 تصریح نمایند بتبعین وسط و طرین از برای ترتیب وسط را اصل سازند و طرین را بآں
 ضم کنند چنانکہ در اسم علی در طلبت شد فلک بے سرو پا بے پری نہ از طرف آفتاب
 و از طرف مشتری نہ و در اسم فتوح توے آنکہ از آغاز و انجام فتح نہ عین و یسار تو زیور
 گرفت نہ و گاہے وسط را بمیان طرین آو رند چنانکہ در اسم مسعود و خورشید سر انداز و
 گل دل باز و نہ ہر گاہ کہ عشقت آو در سر میان نہ و دریں قسم گاہے ہذا کہ از و تا کہ مراد
 من والی باشد تو سل جویند چنانکہ در اسم صدیق ہر کجا بیع آں پری باشد نہ قاف تا قاف
 مشتری باشد نہ و در اسم ابو طالب را از ابو و گوشتن کار است نہ از سر طرہ تا بلبل
 منخ و نہ آتا تالیف امتزاجی اکثر بتوسط کلمہ در حاصل آید چنانکہ در اسم شاہ رستم
 سر و ش کہ طوبی آس از سدرہ برگشتہ نہ و در شہر تادما آید رستم ز سر گذشتہ نہ و گاہے فقط از
 تجلیل حاصل شود چنانکہ در اسم برہان شدم بآں در جوہر نام خواہ نشان نہ نداد
 یارم و گفتا طریق در بان است نہ و فقط قلب و دل و شبہ آں دریں عمل مراد
 در است چنانکہ در اسم نجمتیا رآں بیت کہ دل از پارہ خار دارد نہ نامش نہ کہ پیسیم
 کہ یار دارد نہ و گاہے اوساط کلمہ را بموضع و مقام تعبیر کنند چنانکہ در اسم منصور سیف
 رخی طلب کن کہ دولت عزیز می نہ و در مصر ہر محلے از تو فرودہ چیزے نہ و گاہے فقط پر شہن
 و میختن و مانند آں ذکر کنند و دخول اجزا در بعضی ارادہ نمایند چنانکہ در اسم علی عید بے
 روے دوست پُر ز بلا است نہ و ز بلا جملہ کاست دل بر جا است نہ و در اسم میر قاسم

سدرہ بالکسر درخت کنار سدرہ المنتی درخت کنار نیست بر آسمان ہفتم از قاموس و تلج اللفات منتخب
 و منتی الارب و کشف و بہار عجم و بالفتح غلط است ۱۲ از احۃ الاغلاط نہ

تا شرف در دست میگیر و قلم به بارقم اسمی بر اسمی در هم به ماوه نام فقط رقم اسمی است که
 امتزاج حروف بیکدیگر حاصل میشود و از غرائب تصرفات تالیف امتزاجی این چند معما
 است در اسم احمد دل ناظر دل ماسطوف به و زلب دوست بحر فیه موقوف به و
 در اسم حمید در می اگر گویند حد باید زدن شرع است و دین به عکس آن گوید شرف گویا
 معما باشد این به در اسم کمال رسم بودی که گل در آب نهند به خورے بروے تو عکس
 کرد آن حال به و در اسم مبارک کلام دل است نامت دل زان گرفته در بر به رمز
 شرف نفی جز عارف بنور به و در اسم محمود صورت جود است و بس خواجہ والا گریه
 افسر لکش کلاه مثل کلاهش کمر به و در اسم شاه گر لکین می بر دیوسف با باز قیاس کل
 یارب آن گرگ شود طعمه شاهین ابل به آما عمل اسقاط که آنرا تخلیص نیز گویند چنان
 است که حرفه یا بیشتر از حروف حاصل را بنید از ند یعنی اشارت بعدم اعتبار آن
 کنند تا مقصود از آنچه غیر مقصود باشد خالص گردد و در اصلاح این فن حرفه یا بیشتر که
 از لفظ ساقط گردانند آنرا منقوص خوانند و آن لفظ را منقوص میند گویند و آنچه بعد
 از اسقاط باقیماند آنرا حاصل نامند و اسقاط بر دو قسم می آید یکی آنکه منقوص با هم ضمن
 منقوص منه هدف و ناوک تصرف سازند و از درجه اعتبار بنید از ند و این را اسقاط عینی
 گویند دوم آنکه منقوص را در غیر منقوص منه معین ساخته از درجه اعتبار ساقط نمایند و
 چنین اسقاط را مثل خوانند و در اسقاط عینی تخصیص منقوص و تنقیص و از یک عبارت
 حاصل میتواند شد بنوعیکه هیچ عملی از اعمال اصولی و فروعی اعتبار نیفتد چنانکه در اسم
 قوام مبر باد و رورے تو خواندیم تا تمام دان در و شش بماند و لے تا تمام بود و آمار
 اسقاط مثل تخصیص منقوص بے وسیله و علی از اعمال تحصیل صورت نه بند و الفاظی که
 دلالت بر تنقیص نمایند آنرا صیغه اسقاط گویند و این بر دو گونه می آید خاص و عام صیغه
 خاص آنست که مفهوش مقتضی زوال جزوی معین باشد از منقوص منه و چنان صیغه
 دلالت بر تخصیص و تنقیص معاً میکند مثلاً لفظ ناقص و انبر و کوتاه و مختصر دلالت بر نقصان
 حرف آخر مینماید چنانکه در اسم علی در چشم ناقص آید ما تمام وزنی به جز صورت بخونید

اہل کمال معنی : و در اسم کیخسرو کے سخن کوتاہ کنم تا رونماید وصف یار و وزیر بالائے است
 باقی سخن را ہوشیار بہ و لفظ محوف و نہی و خالی و اشباہ آں اشعارے بر نقصان مابین
 الطرفین کلمہ کے کند چنانکہ در اسم سیف تشبہ ایم و جہان پر آبجیات : ماسبوعے تھی
 کنار فرات : و صیغہ عام آنست کہ مشعر باشد بر جدا شدن چیزے لائے یقین و دریں
 صیغہ ناچار است از انضمام امرے دیگر کہ افتادہ تخصیص منقوص نماید چنانچہ در طاوی مثلاً
 معلوم خواہد شد و باید و است کہ اظہر طرق استقاط صیغہ منفی است اگر ایں بلفظیت
 و نبود و مانند آں متوجہ بمنقوص شود و اگر بصیغہ ندارد و مانند آں بود و عاید بمنقوص منہ
 گرد و چنانکہ در اسم بلال بہ تیغ ارے کشی شاید وے پیوند را کسل : بلادر دل خوش
 است اما سردوری ندارد و دل : و صیغہ کہ دریں عمل بسیار واقع میشود کلمہ فی است
 و آں در استقاط عینی بر ادات انتقادی داخل مے شود و در استقاط مثلی بلفظ منقوص
 یا انچہ وال برد باشد مے آید چنانکہ در اسم یعقوب رقیب چوں شرف از روے یار شد
 خرم : و محبوت تو اگر بے نہایت است چہ غم : و چنانکہ در اسم احمد صلیح مرد و چہ بے صبر
 مانی از غم یار : و بنام دوست مصبوحی کن و شراب بیار : و در اسم قطب آشک غونی
 در گریبان خواہم پنهان کنم : و قطرہ بے رہ رفت و در دامن محبوب افتاد : و دیگر
 الفاظ کہ مشعر بر سقوط منقوص باشد مثل رفتن و شستن و باختن و تاختن و گدافتن
 و افتادن و کشادن و ریختن و جیدن و بریدن و دریدن و پریدن و پوشیدن و پاشیدن
 و شکستن و گسستن و سوختن و ہفتن و زیان کردن و ہربا و دادن و زودن و سائر
 آنچہ بوجہی از وجوہ دلالت بر نیستی و جدائی نماید چوں فراق و وداع و دوری و مجوری
 و اشباہ آں و اسناد ایں افعال گاہی بمنقوص منہ کردہ شود و گاہے بمنقوص و گاہے
 بلفظ دیگر غیر ایں ہر دو و گاہے بتکلم یا مخاطب یا غائب برسبیل افراد یا جمع بصیغہ نہی
 یا مضارع یا امر یا نہی چنانچہ اکثرے از اں در ضمن مثلاً تا تقدم گذارش یافته و چنانکہ

سے تشبہ لفتح نامست و بالکسر خطاست سعدی گوید سیکے در بیان سگی تشبہ یافت : و برون ترق در جانش
 نیافت و کسے کہ کسر اول خواندہ خطا کردہ ۱۲

در اسم حسین دل بنده از حبس غم میرانند رقیب از کین آستین برفشانند و در اسم
 محمد گر باز کنی ز محرمی روی و دامان تو گیرم و امانت ندیم و در اسم سلطان لب ساقی
 و لطف بید او به گر بود گویش می میان و در اسم مسعود و دوش از شنم لباس
 خویش را تر ساخت گل به رخ کشا و پیرهن بر آفتاب انداخت گل به لفظ کشا و
 تحلیل یافته و از و اس مراد است و پیرهن در و را چو بر آفتاب انداز و آفتاب
 بالا خواهد بود و مقصود بالتمثیل لفظ رخ کشا و است و گاهی صیغه استقاط را بطریق
 لغت آرند و آنچنان است که منقوص منه را با صفت ذکر کنند که مشعر باشد بر استقاط منقوص
 از و این صفت یا لفظ مفرد باشد که دلالت بر استقاط و تعیین منقوص نماید یا لفظ کسب
 بود که بعضی اجزایش بر منقوص دال شود و بعضی بر استقاط آن چنانکه در اسم حمید
 چون دید شرف کرشمه ساقی با جه انجام تیر ز پا در آید شیدا به لفظ تهری که صفت بام
 است هم دلالت بر تعیین الف میکنند و ا هم بر استقاطش و چنانکه در اسم بهمن دوشینه
 شرف نام شریف تو بیان کرد و بهر من دل سوخته بود آنچه عیاں کرد به لفظ دل سوخته
 در معنی معنائی لغت لفظ بهر من واقع شده اگر چه در مخنه شعر لغت متکلم است و
 لفظ دل دلالت بر تعیین منقوص می کند و لفظ سوخته بر استقاط آن و چنانکه در اسم منوچهر
 در آفتاب چو گردو جوان تیر اندازد چو چشم غلشتن از نام خویش گوید باز به لفظ تیر از
 تیر انداز که صفت جوان واقع شده دلالت بر تعیین الف دارد و لفظ انداز بر استقاطش
 و چنانکه در اسم مهر مرزگر به تو سوخت جان شرف نام نیک یافت به بجران جانگاز
 ترا مزو بید است و اما عمل قلب عبارت است از تغییر ترتیب حروف و تقدیم و تاخیر
 کلمات تا حصول اسم بر آن مترتب گردد و درین عمل اگر لفظی مذکور نمایند که دلالت
 بر آن کند مثل لفظ قلب و دل و عکس و باز گونه و لغات آن درین صورت آنرا قلب
 وضعی گویند و اگر نحوای کلام مشعر برین عمل باشد به توسط الفاظ مذکوره آنرا قلب جعلی
 خوانند و در جعلی اگر همان جزو که قلب او مراد است بعینه در محل خود هدف تیر تصرف گردد
 آنرا قلب جعلی عینی نامند و اگر مثل او در محله دیگر تحصیل نمایند و در آن تصرف کنند قلب

جعلی مثل خوانند چنانچه در محبت استقاط گفته شد و اگر محل تصرف این عمل یک کلمه باشد و ترتیب
برگردان آنرا قلب کل گویند و اگر بعد از ترتیب قلب شود قلب بعضی نامند و اگر زیاد بر یک
کلمه باشد آنرا قلب کلی خوانند و قروح این عمل یا بر سبیل و جوب است یا بطریق اتحسان
چنانکه در اسم ایوب نام او محبت و گم شد دل من ناگهان به بوسه دل گوشتنوم یا تخم ز نام
او نشان به و قلب در مصرع اول که دل من بران دلالت میکند استحسان نیست پس استقاط
سیم و لون از لفظ نام واجب نیست که بر ترتیب حروف باشد و در مصرع ثانی و جوبی است
فانهم و صیغه قلب کل لفظ قلب دو از گونه و عکس و نشستن و نطائرا نیست و صیغه قلب
بعضی لفظ اشتقاق و پریشان و بهم برآمده و اشباه آن اما لفظ زیر و بالا اگر بر دو کلمه اطلاق
نمائید صیغه قلب کلی خواهد بود و اگر بکلمه دو حرفی اطلاق کنند قلب کل تعلق خواهد داشت
و امثله این اقسام در مطاوی اعمال سابقه سمت گذارش یافته و درین مقام نیز مثالی
چند از آن نموده میشود مثلاً چون لفظ ترسیم ماده اسم رسم سازند و کسوت نظم او برین
مندان باشد رسم نامش جو گویم و گویش رقیب به رسم که بهم بر آید اشتقاق شود و قلب
بعضی وضعی باشد و اگر چنین ادا نمایند رسم ترسم که سرش بر قدم افتد و روزی به
قلب کل جعلی عینی بود و اگر چنین گویند رسم ترسم که سر تیغ زند بر سر من قلب جعلی مثل
باشد اما مثال قلب کلی چنانکه در اسم منوچهر دل پئے نام رفته با دیده به ره چو نم بود
باز گردیده به و قلب بعضی چنانکه در اسم حمید و شینه شرف چو زار در ماند به اشتقاق
مدح باز می خواند به و قلب کلی چنانکه در اسم حمید و رنجبون که دائم چو شرف معشوقه
دارد و در رو به و رحی خود پیش از رفتن دیدار بلی باک نیست به و گاهی وضع این عمل
بدیگر اعمال مجامع حاصل شود چنانکه اسم نجی کاتب تقدیر خط مشکبار به بے قلم نگاشت
بر رخسار ما به از عبارت بے قلم نگاشت بن گشت حاصل آمد و چنانکه در اسم سهراب
از سیل سر شکم اے سسی قد به هست آب گرفته را د بچید به عبارت پیش تاب گرفته

له بشنوم یعنی بیوم به شنیدن یعنی نویدن بهم آمده حافظ گوید ۲۵ بوسه خوش تو به که او شنید به ازیر
آشنا خمر شنا شنید ۲ اشوق نیوی عظیم به ای

تجلیل حاصل شده و قلب جعلی خواه عینی باشد و خواه مثلی بے وساطت عملی دیگر از اعمال
 معماران تمام می شود چنانچه در اسم حسن سخن را چو سر در میان داشتیم به بجز صورت نام
 نیکو نبود و اینجا عمل اتقاد و سیله تمام قلب جعلی عینی شده چنانکه در اسم امین اگر جہاں
 پُر شود از سر و قد لاله عذار چو زان میان سر و تو خواهم که در آرم بکنار و در اینجا عمل
 تشبیه و استعاره واسطه تمام قلب مذکور شده و چنانکه در اسم رشید شرف نامت نهان
 میداشت از من به چو رشتی داشتیم و گشت روشن و در اینجا عمل تنصیص و
 تخصیص وسیله تمام قلب جعلی مثلی شده و تامل و دریں مقام مباحث اعمال ضروری معانی
 با تمام پیوست چیدول چهارم در اعمال تزیینی و آن شش عمل است اول تحریک
 و تسکین دوم تشدید و تخفیف سوم مد و قصر چهارم اظهار و اسرار پنجم معروف و مجهول ششم
 تعریب و تعجیم و مولانا شرف الدین علی یزدی در مبحث علل تعرض به ذکر این اعمال نموده
 بنا بر آنکه از ضروریات معانیست و معابدول اینها تمام است اما امرات این اعمال
 در حسن معماران افزاید اما تحریک تسکین عبارت از اشارت نمودن بحركات و سکونات
 حروف با تبدیل حرکت بسکون یا بالعکس چنانکه در اسم ملک زان می که ملک تو نیست
 عجب به گزیر و زبر یافته خود را هر یک به مراد از می لفظ مل است در ملک اشارت
 بفقو و کسر آں نمود و در اسم حسن زان به خلوت نشین چوں دید حسن آں جواں به چوں دل
 باشد دلش مفتون آں ابرو کمان به از لفظ مفتون لون را بجا بدل کرده و مفتوح حاصل
 شده و در اسم الغ کشد بلف و قدش دل گر ایدم هر دم به هزار لاف پیاپی پیش
 و قامت هم به یعنی غین را لام پیاپی به پیش آید و هم چنین لام را الف و از یک پیش
 تقدیم و از دیگر پیش اصدات ضمه مراد است و در اسم امان بین لباس ازرق صوفی
 و دامن کش زردی به کرده می زرش نهان و میکند کار می به لباس ازرق اق می شود
 و از زیر می نهان کردن استقاپ یا بے مقصود است و آن کار میکند یعنی زیر خود را نهان
 می سازد و اینجا مراد از زیر کسر است اما تشدید و تخفیف عبارت از آنست که حرف را
 مشدود سازند یا تشدید از حرفی بیندازند چنانکه در اسم غریخ خوش بود هنگام نیت آں

رخ همچون ترقہ بر مرہ اس رخ کشیدن و انہا از مشک تر بہ لفظ و اندانہا ترکیب و تحلیل
 حاصل شدہ و مراد از ان تشدید است آما در تصرف است کہ حرفے را محدود سازند یا
 بر از حرفے بنیاد چنانکہ در اسم بہا بہر سونہان میند اما چہ حاصل نہ بیند سوے آرنند
 بیدل نہ مندر بیدل مدیشود کہ اشارہ باسقاط آں نمودہ و در اسم شہاب زلف اورا
 صورت مقصود بود بہ پیش ما مقصود زلفش را نمودہ از زلف جیم و از ان لفظ است
 خواستہ کہ صورت شدہ است و از ما آب مراد است و مقصود زلفش را نمودی یعنی مقصور
 نمود اما اظہار و اسرار عبارت از انست کہ حرفے مکتوبے را کہ در لفظ در نی آید مثل
 ہائے نالہ و مالہ و مانند آں در تلفظ آرنند یا عکس آں کنند چنانکہ در اسم مہدی پیش
 صمنے کہ دل زغم خون کردہ بہ احوال دل زار بہ غم پروردہ بہ گفتہ ہمہ دے و سچ گفتہ
 تمانہ بہ زیر پیش اگر چہ داشتہ در پردہ بہ مادہ اسم لفظ ہمہ وی است کہ ہائے ادل را
 ساقط نمودہ و ہائے دوم را اظہار کردہ و در اسم خواجہ زان زخم خدنگ غمرہ ترکانہ بہ
 خوفے عجیبہ کردہ لہا خانہ بہ ناگفتہ دل از خوف خدنگش آخر بہ نگذاشت زدا سا
 اثرے جانانہ بہ فاسے خوف را بالف کہ خدنگ عبارت از انست تبدیل نمودہ اورا
 مفہم ساختہ با اشارت لفظ ناگفتہ و دریں عمل باید کہ اشارت با اظہار یا اسرار کردہ شود
 اما معروف و مجهول است کہ حرکتے مجهول را معروف سازند یا بالعکس و معنی معروف
 و مجهول در بحث قافیہ مذکور شدہ اما مثال این عمل چنانکہ در اسم نور تلبیکے دل خون
 خور و مجوید از لعل تو بہر بہ پیش نوش آید کہ باشد سیر از ان دروے زہر بہ پیش تو
 شاید کہ سیر باشد یعنی شہاب داشتہ باشد و دروے زہر حرف راست و چنانکہ در اسم
 زکے یکے با طالع و نجات ہمایلوں بہ یکے زیر و زبر گشتہ و گرگون مادہ اسم لفظ یکے است
 و گرگون شدن زیر اشارت بمعروف شدن کسرہ کاف و از دگرگون شدن زیر تبدیل
 یا سیکے بحرف را مقصود است و چنانکہ در اسم نویان در طرف نقاب بنگر ایدل کہ بودہ
 پیش رخ آں نگار مایل بکشاوہ از طرف نقاب نون ملفوظ مراد است و پیش اورا مثال

لے نقاب با کسر وے بند از صراح و تلج الفات و منتخب و متقی الارباب و بہار حج و بالغ خط است ۱۱۱ از حذو الاطلاط -

تعلیل و توضیح

تعلیل اظہار و اسرار

بکشاؤ گفتہ و این اشارت مجہول بودن ضمہ نون است اما تعریب و تعجیم آنست کہ چار حروف
 را کہ مخصوص لغت فارسی اند بدل کنند بحروف تازی یا بالعکس چنانکہ در اسم بشیر
 ہست اے پسرا تو ہر چہ درازی چہ خورشید و ستارہ را پناہی چہ از لفظ
 پسر چوں خور او کہ حرف سین است تبدیل بلفظ شے یا بد بشیر ہاے فارسی
 شود و لفظ پناہی بد و جز و تحلیل یافتہ یعنی ہاے فارسی نمی کنندہ و ستارہ است
 کہ دو لفظ باشد و در اسم سراج از بہر دعائے آں میہ زیبا چہ بر شستہ
 دست علیٰ از سر سر چہ حاصل زد دعائے دست برداشتہ بین چہ اکثر ستارہ
 کردہ و سوے سپہر چہ حاصل دال چار است چوں برگردہ رانچ می شود و بردشتن
 اکثر ستارہ اشارت است بہ تبدیل جیم فارسی بحجم تازی و این دو عمل اخیر از مخترعات
 متاخرین است و ہیات این جدول از نتائج طبع ملا میر حسین شفیعانی نیشابری است
 جدول پنجم در شرح لغز و ماہیت آں بباہدوانست کہ لغز کلامی است
 کہ دلالت کند بر چیز کے بعد از ذکر صفات و خواص و لوازم آں چیز دلالتی کہ
 در آں خفائے باشد و فرق و جمع و لغز آنست کہ مقصود اصلی و در معما حروف
 و الفاظ است و در لغز مقصود ذوات اشیا است و گاہے یک سخن را بدو متباہ
 ہم لغز میتوان گفت و ہم معما چنانکہ دریں قطعہ جلال اے حکیمے کہ ز کلاک تو
 اگر نقطہ چسکہ بد بر رخ جملہ نشینان فلک خال شود چہ چیت آں نام کہ بر
 حرف نخستش الفے چہ گزیرادت کنی اے خسرو دین دال شود و در فصیح
 بخرو باقی آں نام بزرگ چہ بر زبان برگزاند بہیقین لال شود چہ و مولانا شرف الدین
 یزدی در حل مطر ز آورده کہ ہر چہ وجہ قصد الفاظی گردد و لغز دلالت بر آں کند
 مقصود بہاں باشد بے ملاحظہ آنکہ اورا دلالتی ہست بر چیز کے یا نہ و در معما
 چوں مسرح انظار قصد اسم می باشد و اسم لفظی است کہ دلالت کند بر مسمی پس
 در مطرح اشعار اشارت معنائی صلوح نمائش امرے و دیگر معتبر است و شعور باں
 مستتبع شعوری دیگر پس اگر قطعہ مذکورہ را لغز دارند حاصلش بجز و لفظ و حروف

باشد با ترتیبی معین قطع نظر از آنکه اورا معنی هست یا نه و اگر معما شمارند و مراد
 از آن لفظ باشد با ملاحظه ولالت اورا معنی تا این جا سخن اوست و از مفاد این عبارت
 فرقی دیگر میان لغز و معما ظاهر گردد و قائل و از موجبات حسن وجود لغز آنست که احوال
 و اوصافی که بر اے مقصود ذکر کنند قی تکلف بران صادق آمد و صفات و احوالے که دیگر چیزها را
 با مقصود در آن شرکت باشد تقبی و انما ید که مجموع آن مختص با و باشد چنانچه بعد از شعور مقصود
 شبیه نماند و اگر صفات متناقض و احوال غریب که در ظاهر محال نماید و در حقیقت مطابق واقع
 باشد برای مقصود جمع کند بر همه تمام از قبول یا بد زیرا که طبائع را به سماع امور غریبه رفتنی
 تمام میباشد و فائده لغز تشبیه خاطر تجوید من است و درین مقام بذکر لغزے چند
 اقتصار میرود و در خلال آن تیر صفت که شد دمان آماجش و در طور کلیم راز جو معراجش
 هر چند به خوردی و ضعیفی مثل است و حکام دهند ازین دندان هاجش و فقیر گفته و
 انار چیست آن شکل مدور بر مثال آسمان نیست گردون لیکه جا دارند و در
 اختران و اخترانش را همیشه از شفق باشد قبا و آن همه پیچیده یکجا در حریر زر
 نشان و ضبط راز از وے نیاید گزنی تغیش بسر و پوست کند مے کند راز
 دل خود را عیاں و طرف او از خواص قسمت تقه دار و لذت و لیکه در ظرفش
 نیابے تمه بے استخوان و اگر چه دلگیر است و دندان بر جگر افشوده است و در تنم
 خنده دندان نما ساز و عیاں و چوں ترنج زر و دست افشار رنگار و در دست و شب
 و مانندش بدست هر که افتد در جهاں و خوب او در ملک هند اکثر نصیب اغنیاست
 کے فقیر بینو ارا دست رس باشد بر آن و گاہے لغز بزبان مقصود گفته شود چنانچه
 در کمان من خود کج و راستان زمن راست روند و راس ظفرم چو کشت
 دولت دروند و پشت از پے خدمت چو کنم خم که دمہ و از هر طرفی زمزمه زه
 شوند و گاہے در لغز اسم مقصود را بطریق معادرا و آخر ذکر کنند چنانکه در
 دستگیری که دید پا بر جا که سر دست میر و دیالیش و موسوے نسبت است
 و از آدم و پیشتر ذکر کرد قرائش و چوں ضیا عاشق است و آشفته و شقی از وے

بسان و بنمایش و درین موقف حدیقه پنجم سمت اتمام پذیرفت خاتمه کتاب
در سرقات شعریه و شرح احوال و اقسام آن و بیان آنچه بآن تعلق دارد و باید دانست
که اتفاق قائلین عموماً در غرضی از غرض ارض مثل آن که شخصی را بشجاعت یا سخاوت
یا غیر آن ستایش نمایند یا بفسادین صفات مذمت کنند داخل در اعداد و سر
نیست چه این معنی در عقول و عادات کافه ناس تقرر دارد و فصیح و غیر فصیح همه درین
امور شریک اند اما وجوهی که دلالت بر آن غرض می نماید مانند تشبیه و استعاره و کنایه
و نظائر آن سرقه را در آن وجوه مدخلت می تواند بود مگر بعضی از تشبیهات و استعارات
که از غایت شهرت و عقول و عادات استقرار یافته باشد و حکم غرض مذکور پیدا کرده
مشکل تشبیه شجاع با سرقه و جواد بد ریا و شبا ه آن دچول این مقدمه مقرر شد گویم
که اخذ سرقه در شعر بر دو نوع می باشد ظاهر و غیر ظاهر و هر یک از این دو بر چند قسم
می تواند بود اما قسم اول از نوع ظاهر سرقه آنست که شعر دیگرے را بے هیچ تغیرے
در لفظ و معنی اخذ کنند و این را در عرف شعراے عرب نسخ و انتحال نامند و چنین سرقه
بسیار مذموم و معیوب است علامه تفتازانی در مطول آورده که عبد اللہ بن زبیر
در مجلس معاویہ حاضر بود این دو بیت را بنام خود خواند

اذا انت لم تنصف اخاك و بدت على طرف البحر ان كان لعقل
ویرکب حد السیف من ان تضیمه اذا لم یکن عن شقرة السیف مرسل

ترجمہ اش اینست که هرگاه تو با برادر خود انصاف نکنی بیانی او را بر طرف
جدائی اگر قاتل است دوم شمشیر را سوار میشو و بدل ظلم کردن تو اگر مفرے غیر از دل
نداشته باشد پس معاویہ باو گفت که بعد از من تو شعر گفتی و منوز عبد اللہ از مجلس
برخواستہ کہ معن بن اوس داخل شد و قصیده خود را کہ این دو بیت نیز در آن داخل
بود بر خواند نگاه معاویہ بعد از آنکه بن زبیر گفت کہ آیا تو نلفقتہ بودی کہ این دو بیت
از من است عبد اللہ گفت کہ لفظ و معنی همه از دست ما چوں او برادر رضاعی من است
من بمصرف شدن شعر او سزاوارترم و این قسم را شعراے صاحب قدرت بعد از کتاب

نے نمایند مگر بسبیل تو از دو خاطر چنانچہ غزل خواہ حافظ کہ مطلعش اینست حافظ
 ز باغ وصل تو یا بدریاض فصول آب ز تاب سحر تو دار و شرار و درخ تاب
 من اولہ الی آخرہ در دیوان سلمان ساوجی بے تفاوت لفظی از الفاظ موجود است
 و این ہر دو بزرگ معاصر ہم بودہ اند و بچنین ایں بیت شیخ محمد حزین سلمہ ربہ
 زلفت بہد گاہ کس ل لب تلکی چند بامسک ہم کرد و بدراغ دل با نیت
 بعینہ در دیوان تقی اوحدی یافتہ شدہ نزدیک ایں قسم است سرقہ کہ معنی
 را تمام اخذ نمایند و جمیع الفاظ یا بعضہ الفاظ مترادف بیارند چنانچہ ایں بیت امرای
 و قوف اہا صحبے علی مطہم یقولون لا تہلک اسی و تحمل چہ لفظ و قوف کہ جمع
 واقف است حال واقع شدہ و ضمیر بہا راجع بمنازل است کہ در بیت ماقبل ذکر کردہ
 و ترجمہ اش اینست کہ یاران من در حالتی کہ مرا کب شان در منازل مے ایستند
 مے گویند بمن کہ ہلاک مشو از حزن و صبر کن و ایں بیت را طرفہ کہ متاخر از دست
 در قصیدہ والیہ خود آورد و بجائے تحمل تجلد گفتہ و بچنین ایں بیت عباس ابن
 عبد المطلب ۵ و ما الناس بالناس الذین عہدتم ۶ والا الدار بالدار التی کنت تعلم
 فرزوق در کلام خود آورد و بجائے تعلم تعرف گفتہ و چنانکہ ایں دو بیت مولوی
 جامی میل خم ابروی تو ام پشت دو تا کردہ در شہر چو ماہ نوم انگشت نما کردہ
 حزین بارغم عشق تو مرا پشت دو تا کردہ در شہر چو ماہ نوم انگشت نما کردہ تا تم
 دوم از نوع ظاہر سرقہ است کہ معنی را با جمیع الفاظ یا بعض الفاظ اخذ نمایند
 ترتیب نظم را تغیر دہند و ایں قسم را اغارہ و مسخ نامند و دریں قسم اگر شعر را خوراز
 ماخوذ منہ ابلغ باش مقبول و ممدوح است چنانچہ دریں دو بیت بشار من را قلب
 الناس لم یظفر بحاحۃ ۷ و فاز بالطیبات الفاتک اللج ۸ سلم من را قلب الناس
 مات ہمانہ و فاز باللذۃ المحسورہ ۹ ترجمہ بیت اول اینست کہ ہر کہ حذر کرد از مردم
 ۱۰ قولہ چنانچہ غزل خواہ حافظ الخ ایں توارد عجیب است معلوم میشود کہ بواسطہ تفسلی مایہ یکے بدیکے پدید آمدنی
 از مطالع مذکورہ باغوب روشن میشود اش

ظفر نیافت بمطلوب خود و رسیدن بجزای پائیزه مرد شجاع قتال صاحب لجه و معنی
 بیت دوم اینکه هر که حذر کرد از مردم مردماند و بگذشت رسید صاحب جرات مضمون
 هر دو شعر واحد است اما شعر ثانی بسبب اختصار لفظ خوشتر است و ازین قبیل است
 این دو بیت امیر خسرو سر و گفتیم که بالا می تواند لیکن می توانم که ازین شرم بالا
 نگرم و مولوی جامی سر و گفتیم قد ترا و ز شرم به سر بالا نمیتوانم کرد و اگر ما خود
 و ما خود منه در مرتبه مساوی باشند فضل در حجاب اولین راست مثل این دو بیت
 سنائی داده خود سپهر بتانند نقش الله جاودان ماند و انوری نقش
 طبع سترو و ز کار نقش الهی نتواند سترو و این دو بیت کمال اسمعیل گریه
 موئے چو زلف تو دلی داشته و کرد می آں همه در پای تو کائنات منراست
 حافظ اگر بهر موئے سر بر تن حافظ باشد و همچو زلفت همه را در قدمت اندازم
 و اگر ما خود از ما خود منه پست باشند مذموم و مردود است چنانچه این دو بیت ملا محمد
 صوفی چنانم باریقیان در ره عشق و که مورنگ با چابک سواران و حزین سلوکم
 در طریق عشق بایاران بدان ماند و که مورنگ همراهی کنی چابک سواران را و
 ظاهر است که شعر اول باعتبار اختصار لفظ ابلغ است آقا سم سوم از نوع ظاهر
 مرتفع است که معنی را تمام اخذ نمایند و در کسوت الفاظ دیگر او سازند و درین قسم
 نیز اگر شعر ثانی بلیغ تر از اول باشد مقبول و محمود است و اگر هر دو در مرتبه مساوی
 باشند ترجیح اولین راست و اگر ثانی نازل تر از اول باشد مذموم و معیوب است
 و مثال هر یک ازین ابیات پیدا است استاد ابوشکور بلخی در سته سته صد و
 سی از هجرت شنوی در بحر متقارب بنظم آورده این قطعه از آنجا است
 بدشمن برت زندگانی مباد که دشمن درختی است تلخ از نهان
 درختی که تلخش بود گوهرای اگر چرب و شیرین و بی مورا
 بهما میوه تلخ آرد پدید از چرب و شیرین نخواهی مزید
 و حکیم فردوسی که متاخر ازوست گفته درختی که تلخ است و می رسد شست و

گرش برنشانی بباغ بهشت در از جوئے غلذش بهنگام آب به بریخ انگبین
 ریزے وشهد ناب به سرانجام گوهر بکار آورد به هماں میوه تلخ بار آورد به
 برار باب مذاق ظاہر است کہ قطعہ فردوسی از حیثیت از ملائحات الفاظ و سلاست
 کلام خوبتر واقع شدہ و دریں دو بیت فردوسی زگر و سواران کہ پُرسند بہشت به
 زمین شش شد و آسمان گشت بہشت به از رفتے آفرین بر مرکبے کہ ماہ پیکر لعل
 او به جسم خاک اندر سپہر نیلگون گیر و مکان به اخلاق در شعر از رفتے زیادہ تر
 است فتا مل مولوی جامی بر من از جور تو ہر چند کہ بیدار و دو به چوں مرغ
 خوب تو بینم ہمہ از یاد رود به اہلی شیرازی ہر چند کہ از ہجر تو ام خون رود از
 دل به از در چو در آئی ہمہ بیرون رود از دل به ایں ہر دو بیت در قبح تساوی دارند
 ظہوری بر آں ناتوان صید بیدار رفت به کہ در دام از یاد صیاد رفت به
 حزن من اے وے بر اسیرے کن یا در فتنہ باشد به در دام ماندہ باشد صیاد
 رفتہ باشد به شعر اول بسبب لفظ ناتواں و اختصار کلام بلیغ تر از ثانی است و ایں
 دو بیت ابو الفرج گر ز جودت مصاہرت یا بد به زالہ ز زمین و بد ہوائے معقیم به
 انوری لیک بخار سحر گفت بر ہوار و دو به تار و زحشر زالہ ز زمین و بد سحاب به بیت
 اول بسبب تناسب لفظ مصاہرت و عقیم لطف زیادہ تر دارد و آنا نوع غیر ظاہر تر
 و آں بچند قسم آید اول آنکہ ہر دو شعر در معنی تشابہ داشتہ باشند و شاعر آنست
 کہ در انحصار تشابہ کو شد کما قال جریر فلا یمنعک من ازب لہا ہم به سوا و انما
 و انما و قال ابو طیب و من فی کفہ منہم تناء به کمن فی کفہ منہم خضاب به
 ترجمہ بیت اول اینست کہ مانع نشود ترا از حاجت ریشہاے ایشان کہ صاحبان
 عمامہ و مقننہ یکسانند یعنی مردان شان مانند زن مانند و ترجمہ بیت دوم اینکہ از ایشان
 کسیکہ در دست او نیزہ است مثل کسی است از ایشان کہ در دست او رنگ خضاب
 است و تعبیر کردن ابو طیب یعنی مانند کردن او و نیزہ دار را بر زن حنا بند مثل مانند
 کردن جریر است مرد عمامہ دار را بر زن مقننہ دار و ایں است معنی تشابہ و ایں باب

است این دو بیت انوری برآنی که خرم بزاری بریزی و بر اے رضای تو من
 ہم برانم و خاقانی تو برانے که جانم آن تو است و منکه خاقانیم بر آنکه توئی و
 ظاہر است کہ ادعای بیت ثانی مشابہ با دعوای بیت اول است اما قسم دوم
 از نوع غیر ظاہر سرقہ است کہ معنی شعر ثانی عام تر و شامل تر از اول باشد بقول
 جریر اذا غَضِبْتَ عَلَیْکَ نَبُو تِیم و جَدَّتِ النَّاسُ کَلِمَ غَضَافًا و قول ابی
 نواس لَیْسَ مِنَ اللَّهِ مُبْتَکِرًا و آن مجموع العالم فی واحد ترجمہ بیت اول اینکه چون
 نبو تیم بر تو غضبناک شوند جمیع مردم را غضبناک مے یابی و معنی بیت ثانی اینکه
 از خداست بعد نیست کہ تمام عالم را در یک کس جمع نماید و مراد شاعر از آن یک
 کس فضل بن جعفر برکے است و پوشیدہ نمائند کہ مراد از ہر دو بیت جامعیت
 ممدوح است اما شعر ثانی عموم و شمول زیادہ تر دارد زیرا کہ عالم کل است و نوع
 ناس جزوی از عالم است و ازین قبیل است این دو بیت سعدی ترا
 ہر یمنہ باید بشہر دیگر رفت و کہ دل نمائند دریں شہر تار بائی باز امیر خسرو کسے
 نمائند کہ دیگر بہ تیغ ناز کشی و مگر کہ زندہ کنی خلق را و باز کشی و عموم و شمول در بیت
 امیر خسرو ظاہر است اما قسم سوم از نوع غیر ظاہر سرقہ است کہ معنی رازحالی
 بحالے نقل کنند و از بابے بر باد چنانچہ دریں دو بیت بجزے سلبوا و
 شَرَقَتِ الدِّمَاءُ عَلَیْہِمْ و مَحْرَقَةُ نَفَا تِہُمْ لَمْ یَسْلُبُوا الْبُوطِیْبُ بَسَّ الْبَخِیجِ عَلَیْہِ وَہُو
 مَحْرَقٌ و عن غمدہ فکانما ہو محمد و ترجمہ بیت بجزے کہ در باب جماعتے از مقتولان
 و مجروحان گفتہ اینست کہ لباس اینہا را کندہ اند و خونے کہ بسبب کثرت جراحات
 بالائے بدن اینہا است چنان مینماید کہ گوئے لباس شانرا نہ کندہ اند یعنی خون
 بمنزل جامہ شدہ است و ترجمہ شعر ابو طیب کہ در تعریف خون آلودہ شدن شمشیر گفتہ
 اینست کہ خون بُر آن شمشیر منجر و خشک شدہ در حالتے کہ برہنہ از غلاف است
 و چنان مینماید کہ گویا غلاف کردہ شدہ است پوشیدہ نمائند کہ معنی ہر دو شعر و احد
 اما بجزے در محلے صرف نمودہ و ابو طیب در محلے دیگر برودہ و ازین عالم است این دو

بیت امیر خسرو زلف تو سیہ چہ راست ماناک بہ بسیار در آفتاب گشته است
صائب ز سیہ خانہ آئینہ چوں برون آید بہ گماں بر نہ کہ در آفتاب گردیدہ است
چیزے را کہ امیر خسرو زلف نسبت دادہ میرزا صائب بروے معشوق نسبت نمود
و مقصود ہر دو آفتاب رخ بودن معشوق است فافہم و ازین باب است این دو
بیت سعدی شکایت از دل سنگین یا رنتوان کرد کہ خوشی تن زدہ ام آب گینہ
برسد ان بہ ملاء وحشی من خود گرہ بکار خود انداختم نہ تو بہ زمین پیش ہامست گرہ
بر جبین نبود بہ در بیت اول جفاے معشوق را بہ سنگدلی گنہگار کردہ و در بیت دوم
بچین پیشانی باقی مضمون ہر دو واحد است قسم ہمارم از نوع غیر ظاہر سرقہ
آنست کہ معنی شعر ثانی ضد معنی شعر اول باشد چنانکہ دریں دو بیت
أَجِدُ الْمَلَامَةَ فِي هَوَاكِ لَذِيذَةٌ جُبَّاءُ لَذِيذُكَ فَلَيْسَ لِي الْوَقْمُ فِي الْوَالِطِيبِ أَجَبْتُ
وَاجِبْتُ فِيهِ مَلَامَةً إِنَّ الْمَلَامَةَ فِيهِ مِنْ عَذَائِهِ بِتَرْجَمَةِ شِعْرِ أَوَّلِ أُنِيتُ كَمَا يَأْمُرُ
مَلَامَتُ رَأْدِ عَشْقٍ تَوْلَدُ زَارِعُوهُ مَحَبَّتِي كَمَا بَذَرْتُ دَارِمُ پَسْ بَكَوْ كَمَا مَلَامَتُ كُنْدُ مَا
مَلَامَتُ كَرْدُ تَرْجَمَةِ شِعْرِ دَوْمِ اِیْنِ اسْتِ كَمَا اِیَا مَے شَوْدُ كَمَا دُوسْتِ دَارِمُ اَوْرَا دُوسْتِ
دَارِمُ دِ عَشْقٍ اَوْ مَلَامَتِ رَا اِیْنِ اِیْنِ نَمِی شَوْدِ رَا كَمَا مَلَامَتُ فَعْلِ اَعْدَا اسْتِ فَعْلِ اَعْدَا
دُوسْتِ نَمِی تَوَانِ دَا شَتِ اَزِیْنِ قَبِیلِ اسْتِ اِیْنِ دُوبِیْتِ اِهْلِی شِیْر اَزِی
اِیْنِ كَمَا زِدْنَا قَمَّ لَیْلَے دُوسَمَ كَا مَے بَلْغَلَطُ بِهَ اَسْمَانِ تَا چَہ بَلَا بَرِ سَرِ مَحْبُونِ اَرْدُ بِهَ شَمْفَا نِ
بَلْغَلَطُ هَمُ تَرْدُ دُوبَرِ سَرِ مَحْبُونِ لَیْلَے بِهَ عَاشِقِ اِیْنِ نَحْتِ نَدَا رِ دِ سَخْنِے سَا خْتِے اَنْدِ بِهَ وَاِیْنِ
مَعْنِیْ ضِدِّ مَعْنِیْ اَوَّلِ اسْتِ قَسْمِ بِچَمُ اَزِ نَوْعِ غَیْرِ ظَاہِرِ سَرَقِے آنست کہ بعضے از معانی
شعر دیگر را اخذ نمایند و چیز ہائے کہ مورت مزید حسن کلام باشد را باقی بفرمایند

الحاق قولہ و مقصود الحاق در بیت اول مراد شاعر آفتاب رخ بودن معشوق است و در بیت ثانی بیان نزاکت معشوق
زیرا کہ مطلب بیت صائب آنست کہ معشوق چوں سیر آئینہ خانہ میکند بوجہ نزاکتش چہرہ او چنان تیرہ میشود کہ گویا
از آفتاب می آید و ظاہر است کہ در اینجا آئینہ را آفتاب قرار دادہ نہ چہرہ معشوق را بخلاف بیت اول کہ دریں جا
ظاہر چہرہ را آفتاب و زلف را آفتاب گشتہ مے گوید و شمشاد

چنانچه درین دوبیت امیر معزمی شرق او طلل است و جام و غرب او طلق است
و کام به چوں ز شرق آید بغرب انواع آزار آورد به خاقانی مے آفتاب زرفشان
جامش بلورین آسمان به مشرق کف ساقیش دان مغرب لب یار آمده به محضر
جام را شرق و کام را غرب گفته و خاقانی جام را بلورین آسمان گفته و کف ساقی را
مشرق و لب یار را مغرب قرار داده و بر حسن کلام افزوده و چنانکه درین باغی
رود کے و شعر شاپور طهرانی رود کے چوں کشته بینم دولب کرده فراز به وز جان
تھی این قالب فرسوده نیاز به بر بالینم نشین و مے گوئی به ناز به کائے کشته ترا
من و پشیمان شده باز به شاپور خوشش آں که شب کشی و روز ائیم بر سر به آه
این چه کس است و که کشته است این را به شعر شاپور از شعر رود کے نغز تر و بانر
تر واقع شده زیرا که مشتمل است بر صنعت تجاہل عارف که شرح آں در حدیقه
دوم سمت گذارش یافته و ازین قبیل است این دو قطعه عن مصری آمد آں رگزن
سج پرست نیش الماس گون گرفته بدست به طشت زرین و آبدستان خواست
بسر زانوی ادب بنشست به نیش بگرفت و گفت عز و لیک به اینچنین دست
را که یار نخست به سرفرو برد بوسه دادش به وز سمن شاخ ارغوان بر جست به
لغیره ز حیرت پای و در گل ماند فضا د به که آزار گل دستش نمیدارد به که ناگه
سایه مژگانش بر دست به فتاد و ارغوان از یاسمین جست به قطعه دوم ترقی دارد
بسبب استعاره مشرکان بانشر که بطور لطیفه ادا کرده و ازین باب است این در بیت
حکیم سنائی کو دک از سرخ و زرد بشکبید به مود را سرخ و زرد نغز به خاقانی
مود از پے لعل و زرد بنوید به طفل است که سرخ و زرد جوید به شعر خاقانی بسبب لفظ
لعل و زرد رنگ و گر پیدا کرده و اقسام غیر ظاهر سرقه که مذکور شد نزد بلغا مقبول موصوح
است بلکه اطلاق سرقه بر آں روان نیست چنانکه صاحب تلخیص گفته و اکثر بده انواع

و نحو ما مقبوله و منها ما آخر جمیع التصرف من قبیل الاتباع الی خیر الابتداع و کل
ما کان اشد خفاء کان اقرب الی القبول و باید دانست که حکم بسرقه وقتی میتوان کرد

که علم باخذ شاعر حاصل باشد و این اشعار را سائده که بطریق امثله مذکور شده ممکن است که
بر سبیل توار و خاطر باشد و از لحقات این بحث است تضمین و اقتباس و انچنان
است که کلام متضمن آیه یا حدیثی باشد آما بخود می که اشاره نمایند که این از قرآن یا
از حدیث است بلکه از سوق کلام چنان مستفاد شود که مجموع یک کلام است کقولہ
لئن اخطأت فی مدحک و ما اخطأت فی مثنی بہ لقد انزلت حجاباتی بواد غیر
ذی و زرع یعنی اگر چه من خطا کردم در مدح تو اما تو خطا نکردی در منع عطا
با من تحقیق فرود آوردم حاجت خود را در وادی بی زرع و بی حاصل و کلمه اخیر
بعینه در قرآن و روایت و قال صاحب بن عباد قال لی ان رقیب بنی الخلق
فدارہ فی قلت و عتی و جہک التجتہ حفت بالمکارہ یعنی گفت معشوق بمن که
رقیب من بد خلق است پس مدار کن با و گفتم بگذار مرا روی تو بهشت است که
که در مکرویات پیچیده شده و آخر مصرع ثانی عبارت حدیث است قل البنی علی
اللہ علیہ و آلہ و سلم حفت التجتہ بالمکارہ و حفت النار بالنشوات و از لطائف و نواد
بضمن این دو بیت است که یکی از شعراے عرب در باب صبح الوجہی کہ بحکم فتنه
و شروع در ستر تراشی نو ده گفته است تجرد بالحمام عن قشر لوعیہ و البس
من ثواب الملاحتہ لمبوسا و قد تجرد الموصی للزین راسہ و قلت لقد اوتیت
سؤلک یا مؤسی بہ ترجمہ اش نیست کہ برهنہ شد بر اے حمام از لباس خود کہ
مانند قشر مروارید بود و پوشید از جامہ ملاحت لمبوسی را و برهنہ کرده شد استرہ بر
آر استن سرا و پس گفتم کہ داو ده شد تنای تو اے استرہ و شاعر کلام دیگرے را چوں
در کلام خود ذکر کند آنرا تضمین نامند و فصحاے عجم ہر گاہ مصرعی یا مبتدی یا زیادہ از کلام

کیفیت توار و سرق از سطر الخ تذکرہ اعلیٰ الخصوص خزانہ عامرہ مؤلفہ میر غلام علی آزاد معقور خوب جلوه
ظہور پذیرد و قریب دو صد بیت من ہم یاد دارم علاوہ مندرجہ تذکرہ مذکور خواستم کہ چیرے انداز
جملہ بر حاشیہ ثبت نمایم مگر بجز طویل لا طایل سودی ندیدم انشاء اللہ تعالیٰ بشرط فرصت دریں باب سال
خواہم نوشت محمد عبد الاحد عفی عنہ

دیگر تفسیر کنند اشاره بنام آن شخص مینمایند تا از شایعیه سرقه معرا باشد و متاخرین
تفسیر را چنان مے آرند که کلام غیر بنحو مے با کلام خود مروط شود که یک کلام نماید
و با وجود این حال دلالت بر نام غیر داشته باشد و مثال هر یک از این مذکور است
نموده مے آید انور می لائق حال خود از شعر معز مے یک دو بیت مے شاید از تفسیر
کنم کان بست تفسیر را ثواب مے اندرین مدت که بود ستم ز دیدار تو فرد مے جفت بودم
با شراب با کباب و بار باب مے بود اشکم چوں شراب لعل در زیر قدح مے ناله چوں زیر
رباب دول بر آتش چوں کباب امیر شاه مے شب مے صراحی مے گفت مے کاس
هر شب مے مجلس آرا مے دوست مے ترا با چنین قدر پیش قدح مے سجود و مدام بگو از چه
دوست مے صراحی بدو گفت نشینده مے تو واضح ز گردن فرازا نکوست مے لمولفه
دم گرم نظیری ز دقیر آتش بجان من مے چراغی را که دو دے هست در سوز
در گیر دوله در گوشش من ز روح فغانی رسد فقیر مے صد آفرین بخاتم سحر آفرین
تو مے بقدر الحمد و المنة که آنچه وجه همت این بے بضاعت بود با حسن و جوه صورت
اختتام و پیرایه تمام یافت و چوں این روضه و گلشاد بهشت طرب فرا مشتمل به پنج
حدیقه است بر مے تمام آں پنج تاریخ سمت گذارش میا بد اول بسا تین تنفید
دوم خزائن تکمیل سوم تقویم دانشوران چهارم زینت گفتار و پنجم مخزن نکات و اسلام
علی مشرف البریات و سید الکائنات محمد و اهل بیت الطاهرین المعصومین مے

لـ نـ مـ

موجودہ فہرست شیخ مبارک علی جرنیل لکھنؤ ہارڈنرہ ہکلا

نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت
تصنیفات		مقالات شبلی	۱۲	دیوان ذوق	۱۲
علامہ شبلی نعمانی		مضامین عالمگیر	۱۲	تصنیفات	
سیرۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم	۱۲	دستہ گل	۱۲	نصیحت خضر امیر خسرو	۱۲
دوم مجلد	۱۲	مکاتیب شبلی جلد اول	۱۲	مثنوی محبوبی	۱۲
قسم سوم مجلد	۱۲	جلد دوم	۱۲	دولرانی خضر خان	۱۲
حصہ دوم قسم اول	۱۲	مجموعہ کلام شبلی	۱۲	مثنوی آئینہ سکندری	۱۲
قسم دوم	۱۲	سوانح مولانا روم	۱۲	جواہر خسروی	۱۲
سوم	۱۲	تہذیب و تمدن	۱۲	مثنوی قرآن السعیدین	۱۲
الفاروق	۱۲	دربار اکبری	۱۲	مثنوی ہشت بہشت	۱۲
علم الکلام	۱۲	آب حیات	۱۲	متنہ قسطنطنیہ	۱۲
الغزالی	۱۲	سخندان فارس	۱۲	مخزن اسرار نظامی	۱۲
موازنہ انیس و دبیر	۱۲	نظم آزاد	۱۲	مقامات حمیدی	۱۲
الماملوں	۱۲	نیرنگ خیال	۱۲	اردو ترجمہ مقامات حمیدی	۱۲
مثنوی ضحج امید	۱۲	قند پارسی	۱۲	غزلیات نظیری	۱۲
سیرۃ النعمان	۱۲	نصیحت کا کرن پھول	۱۲	مثنوی زہر عشق	۱۲
شعر العجم حصہ اول	۱۲	سیر ایران	۱۲	اردو موعظے	۱۲
حصہ دوم	۱۲	جانورستان	۱۲	حکیم نباتات	۱۲
حصہ سوم	۱۲	مجموعہ مکتوبات آزاد	۱۲	شکوہ ہند	۱۲
شعر العجم حصہ چہارم	۱۲			چپ کی داد	۱۲

الفاروقی - مولانا شبلی نعمانی

سورجہ اول

الماملوں قیمت

عقدا لالی - شرح اخلاق جلالی از مولوی

محمد الدین صاحب مختار پروفیسر اور نٹیل

کالج لاہور قیمت عمر

سرگزشت الفاظ - از مولوی احمد الدین صاحب

بی۔ اے۔ الفاظ کی کما فی ان کی اپنی زبان

مستلزمات اور مطالعہ الفاظ پر محققانہ بحث

قیمت فی جلد دو روپے

دیوان میروروی - مشمولہ امتحان انروزان

اردو قیمت ۷

ظہیر الاخلاق - خلاصہ اخلاق جلالی

قیمت ۱۲

مضامین فارسی - ۵۲ مختلف مضامین

ہزبان فارسی ان میں سے اکثر وہ مضامین ہیں

جو امتحان نشی فاضل میں آچکے ہیں - طلباء

کے لئے از بس مفید ہے قیمت

قصائد فوق قیمت ۶

مہربانات - فارسی ڈرامہ مشمولہ امتحان

قیمت ۲

ہند - مولانا حالی کی مشہور و معروف

قیمت ۲

چپاں واد ۲

مسدس حالی ۸

نہاد شعر ابجم - حصہ سوم قیمت ۶

چہارم ۵

پنجم ۲

نوعات ابرج - حضرت اوج گیسوی

کلام قیمت ۶

پیشین کمپوزیشن - از پروفیسر علم الدین صاحب

ایم۔ اے۔ فارسی ترجمہ اور مضمون نویسی

کئے بہت مفید ہے قیمت عمر

میر و شرح رباعیات ابوسعید البخیری

ی عباد اللہ صاحب اختر و مولوی سید

صاحب شاداں بلگرامی قیمت ۱۲

الب الغالب - یعنی دیوان غالب اردو

بہترین و بہترین شرح از مولانا سہا

مستتر شیخ مبارک علی تاج کرتب اندوزن لوہاری وازہ - لاہور

کتاب برائے منشی فاضل ۱۹۲۳ء

- پرچہ نمبر ۱۔ حدائق البلاغت۔ بی۔ اسے عربی کو پس جدید، شعر العجم سوم، چہارم۔ پنجم۔
 پرچہ نمبر ۲۔ ابوالفضل دفتر اول و سوم، مقامات حمیدی، مقامہ علیہ خارج،
 پرچہ نمبر ۳۔ قصاید کافی الف۔ ب۔ غزلیات نظیری، مخزن امیر، رباعیات ابوسعید،
 پرچہ نمبر ۴۔ اخلاق جلالی ربحث نغمہ خابج، جہانکشاے ادبی،
 پرچہ نمبر ۵۔ ترجمتین
 پرچہ نمبر ۶۔ جواب مضمون بزبان فارسی

کتاب برائے منشی فاضل ۱۹۲۴ء

- پرچہ نمبر ۱۔ حدائق البلاغت۔ بی۔ اسے عربی کو پس جدید، شعر العجم سوم، چہارم۔ پنجم۔
 پرچہ نمبر ۲۔ ابوالفضل دفتر اول و رسایل ملاطفتی، حاجی بابا، غنای، مقامات حمیدی، مقامہ علیہ
 پرچہ نمبر ۳۔ درہ نادور، انتخاب یونیورسٹی، سیر المتاخرین، راؤ ارا احمدی پریس،
 پرچہ نمبر ۴۔ قصاید کافی الف۔ ب۔ غزلیات نظیری، مخزن امیر، رباعیات ابوسعید ابوالخیر،
 پرچہ نمبر ۵۔ اخلاق جلالی ربحث نغمہ خابج، کشف المحجوب، بھیری، گلشن راز شرح لاجھی،
 پرچہ نمبر ۶۔ ترجمہ فارسی جواب مضمون بزبان فارسی۔

المش

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ۔ لاہ

